

T.C.

MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**RUSYA MÜSLÜMANLARININ MODERNLEŞME HAREKETİ:
KIRIM-AZERBAYCAN ÖRNEĞİ (1850-1917)**

DOKTORA TEZİ

Leyla İSAYEVA

DANIŞMAN
Prof. Dr. Turgay UZUN

2024 – Muğla

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**RUSYA MÜSLÜMANLARININ MODERNLEŞME HAREKETİ:
KIRIM-AZERBAYCAN ÖRNEĞİ (1850-1917)**

DOKTORA TEZİ

Leyla İSAYEVA

DANIŞMAN
Prof. Dr. Turgay UZUN

2024 – Muğla

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**RUSYA MÜSLÜMANLARININ MODERNLEŞME HAREKETİ:
KIRIM-AZERBAYCAN ÖRNEĞİ (1850-1917)**

Leyla İSAYEVA
1741250Y02

Sosyal Bilimler Enstitüsünce
Doktora
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tez

Tezin Sözlü Savunma Tarihi: 19.01.2024
Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 09.02.2024

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Turgay UZUN

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Özlem ŞAHİN GÜNGÖR

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Pınar YÜRÜR

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Elvan CENİKLİ

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Halim Emre ZEREN

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Muzaffer DEMİR

2024- Muğla

TUTANAK

Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 27/12/2023 tarih ve 1130/4 sayılı Yönetim Kurulu kararı ile tez jürisi olarak atandığımız, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı **Doktora Programı** öğrencisi **Leyla İSAYEVA** 'nın "**Rusya Müslümanlarının Modernleşme Hareketi: Kırım ve Azerbaycan Örneği (1850-1917)**" adlı tezi incelemiş ve aday **19/01/2024** tarihinde saat **15:30**'da tez savunma sınavına alınmıştır.

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 38. maddesi doğrultusunda yapılan tez savunma sınavı sonucunda tezin **kabul** edilmesine **oy birliği** ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Turgay UZUN

Prof. Dr. Özlem ŞAHİN GÜNGÖR
Üye

Doç. Dr. Pınar YÜRÜR
Üye

Dr. Öğr. Üyesi Elvan CENİKLİ
Üye

Doç. Dr. Halim Emre ZEREN
Üye

YEMİN

Doktora tezi olarak sunduğum “**Rusya Müslümanlarının Modernleşme Hareketi: Kırım ve Azerbaycan Örneği (1850-1917)**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Leyla İSAYEVA

Rusya Müslümanlarının Modernleşme Hareketi: Kırım-Azerbaycan Örneği (1850-1917)

ÖZET

Postmodern dünyadan modernleşmenin getirileriyle modernleşme üzerine düşünmek, değerlendirmek, süreci takip etmek ne kadar kolaysa, asırlar öncesinde rasyonel, dünyevi, bireysel etkenlerin ön plana konularak geleneksel olan her şeyin yıkılacağını tahayyül etmek oldukça zor olurdu. Modernleşme ateşi batıda sanat, felsefe, siyasi ve toplumsal olaylar ekseninde yakılmış ve sonucu dünyanın öteki ucunu aydınlatmıştır. Değişim rüzgârları kimi toplumlar için ayakta kalabilmek, kimi toplumlar için ise yeni kimlik inşasına işaret etmiştir.

Modernleşme insanlığa hizmet için insanlar tarafından geliştirilmiştir. Aklın üstünlüğü, bireyin merkezi konuma alınması, dinin yerine seküler bakışın yerleştirilmesiyle oluşan toplumsal refah sonucu artan nüfus, sanayileşme ve halkın bilinçlenmesi, kavram için ortaya konulan örneklerdir. Modernleşmenin tanımı farklı değerlendirme noktaları üzerinden ele alınmışsa da başlangıcının 16. Yüzyıl olduğu kabul edilmektedir. Fakat modernleşme olgusunun baş aktörü konumundaki insanın temel gayesi, ilk günden itibaren gelişim ve ilerleme üzerine olduğu için ilerlemenin doğasında var olan zorunlu değişimi ortaya çıkarmasıyla modernleşme için kesin olarak başlangıç noktası ve kronolojiyi söylemek zordur.

Kavram olarak modernizm, bir noktadan daha iyi bir noktaya doğru gelişmeyi, evrimleşmeyi ve dönüşümü temsil eder. Modernizmin başarısı ise insan topluluklarının günlük hayatlarındaki etki ve düzenleme gücünün oranı üzerinden değerlendirilebilir. Bu noktadan hareketle modernizmin ortaya çıkış süreci değerlendirilirken aklımıza gelen süreç, Avrupa tipi modernizmin çıktıları olan sanayi, teknoloji, ekonomi, coğrafî keşif ve sanat atılımları gibi pozitif olgular olmaktadır. Pozitif bilimi ve insan aklını önceleyen Avrupa tipi modernleşme çıktıları itibari ile insan ve toplum onuruna hizmet etmesi, “Modernleşme/modernizm” vb. gibi içinde modernizmi barındıran tüm kelimeler anlam olarak iyi ve refahla özdeşleşebilmiş durumdadır. Bu nedenle modernizm denildiğinde eskinin yerine yeniyi, kutsal olanın yerine gözlem ve deneye dayalı olan kabul edilmektedir.

Çalışmanın amacı, batı dışı toplumlar kategorisinde değerlendirdiğimiz Rusya Müslümanlarının modernleşme hareketinin Kırım ve Azerbaycan örneğinden yola çıkarak 1850-1917 yılları arasındaki kültürel, toplumsal, ekonomik ve son olarak siyasi boyutundaki gelişmeleri incelemektir. Çalışmanın konusunun Kırım ve Azerbaycan olarak belirlenmesindeki amaç ise, Rusya sınırları içerisinde dağınık şekilde yaşayan Rusya Müslümanları bazında coğrafi farklılık gösteren Kırım ve Azerbaycan'ın modernleşme sürecinde çeşitlilik gösterip göstermediklerini tespit etmektir. Aynı zamanda genel çerçeveden bakıldığında Kazan, Kırım ve Azerbaycan'ın modernleşme sürecinde öncülük teşkil ettiğinin bilinmesidir. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde batı toplumlarının modernleşme serüveninin tarihsel sürecini anlatırken, batı dışı toplumlar kategorisinde alternatif Rusya, Türk, Japon modernleşmesi ele alınmıştır. Aynı zamanda Rusya Müslümanlarının milliyetçilik sürecinin altyapısını oluşturan fikirler açısından Panslavizm'in bilinmesi gerekmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümü ana aktörlerden olan Kırım'ın Çarlık tarafından işgali, Çarlığın bölgedeki reformları, Kırım Müslümanlarının milli uyanış hareketi, Ceditçiliğin tarihsel sürecinden oluşmaktadır. Bununla birlikte Kırım Müslüman aydınlar kuşağının temsilcilerinin hayatı ve düşüncelerine, daha sonraki siyasi süreçte kurulan siyasi hiziplerin faaliyetlerine yer verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümü Azerbaycan'ın işgali ve sonrasındaki süreç, toplumsal yapısı, modernleşmenin kültürel, eğitim, ekonomik, siyasi boyutları kuşak aydınlar tarafından değerlendirilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri özellikle Duma süreçleri, düzenlenen kongreler ve kurultaydan oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Modernleşme, Müslümanlar, Kırım, Azerbaycan.

Modernisation Movement of Russian Muslims: The Case of Kırım-Azerbaijan (1850-1917)

ABSTRACT

As easy as it is to think about, evaluate and follow the process of modernisation from the postmodern world with the benefits of modernisation, centuries ago it would have been quite difficult to imagine that everything traditional would be destroyed by putting rational, worldly, individual factors at the forefront. The fire of modernisation was lit in the West on the axis of art, philosophy, political and social events, and its result illuminated the other end of the world. The winds of change have signalled survival for some societies and the construction of a new identity for others. Modernisation has been developed by people to serve humanity. The superiority of reason, the central positioning of the individual, the increasing population as a result of the social welfare resulting from the replacement of religion with a secular perspective, industrialisation and public awareness are examples of the concept. Although the definition of modernisation has been handled through different evaluation points, its beginning is accepted to be the 16th century. However, it is difficult to say the exact starting point and chronology for modernisation, since the main goal of the human being, who is the main actor of the phenomenon of modernisation, has been on development and progress since the first day, revealing the necessary change inherent in the nature of progress. As a concept, modernism represents development, evolution and transformation from one point to a better point. The success of modernism can be judged by the rate of its power of influence and regulation in the daily lives of human communities. From this point of view, the process that comes to mind when evaluating the emergence of modernism is positive phenomena such as industry, technology, economy, geographical discovery and artistic breakthroughs, which are the outputs of European-type modernism. European-type modernisation, which prioritises positive science and human reason, serves human and social dignity in terms of its outputs, and all words that contain modernism such as "modernisation/modernism" etc. have been identified with good and prosperity in meaning. For this reason, when modernism is mentioned, the new is accepted

instead of the old, and what is based on observation and experiment is accepted instead of the sacred. The aim of the study is to examine the developments in the cultural, social, economic and finally political dimension of the modernisation movement of Russian Muslims, which we consider in the category of non-western societies, between 1850-1917, based on the example of Crimea and Azerbaijan. The purpose of determining the subject of the study as Crimea and Azerbaijan is to determine whether Crimea and Azerbaijan, which show geographical differences on the basis of Russian Muslims living scattered within the borders of Russia, show diversity in the modernisation process. At the same time, from the general framework, it is known that Kazan, Crimea and Azerbaijan are pioneers in the modernisation process.

In this context, in the first part of the study, while explaining the historical process of the modernisation adventure of western societies, alternative Russian, Turkish and Japanese modernisation in the category of non-western societies were discussed. At the same time, it is necessary to know Panslavism in terms of the ideas that form the infrastructure of the nationalism process of Russian Muslims.

The second part of the study consists of the occupation of Crimea by Tsarism, the reforms of Tsarism in the region, the national awakening movement of Crimean Muslims, and the historical process of Jadidism. In addition, the life and thoughts of the representatives of the generation of Crimean Muslim intellectuals, the activities of the political factions established in the later political process are included.

In the third part of the study, the occupation of Azerbaijan and the process afterwards, its social structure, cultural, educational, economic and political dimensions of modernisation were evaluated by the generation of intellectuals.

The fourth part of the study consists of the political activities of Russian Muslims, especially the Duma processes, congresses and congresses organised.

Keywords: Russia, Modernization, Muslims, Crimea, Azerbaijan.

ÖN SÖZ

Kırım ve Azerbaycan bağlamında değerlendirdiğimiz Rusya Müslümanlarının modernleşme süreci, değişen dünya düzenine ayak uydurabilmek adına kendi zincirlerini kırma mücadelesinin tarihidir. Bu açıdan çalışmamız Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde gelişme gösteren kimliklerin modernleşme yolunun hangi şartlar altında ve hangi motivasyon doğrultusunda gerçekleştiğini göstermek adına farklı ve belki de yeni bir perspektiften bakmayı gaye edinmiştir.

Çalışmanın yazım aşaması tüm dünyayı kasıp kavuran pandemi sürecine ve bu sebeple ülke sınırlarının kapalı olduğu döneme denk gelmiş, akabinde Azerbaycan-Ermenistan arasında patlak veren II. Karabağ savaşının vuku bulması, daha sonra da Rusya-Ukrayna savaşının başlaması sebebiyle hedeflenen fiziki ve yerinde arşiv araştırması gerçekleşememiş, bu sebeple de dijital kaynaklar kullanılmıştır. Bu zor koşullar altında tezin teorik çerçevesinin oluşmasında fikir alış-verişinde bulunduğum değerli insanlara teşekkür etmeyi kendime borç bilirim.

Her şeyden önce yoğun iş temposu içerisinde bana her zaman vakit ayıran, değerli bilgilerini benden esirgemeyen, tezin her aşamasında rehberlik eden değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Turgay UZUN'a, tezin teorik altyapısının oluşturulmasında, doktora sürecinin tamamında ve tezin yazım aşamasında dönem-dönem yaşadığım ruhsal bunalımlarımda motivasyon sağlayarak destek olan sevgili hocam Prof. Dr. Özlem ŞAHİN GÜNGÖR'e, çalışmanın gelişme sağlamasında önemli bilgilerde bulunan Doç. Dr. Pınar YÜRÜR hocalarıma kelimenin tam anlamıyla minnettarım. Aynı zamanda tez yazım sürecinde ve savunma sürecinde desteklerini esirgemeyen değerli jüri hocalarım Doç. Dr. Halim Emre ZEREN, Dr. Öğr. Üyesi Elvan CENİKLİ'ye teşekkür ederim. Tezin içeriğinin içerisinde çıkmadığım zamanda yol gösteren, literatür kısmında bilgilerini benimle paylaşan, kaynak kısmında yardımcı olan Dr. Öğretim Üyesi Tefvik Orkun DEVELİ hocama saygılarımı sunarım. Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE, Prof. Dr. Ali ASKER hocalarıma ise tezdeki eksikliklerin giderilmesindeki sağladıkları desteklerden dolayı teşekkür ederim. Ayrıca çalışma esnasında tanıştığım, fikir alış-verişinde bulunduğum, değerli

bilgileri benimle paylaşan fakat kısa süre önce aramızdan ayrılan değerli bilim insanları Prof. Dr. Nadir DEVLET'e, Prof. Dr. Aydın BALAYEV'e, ayrıca abim, hocam Hüseyin DURSUN ve ailesine hayatıma kattıkları değer için teşekkür ederim.

Tezin biçimsel kısımlarında yaşadığım zorlukların giderilmesinde gösterdikleri desteklerden dolayı Dr. Selim TAŞ ve sevgili eşi Yücel TAŞ'a, Dr. Burhan ASLAN ve ailesine teşekkür ederim.

Hayatımın her döneminde yanımda olan ve ayrıca tezin ilk gününden son gününe kadar adeta üçüncü gözüm olarak yardımlarda bulunan, çalışmanın zorlu süreçlerinde büyük sabırla desteğini esirgemeyen sevgili "hayat yoldaşım", eşim Ekrem ÖZĞAN'a teşekkürlerimi sunarım. En büyük destekçim, her şeyimi borçlu olduğum canım annem başta olmak üzere Azerbaycan ve Türkiye'deki her iki aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Leyla İSAYEVA

Tarih: 09/02/2024

MUĞLA

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	I
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME ve TARİHSEL SÜRECİ

1.1. BATI MODERNLEŞMESİ	4
1.2. BATI DIŞI MODERNLEŞME	9
1.2.1. Rus Modernleşmesi.....	12
1.2.2. Japon Modernleşmesi	23
1.2.3. Osmanlı-Türk Modernleşmesi	30
1.3. MİROSLAV HROCH'UN KURAMSAL YAKLAŞIMI.....	37
1.4. PANSLAVİZM VE RUS MİLLİYETÇİLİĞİ.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

KIRIM TATARLARININ MODERNLEŞME SÜRECİ

2.1. RUSYA'NIN AVRASYA'DA GENİŞLEME POLİTİKASI.....	49
2.2. KIRIM'IN İŞGALİ	53
2.3. KIRIM TATARLARIN TOPLUMSAL YAPISI. MİRZALAR.....	57
2.3.1. Ulemalar.....	58

2.3.2. Köylüler	59
2.4. İŞGAL SÜRECİNDE KIRIM'DA EĞİTİM DURUMU VE ÇARLIĞIN EĞİTİMDE REFORM GİRİŞİMLERİ.....	61
2.5. CEDITÇİLİK VE KIRIM'DA MİLLÎ UYANIŞ	64
2.6. İSMAİL GASPIRALI. HAYATI VE DÜŞÜNCELERİ.....	71
2.6.1. Tercüman Gazetesi ve Yayın Politikası.....	80
2.7. “GENÇ TATARLAR” HAREKETİ VE TEMSİLCİLERİ	83
2.8. ABDÜRREŞİD MEHDİYEV HAYATI VE FAALİYETLERİ.....	86
2.9. KIRIM TALEBE CEMİYETİ.....	89
2.10. VATAN CEMİYETİ.....	89
2.10.1. Cafer Seydahmet Kırimer Hayatı ve Düşünceleri	91
2.11. 1917 ŞUBAT DEVRİMİ AREFESİNDE KIRIM VE KIRIM TATARLARININ MİLLÎ MÜCADELESİ.....	97
2.12. KIRIM SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN MODERNLEŞME SÜRECİ

3.1. AZERBAYCAN'IN ÇARLIK RUSYA'SI TARAFINDAN İŞGALİ	110
3.2. AZERBAYCAN'DA MİLLÎ FİKİRLERİN OLUŞUM SÜRECİ.....	121
3.3. BİRİNCİ KUŞAK AYDINLAR	125
3.3.1. Abbaskulu Ağa Bakıhanov-Gudsi	126
3.3.2. Kasım Bey Zakir	127
3.3.3. Mirza Kazım Bey	128
3.4. İKİNCİ KUŞAK AYDINLAR.....	129
3.4.1. Mirza Fatali Ahundov	130

3.4.2. Hasan Bey Melikov-Zerdabi.....	134
3.4.2.1. Keşkül Gazetesi.....	137
3.4.3. Seyyid Azim Şirvani.....	138
3.5. ÜÇÜNCÜ KUŞAK AYDINLAR. MİLLİ BİLİNCİN SİYASİ EVRESİ.....	139
3.5.1. Ali Bey Hüseyinzade hayatı ve düşünceleri	142
3.5.2. Molla Nasreddin Ekolü.....	147
3.5.3. Ahmet Bey Ağaoğlu hayatı ve düşünceleri	150
3.6. HÜMMET TEŞKİLATI/PARTİSİ	157
3.7. EĞİTİMDE MODERNLEŞME SÜRECİ.....	159
3.8. AZERBAYCAN’DA MODERNLEŞME HAREKETİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	164

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİ DEVRİM ARASI RUSYA MÜSLÜMANLARI

4.1. 1905 DEVRİMİ İÇERİSİN RUSYA’DAKİ SİYASİ ATMOSFER VE RUSYA MÜSLÜMANLARI.....	171
4.2. RUSYA MÜSLÜMANLARININ BİRİNCİ KONGRESİ (15 AĞUSTOS 1905)	176
4.3. RUSYA MÜSLÜMANLARININ İKİNCİ KONGRESİ (13-23 OCAK 1906)	181
4.4. RUSYA MÜSLÜMANLARININ ÜÇÜNCÜ KONGRESİ (16-21 AĞUSTOS 1906)	184
4.5. RUSYA MÜSLÜMANLARININ BİRİNCİ DEVLET DUMA (27 NİSAN (10 MAYIS-8 (21) TEMMUZ 1906) FAALİYETLERİ.....	188
4.6. RUSYA MÜSLÜMANLARININ İKİNCİ DEVLET DUMA (20 ŞUBAT (5 MART)- 3 (16) HAZİRAN 1907) FAALİYETLERİ.....	193

4.7. RUSYA MÜSLÜMANLARININ ÜÇÜNCÜ DEVLET DUMA (1 KASIM 1907- 9 HAZİRAN 1912) FAALİYETLERİ.....	196
4.8. RUSYA MÜSLÜMANLARININ DÖRDÜNCÜ DEVLET DUMA (15 KASIM 1912-1917) FAALİYETLERİ.....	199
4.9. BÜTÜN RUSYA MÜSLÜMANLARININ 1-11 MAYIS 1917 TARİHLİ KURULTAYI	202
SONUÇ	210
KAYNAKÇA.....	216
EKLER.....	231

KISALTMALAR

Kısaltmalar	Açıklama
a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
a.g.t.:	Adı geçen tez
AKAK:	Aktı Sobbraniye Kavkazkoyu Arheografiçeskoyu Kommissiyeyu- Kafkas Arkeografya Komisyon Vesikaları
Bkz.:	Bakınız
C.:	Cilt
Der.:	Derleyen
DİA.:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.:	Editör
NART:	Natsionalnıy Arhiv Respubliki Tataristan- Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi
PSZRI:	Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii- Rusya İmparatorluğu Kanunlar Koleksiyonu
TsANO:	Tsentralnıy Arhiv Nijegorodskoy Oblasti- Nijni Novgorod Bölgesi Devlet Arşivi
S.:	Sayı
vb.:	ve benzeri

GİRİŞ

Modern toplum olabilme yolunda birbirine bağılı şekilde gelişen ve cereyan eden modernleşme ve milliyetçilik gibi sosyal ve politik olgular 18. Yüzyılın sonlarından itibaren toplumları, onların kültürlerini ve devlet yapılarını etkilemiştir. Bununla birlikte ümmetten millete geçiş sürecinde kendini tanıma ve adlandırma yolunda Rusya Müslüman Türk aydınları kendilerine görev edindikleri zorlu sürecin adımlarını oluşturmuşlardır. 20. Yüzyılın başlarında etnik özelliklerine hâkim ve isimlendirmelerle tanınan topluluklar bağlamında Rusya Müslüman aydınları büyük yol katetmişlerdir. Rusya Müslümanlarının Modernleşme Hareketi diye adlandırabileceğimiz süre, milliyetçilik bağlamında etnik özelliklere sahip toplumun gelişimini belirtse de bu modernleşme hareketinin ismi özellik olarak dini kimlik kullanımının çalışmamız açısından başlık olarak seçilmesi hiç de tesadüfi değildir

Çalışmamız 1850-1917 yılları arasındaki süreci ele aldığı için teorik çerçeve olarak modernleşme kuramı üzerinden incelenirken, Rusya Müslümanları açısından bu konu milli bilinç, kimlik inşası ve ulus inşa sürecinin alt yapısını oluşturan etkenler üzerinden değerlendirilmiştir. Rusya'nın kara sınırlarını genişletmesiyle, egemenliğin Müslüman topraklarına kadar yayması sonucu Çarlığın Ruslardan sonra sahip olduğu ikinci nüfusu Müslümanlar ve etnik kökenli Türkler teşkil etmekteydi. Özellikle Çarlık Rusya'sındaki geniş coğrafyalara konumlanmış olan Müslüman topluluklar 19-20. Yüzyıllarda kendi modernleşme hareketlerinde aktif faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Dönem-dönem Rusya Müslümanlarının yenilenme hareketlerinin araştırılması çeşitli nedenlerden dolayı eksik veya yeteri kadar kapsamlı şekilde incelenememiştir. Son yıllarda Rusya, Türkiye, Kazakistan, Kırım, Azerbaycan'daki yapılan çalışmalarla bu konunun daha derinden incelendiği önemli çalışmalar ortaya çıkmıştır. Çalışmamızın amacı da bu doğrultuda Rusya Müslümanlarının Modernleşme Hareketine Kırım ve Azerbaycan üzerinden dönemsel gelişmeleri yakın çerçeveden inceleyerek yeni bilgiler sunmaktır.

Çalışmanın teorik çerçevesi, modernleşme kuramcılarının genel değerlendirilmesi üzerinden ele alınmıştır. Modernite eskiye tepki olarak ortaya

çıkıştır. Beraberinde bireyin geleneksel olan karşısında “ödünç alınmayan akılla”, rasyonel olanı ve standartlaşmasını yorumlamak mümkündür. Ayrıca bireyin eliyle yeni oluşan fırsatlar ve beraberinde doğurduğu sorunlar bizatihi olarak millet ve milliyetçilik kavramlarının modern olanın bir parçası haline dönüştürmüştür.

Bu amaç doğrultusunda çalışmanın ana konusu olan Rusya Müslümanları da değişen dünya koşulları içerisinde geleneksel kimliğin yerine modern olan millet kavramları arayışına girmiştir. 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde milliyetçi akımlar iç ve dış olaylar etkisiyle geniş yankı bulmuştur. Rusya Müslümanları, Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde büyük azınlığı temsil eden millet olarak kendi gelenekselci ve imparatorluğun sömürgeci yapısından dolayı eşitliğin olmayacağını farkına vararak milli uyanış hareketi için başta kültürel çalışmalarla daha sonraki yıllarda ise milli kimliğin siyasi sacayağını da oluşturmuşlardır.

Çalışmanın kuramsal arka planı modernleşme ve milliyetçiliği sosyo-kültürel değişim/gelişimlerden yola çıkarak siyasi anlamda evrimleşmesini yorumlayan Miroslav Hroch’un *Avrupa’da Milli Uyanış* (1985) çalışmasıdır. Hroch (Hroch, 2011), eserinde Doğu-Orta Avrupa devletlerinin uluslaşmalarını büyük ve küçük devletler olarak ikiye ayırarak, süreçlerini ise A, B, C aşamalarıyla açıklamıştır. Kuramın çalışmamız açısından önemi küçük devletler olarak değerlendirdiği gruba, egemen devlet çatısı altında var olan ancak baskın olmayan/olamayan etnik toplulukların dil, kültür ve sosyal özellikler vasıtasıyla gelişimlerini belirtmesidir. Rusya Müslümanlarının da Çarlığın mevcut yönetim yapısı altında varlığını sürdürmesi Hroch’un kuramını tercih etmemize sebep olmuştur. Özellikle Kırım ve Azerbaycan örneklerindeki modernleşme sürecinde milli bilinç oluşumunun mazisi üzerinden inşa edilmesi Hroch’un sunduğu kuramda küçük devletlerin gelişim/değişim süreçlerinde tarihsel arka planın geleceği kurgulamada rehber rol oynaması açısından benzerlik teşkil etmektedir.

Çalışmanın doğru aktarılması açısından Kırım ve Azerbaycan Müslüman aydınlarının ve faaliyetlerinin tarihsel gelişiminin anlatılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Çarlık Rusya’sındaki etnik Türk kökenli Müslümanların geneli ele alınarak modernleşme süreci üzerine pek fazla çalışma olmaması, sadece

bölgesel araştırmaların pek azında kuramsal çalışmanın gerçekleştirilmesi çalışmamız adına literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Çalışmanın amacı, Modernleşme ortak kavram çerçevesinde ele alınan kavram olsa da topluluklarda varlığı ve toplumlarla gelişimi farklılık göstermiştir. Yani batı ile doğu modernleşmesi arasındaki temel fark batıdaki sürecin uzun yüzyıllara yayılarak altyapıyı kendilerinin tasarlaması ile gerçekleşmiş ise, bu sürecin doğu toplumlarında ağı yakalamak ve değişen dünya şartlarına uyum sağlama gayesi şeklinde cereyan etmiştir. Çarlık Rusya'sının modernleşme süreci de batıya göre geç iken Rusya Müslümanları erevesinden değerlendirildiğinde ise örnek teşkil eden modeller arasında yer almaktadır. Bu sebeple de çalışmanın amacı bu toplulukların modernleşme sürecini ele alırken batı dışı modernleşme kategorisinde Osmanlı ve Japon alternatifleri ile Rusya'nın modernleşmesinin tarihsel arka planına da yakından bakarak aynı coğrafyayı paylaşan insan topluluklarının millileşme, uluslaşma sürecini teorik değerlendirme ile literatüre katkı sağlamaktır. Ayrıca bu çalışmamızın maksadı, başlarda iki tarihçi gruba da eşit mesafede durarak, eğer varsa üçüncü bir doğruyu tespit etmek, yoksa sonuçları ve süreçleri bakımından modernleşmeyi değerlendirmek ve mümkünse taraflardan en doğru verilerle, gerçeğe en yakın duran tarihinin elini güçlendirecek bilimsel bir katkı sunabilmektir.

Çalışmanın önemi Rusya Müslüman topluluklarının gelişme/yenilenme süreçlerini birincil kaynaklar üzerinden anlatmaya çalışmaktır. Temelde arşiv araştırmaları ve ikincil kaynak niteliğindeki incelemelere dayanarak yazılan çalışmanın önemi bu alanda yeni bir yaklaşım kazandırmaktır.

Çalışmanın yöntemi, Doğu–Batı kültür dairelerinin doğru–yanlış cetvellerindeki yadsınamaz farklılıkların her iki kümeyi birbirinden ayıran mutlak sınırların gerekçelerini ve dayanaklarını teşkil ettiği ön kabulünü tartışmaya açarak, yeni bir tarihsel deneme ortaya koyma girişimidir. Bu bağlamda söz konusu sınırın Doğusunda kalan Azerbaycan ve Kırım toplumlarının moderniteye giden yoldaki millileşme serüveni, doküman incelenmesi metoduna uygun olarak, multidisipliner bir bakış açısıyla mercek altına alınmıştır. Dönemin arşiv belgeleri, gazete, dergi ve döneme tanıklık eden şahsiyetlerin hatıratları incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME ve TARİHSEL SÜRECİ

1.1. BATI MODERNLEŞMESİ

Modernleşme bireyi merkeze alarak toplum, din, ahlak, devlet anlayışı, ekonomi vb. kısaca hayatın her alanında köklü tahribat ve değişikliğe neden olmuştur. Önce dini baskılardan kurtulan fikirler akabinde var olanı sorgulamayı daha sonra bilinenin de test edilmesini talep etmiştir. Modernleşmenin toplum üzerindeki köktenci baskıları kaldırması, adalet, merak, öğrenme gibi kırılan duyguların tedavisi ve yeni refah Avrupa dünyasının inşasının temel yapıtaşı haline gelmiştir.

Genel tanım itibari ile modernleşme insanlık tarihinin yol aldığı devrim niteliğinde olan “iyiyi” arama sürecidir (Eisenstadt, 2007). Geleneksel tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş, aynı zamanda tarımsal ekonomiden pazar ekonomilerine geçişi ele alan yoldur. Bu anlamda ele alınan teknolojik devrimler ve aynı zamanda toplum hareketinde birey kavramının öne çıkması, geleneksel toplum dünya görüşlerinde yer alan mit ve dinin yerini “düşünen adam” ın yer almasıdır.

Descartes’in “düşünüyorum, öyleyse varım” felsefesi çerçevesinde dünyevi ve geleneksel olan yapıdan koparak, ilahi olanın paranteze alınması fikri yatar. Bireyin üstünlüğü ile merkezi devletin de oluşması, bürokrasinin de devlet yönetiminde hukuk temelinde yapılanmasına yol açmıştır.

Tarihi kökleri Antik Yunan’a kadar uzanan kelimenin anlamı ise Latince olan tarz, usul anlamına gelen “modus” kelimesinden türeyerek, günümüzdeki anlam biçimini almıştır. Fransızcadaki şimdiki zamana ait anlamındaki “moderne” kelimesinde eski olan yerine yeni, bugünün toplumu olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Yahşi, 2017: 702). Tek cümle ile ifade edecek olursak modernleşmenin tarihsel gelişim süreci Rönesans ile başlayan yolda, Reform hareketini, Aydınlanma Çağını, Endüstri Devrimini kapsayan ve Postmodernizm ile tutunmaya çalışan insanlığın yine ve yeniden insanlık tarafından üretildiği süreçtir. Toplum üzerinde inşa edilen sorgusuz inançlar bu çağda özgür bireyin ön plana

çıkması ve sanayileşmenin getirdiği nüfusun kentlerde patlaması ile insanın yeni iş-gücü kervanına katılarak sosyalleşmesini, örgütlenmesini doğurdu.

A. Giddens'in (Giddens, 2014a: 10) modernleşme olarak değerlendirdiği süreç 17. yüzyıl ve bundan sonraki olaylar silsilesi modernleşme çatısı altında sosyolojinin temel araştırma konusu olmuştur. Ayrıca modernleşme, sürecin doğurduğu toplumsal yaşam şekillerini eski düzendeki yaşamdan söküp almıştır. Giddens, (Giddens, 2014a: 12). Modernleşmenin dinamiklerini 3 boyutta değerlendirmiştir: değişimin doğası, hızı ve kapsadığı alan. Değişimin sahip olduğu yoğunluk ve yaygınlık, sabit ve durağan eski düzen üzerinde etkiye sahip olmuş ve değişimin kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştır. Yaygınlık ve yoğunluk olarak belirttiği şeyin, modernleşmede zaman-mekan algısını değiştirmiş olmasıdır. Yaygınlığın toplumsal açıdan küresel boyuta yayılmasıdır. Yoğunluğun ise bireyin toplum içerisinde ve yeni ferdlerle iletişime girmesidir. Giddens, modernleşmenin ikinci dinamikmi olarak soyut sistemleri oluşturan sembolik işaretler ve uzmanlık sistemleri içerdiğini belirtmiştir. Yerinden-çıkarcı mekanizmaların etkileşimi ise belirli bir "yer" in kendine has özelliklerinden kopardığını vurgulamıştır. Üçüncü boyutta ise, "Bilginin toplumsal hayat koşullarının organizasyonu ve dönüşümünün kurucu unsuru olarak düzenli şekilde kullanılması"nın önemini belirtmiştir (Giddens, 2014b: 36). Üç dinamiğin birbiriyle bağlantılı şekilde dönüşümü modern toplum için gelenekselden hızlı bir şekilde ayrılmasını ve gelişmesini sağlar.

Aklın zaferinin geleneksel olan inanç ve bağları yok etmesi modernleşmenin toplumsal sınıf veya başka bir kategorisinde değil, sırf aklın kullanımın tarihsel önemini vurgulamıştır. Modernleşme bilimsel devrim niteliğinde olup, sorgulanmayan ve sorgulanamayan inançların yeniden düşünülmesini ister (Touraine, 2004, s. 25).

19. yüzyıla gelindiğinde merkezi modern devlet, bürokratik yapı, siyasi temsiliyet, yeni ekonomik ilişkiler içerisinde barındığı yeni bir toplumsal modelden söz edilmektedir. Endüstri Devriminin 16. yüzyıldan gelişen tarihsel süreç içerisinde denizaşırı topraklarla, yeni coğrafi bölgelerde kurulan ilişkiler sonrası dünya pazarının oluşması anlamında ve bu pazarlara ilişkin devasa üretim merkezleri olarak Batı Avrupa'sı gelmişti. Bu süreç içerisinde modernleşmenin doğurduğu olumlu gelişmelerle beraber şehirlerde olağanüstü yatay hareketlilik, kırdan kente geçiş, yeni

nüfus dalgasının uyum süreci içinde getirdiği sorunlar, üretim süreci içerisinde yeni toplumların yaşam kalitesinin değişmesi de modernleşme sürecinde yaşanan olumsuzluklardır. Ayrıca sanayileşmenin getirisi olarak sınıf dinamiklerinin Avrupa’da yenileştiği ve geliştiği görülmektedir. Bunlara 16. yüzyıldan tarihsel dinamiklerle ortaya çıkan sermaye sınıfı- burjuvazinin giderek hem ekonomik, hem siyasal ilişkileri yönetmesi ve yönlendirmesi, politik devrimlerle kendisini egemen kılması ve ulus devleti gerçekleştirmesi söz konusudur. Geniş kitlelerin üretimdeki istihdamı ve akabinde bu kitleler, işçi sınıfını oluşturmuştur. Bu işçi sınıfı yoğun üretim sürecine dahil olmasının yanında, bu üretim sürecinde kendisinin önemini fark ettiği oranda iktisadi, siyasi, sosyal yapıdan pay talep etmiştir. Sınıf hareketliliği ve örgütlenme biçimleri ile pay talepleri sınıf çatışmalarını doruğa taşıyan nokta olmuştur.

19. yüzyılda, Marx’ın da temel olarak üzerinde durduğu sınıflar ve aralarında gerilim yüzyılın temel sorunu haline gelmiştir (Marks ve Engels, 2018). Fransız İhtilali ve sonrasındaki Napolyon Savaşları, Lion merkezli işçi hareketleri, 1848 ayaklanmaları ile ortaya çıkan savaş ve çekişmeler yine sınıflar arasındaki gerginliğin doruğa ulaşmasının sonucudur. Tam da bu anlamda Saint Simon’un yaptığı öneride Fransız İhtilali sonrası oluşan siyasi ve ekonomik ilerlemenin aksaklıklarının giderilmesi için eski yapının tasviyesi ile yeni bir istikrarlı biçimde sürdürülecek yapının önemi vurgulanmaktadır. Bunun yapılabilmesi için burjuva bilincinin sınırlanması ve diğer toplum kesimlerinde örgütlenmiş, üretim süreçlerinin planlanması ve akılcı bir şekilde yönetilmesiyle entelektüel kesimlere, özellikle sanayici burjuva ile özdeşebilecek aktörlere rol verilerek yeni bir olumlu sanayi toplumu önerisi sunmaktadır (Meriç, 1967: 32-34).

Erken modernleşme paradigmasına dikkat çeken ve gelenek ile modern arasındaki ilişkinin gözden geçirilmesini vurgulayan isimlerden biri S. Eisenstadt olmuştur. Modernleşmeyi özgürlük ve otoriterlik, istikrar ve süreklilik, devrimci ve kademeli ikilemlerle tanımlamıştır. Geleneklerin gerilemesi veya yıkılması, toplumsal düzenin meşruiyetinin geleneksel temellerinin aşınması, özgürlüğün gelişmesi, rasyonellik ilkelerinin önemi ve geleneksel olan adalet kavramının ortadan kaldırılıp

pozitif hukuka dayalı olanını öne sürülmesi modern toplumun temel özelliklerindendir (Eisenstadt, 1999: 237).

Modernleşmenin başka bir özelliği, süre gelen değişim ve değişim içerisinde oluşan olumsuz etkilerin var olmasıdır. İnsan aklının fikri ürünü olarak doğan süreç, bilim, teknoloji, edebiyat ve sanat gibi araçları kullanarak toplumun aydın kesimlerinden halkın tüm kademesine geçerek hızlı bir büyüme trendine girdi ve bu gelişimin meyvelerini, ekonomi, sanayi, istihdam ve üretim olarak sundu. Bu besleyici meyve bir çok alanda eksikleri, açlığı ve rahatsızlığı giderirken daha büyük gelişmeler için fıkren huzurlu alan ve aksayan her dışı için mümkünse tamir, değil ise atıp yerine yenisini koymayı öğütlüyordu. Tüm bu yönleriyle modernleşme kendinden önceki her şeyin eleştirisi ve kendinden sonraki her şeyin de mimarı düsturunun özetidir.

Marshall Berman bu değişimi “Katı olan Her Şey Buharlaşıyor” (Berman, 2019) adlı eserinde “*Modern olmak, kişisel ve toplumsal yaşamı bir girdap deneyimi gibi yaşamak; insanın kendisini ve dünyasını sürekli bir çözülüş, yenilenme, sıkıntı, kaygı, belirsizlik ve çelişki içinde bulması demektir*” (s. 460) diye ifade etmiştir.

Ekonomik gelişmenin kültürel alandaki süreçlerle ilişkilendiren sosyologlar teknolojik ilerlemenin ve ekonomik gelişmelerin kaçınılmaz olarak ahlaki değerlerde değişikliğe yol açacağını savundular. Adam Smith ve Karl Marx, modernleşmeyi iki farklı yol izleyerek değerlendirdiler de her iki düşünür teknik yenilikleri ve sosyo-ekonomik sonuçlarını insani ilerlemenin temeli ve siyasi kurumlarda ve kültürel alanda kapsamlı bir değişiklik olarak ele almışlardı. Marx, değer yönelimlerindeki değişikliği önceden belirleyen faktörün sosyo-ekonomik gelişme olduğunu savunarak toplumda hüküm süren değerler ve ahlaki normlar üzerinde ekonomik ideolojinin altyapıyı oluşturduğunun altını çizdi (Öngen, 2002: 11).

Modernleşme sürecinin anlaşılmasının anahtarı geçmişte değil, sürecin kendisinde olduğu kanısında olan M. Weber ise bu süreçte akılcılığı ön plana çıkarır: Akılcılığın (Rasyonelleşme) yaygınlaşması modern öncesi önem arz eden mitlerin kırılıp yok olması ile ileriye doğru önemli yol kat edecektir. Diğer yandan ise insan aklının sınırsız kullanımı ile araçları amaçları doğrultusunda kullanarak reel olanı uygulamada denetleyebilmektedir (Loo ve Reijen, 2006: 20). Rasyonelleşmenin

tezahürü olarak bürokrasinin gelişimi ekonomik büyümeye yol açan ve aynı zamanda rasyonelliğin “demir kafes” ini yaratarak bireyi içine hapsetmektedir.

E. Durkheim “Toplumsal İş bölümü” ne geleneksel yapıya “mekanik”, modern olana ise “organik dayanışma” ayrımını dahil etmiştir. Modernleşme öncesi toplumlarda iş bölümünün sınırlı ve her insanın hemen-hemen aynı şeyleri yapması, aynı düşünceyi ve gelenekleri paylaşması birey ile toplum arasındaki bağıllık duygusunun dolaysız olması, toplumun gelişemediğini göstermektedir. Gelenekten modern olana geçiş nüfus artımı ile zaruri hal almıştır. İş bölümü ve mekân genişliği, bireylerin karşılıklı bağımlılığı organikliği oluşturur. Ahlak anlayışının da modern toplumlarda kaos ve düzensizlikten korunmak için gerekli olduğunu belirtir. Organik bilinç ile bireyin toplumdan sıyrılıp çıkması yaşanmıştır ki, bu da bireyin daha önce ait olduğu gelenek norm ve ilahi hukuk yerine pozitif hukuk çerçevesinde toplumsal hayatta karşılıklı faaliyetlerde bulunabilmektedir (Taş, 2020: 446). Weber ve Durkheim ’ın bu kavram çerçevesindeki fikirleri dönemin ruhunu ele alan “evrim” teorisi etrafında şekillenmiştir (Cirhinlioğlu, 1999: 28).

Modernleşme toplum üzerinde siyasi, ekonomik, kültürel yönde değişim ve gelişim yaşamıştır. Batı toplumlarının bu aşamaları tamamlaması durumunda modernleşme sürecini gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Bu sacayakların süreci hızlandırması veya yavaşlatması gibi birbirine bağlı etkileri vardır. Siyasi modernleşme siyasi devrimler üzerinden oluşmuştur. Bu bağlamda siyasi devrimler geleneksel siyasal örgütlenmede egemenliğin kaynağının ilahi kökenlere dayanmadığı, meşruiyet kaynağının halka verildiği Fransız Devrimi ve Amerikan Anayasası ile gerçekleştirmiştir. Merkezi gücün belli bir noktada birleşmesini önleyerek ve bunun parçalanmış şekilde siyasi temsiliyet, parlamento yönetimi de siyasi modernleşmenin önemli göstergesi olmuştur. Bunun sonucunda demokrasi yolu ile temsil kavramının ön plana çıkması siyasi gelişimde ana kriter rolünü oynamıştır. Fransız Devrimi ile millet kavramının hukuki önem arz etmesi ve ulusun hukuki bir örgütlenmesi olanağı da ortaya çıkmıştır.

Ekonomik olarak modernleşme Sanayi Devrimi ile gerçekleşen değişimi ele almıştır. Bu nedenle modernleşme açısından Sanayi Devriminin birçok itici nedenleri vardır: Başta fabrikalarda manüfaktür dayalı üretimin yerini mekanik araçların

almasıyla uzun soluklu ve büyük ölçekli üretimin yapılması sağlamış, ayrıca bu dönemlerde kolonileşme ile batı dışı geleneksel toplumlardan ithal edilen hammadde ile sanayileşmenin çarklarını çalıştırmıştır.

Kültürel yöndeki etkili süreç ise Aydınlanmanın felsefi temellerini oluşturan çağdır. Aydınlanma ile bilimsel olan bilginin, kültür ve sanattaki yeni akımların yaygınlaşması, din tekelli bilimin alınıp, aklın uygulama alanları olan “deney ve gözlem” yoluyla doğanın incelenmesi gerçekleşmiştir. Modernleşme ile bilgi dar bir alandan çıkarak geniş kitlelere günlük yaşam standartlarını oluşturmaya hizmet etmeye açılmıştır (Dellaloğlu, 1998: 222). Aydınlanma çağının önemli temsilcisi olan İ. Kant “Sapere Aude” (Bilmeye cesaret et) sloganıyla toplumları bilmeye ve öğrenmeye cesaret etmesi için teşvik etmiştir. Aydınlanmanın itici gücü olan aydın ve entelektüel kesimler konumlandıkları nokta itibari ile toplumu oluşturan kitlelerden gözle görülecek kadar yakın ancak temas edemeyecekleri kadar da uzaktırlar. Bu da aydınların tesir etme ve toplumu topyekûn dönüştürme kabiliyetlerinin sınırlı olmasına neden olmaktadır. Bilgi ve birikimini genç nesillere aktarmak için doğal alanlar olan okullar, hali hazırda aile ve toplum baskısından uzak, dogmatik bilgiler yerine bilimsel ve test edilebilir öğretiler ile gelişme ve kuşak-kuşak modern ve çağa uygun toplumlar yaratma, entelektüel ve aydın kesimlerin toplulukları yönetme ve dönüştürme mabetleridir. Ezcümle, okullar modernitenin tohumdan hasata kadarki güvenli limanı denilebilir (Touraine, 2004: 26-27).

1.2. BATI DIŞI MODERNLEŞME

Modernleşme kavramını doğru anlamak için modern olan ile modernleşeni ayırmak gerekiyor. Zira modernizm etkisi ile eski olandan kurtulan ve hemen-hemen tüm alanlarda modernizmin gereklerini yerine getiren Avrupa’nın kendisi dışındaki tüm topluluklara karşı kazandığı ilerleme, refah ve huzura topyekûn olarak Modernite, Avrupa’nın gelişimini talep ve taklit eden ve belli süreçler sonunda benzer gelişmeleri gösteren toplulukların içinde bulundukları sürece ise Modernleşme denir (Göle, 2001). Bu kavram kargaşası kolaylıkla birbirinin yerine kullanılan iki kelimenin farklı tarihsel ve toplumsal süreçlerden geçen toplulukların durumunu değerlendirmek açısından elzemdir. Modernleşme, kamusal yaşamın tüm alanlarını (ekonomik, sosyal, siyasi, yasal ve kültürel) kapsayan, az gelişmiş toplumların daha gelişmiş toplumların

özelliklerini kazandığı ve uluslararası alanda rekabet ettiği karmaşık bir süreçtir. Bu süreçte ortaya çıkan birtakım kriterler vardır. En birincisi ve muhtemelen önemlisi modernleşen toplumları farklı alanlarda yakalamaktır. İkinci kriter olarak ise rekabet gücünü artıracak niteliğe sahip yönetim modelini geliştirerek siyasi iradede yoksun toplumun siyasi katılımını genişletmektir. Batı dışı toplumlarda modernleşme “yukarıdan” reformlar şeklinde gerçekleştirilmektedir ve bu, en yüksek siyasi güce sahip olanlar tarafından bilinçli, amaçlı bir çaba şeklinde oluşmaktadır (Belge, 2002).

Modernleşme batıda iç dinamiklerle gelişen olaylar ekseninde ve tepkiler sonucu, herhangi bir kısıtlama olmadan uygulanmaya başlanması ile olumlu sonuçlar elde etmiştir. Batıya benzemeyen yaşam şekilleri, yönetim biçimleri ve farklı kültürlerle sahip farklı toplumlar üzerinde tek bir reçete gibi siyasi tahakküm kurmaya çalışması ve bu toplumların da tepki vermesi ile yeni boyuta ulaşmıştır. Alternatif modernleşme biçimlerini ortaya çıkartmıştır. Batı dışı modernleşmeye örnek olacak 3 farklı toplumun modernleşmesinin incelenmesi bu açıdan önemlidir. “Düşmanın kendisini kendi silahıyla vur” mantığıyla Avrupalı süper güç olmak iddiasıyla hızlı modernleşme sürecine atılan Rusya, batı bilgi ve birikimini yaklaşık 200 yıllık tecrit politikası ile gözlemleyen Japonya, restorasyon ve kendi sınırlarını işgalden koruyarak geleneksel yapı ile harmanlanan Osmanlı tipi modernleşmesidir. Fakat batının bu süreci yaklaşık 3-4 asırlık süreyle her alana yaya bilecek şekilde gerçekleştirmesi, tüm olumsuz girişim ve gelişimler elekten geçirerek pozitif bilgiler ışığında altyapıyı oluşturmuştur. Batı dışı toplumlarda ise bu süreç batıya yetişmek ve batıyı yakalamak aciliyeti ile daha kısa sürede çok fazla değişimin gerçekleşmesi ile yaşandı. Bu açıdan batının evrimsel nitelikli modernleşmesi batı dışı toplumlar için devrimci özelliği taşımaktaydı. A. Giddens, Batının geleneksel toplumlar için 4 ana aşamada rehberlik ettiğini belirtir (Giddens, 2014a: 25): bilimsel, siyasal, kültürel ve endüstriyel.

Geleneksel toplumlar için modernleşme süreci katılım niteliğindedir çünkü gelişimin işleyiş alanları da dahil evrenselliği diğer toplumların da bu sürece dahil edilmesidir. Batı dışı toplumların da gelişmeye başlaması sadece o toplumla da sınırlı kalmayarak, sürekli yenilenerek küresel boyuta ulaşmayı hedeflemektedir (Tekeli, 2001: 22-24). Geleneksel toplumlardaki kapitalist düzen öncesi sistemin getirdiği eksiklikler toplumların giderek yoksullaşmasına sebep olmuştur. Bu durumda çıkar ve kurtarıcı misyon üstlenen batı, bu toplumların üretim hammaddeğini kendi

sanayilerinde kullanmak maksadıyla, bu toplumlarda ekonomik fırsatlar yaratmaya başlamıştır. Etkileşime girdikleri ülkelerin ekonomik sistemlerine entegre olan devletler sürece ayak uydurarak modernleşme yoluna girmiştir. Nilüfer Göle (Göle, 2001: 63) bu durumu “*batı dışı toplumlar için modernleşme gelişen devletlere gönüllülük esası olsun veya olmasın bağlılık sürecidir*” şeklinde ifade etmiştir.

Batı, sahip olduğu olguları misyonerlik görüntüsüyle batı dışı toplumlara dayatmaya çalışmış, bilimsel alanda aklı merkeze alan gelişmelere bilimi dini referans noktasından ayırmış, ekonomik alanda Sanayi Devriminin kazanımı kapitalist pazar piyasasını temel demokrasi ve siyasi katılım gibi hakları ödünç verdiğini iddia etmiştir. Esasen yeni pazar arayışları ile batı dışı toplumlarda kolonileşme ve sömürge itici güç rolünü üstlenmiştir.

Batı dışı toplumların gelişim süreci üzerinde K. Marx’ın temel tezi Asya toplumlarının tarihten yoksun ve durağan yapıya sahip olmalarıdır. Toplumlardaki bu özelliği ise Asya tipi üretim tarzındaki yönetimin despotik yapısı ile açıklamış ve bunun sonucu toplumların gelişimini sağlayacak ihtiyaçlardan yoksun bıraktığını söylemiştir. Sonuç itibarıyla durağan yaşam sürenler evrim süreçlerini tamamlayamamaktadır (Carnoy, 2015: 217). Buna göre Marx, sabit yapıli toplumlardaki yaşanan sömürgeleşmenin etki-tepki yarattığını savunmaktadır.

Talcott Parsons’un yapısal-işlevsellik teorisine göre geleneksel toplumlarda bireyin konumu önceden belirlenmiş ve bu kişiyle ilgili temel fikir onun bir gruba ait olmasıyla ilgili olduğudur. İnsanların ilişkilerinde duygusal tarafın hâkim olduğunu ve eylemlerinde ortak hedefler tarafından yönlendirildiklerini vurgular. Böyle bir toplum, değer rasyonalitesinin baskınlığı ile içkin olarak karakterize edilir, yani değer, hedeften daha önemlidir. Geleneksel toplum sosyal olarak daha homojendir, geleneğin yeniden üretilmesinde kendini gösteren daha ortak hedeflere, ortak bir çıkara sahiptir. Modern toplumda ise bir kişinin konumu başarılarıyla belirlenir, burada herkese eşit medeni haklar verilir, işlevlerde uzmanlaşma vardır, ilişkiler makul ve rasyonel bir temel üzerine kurulur, kişi esas olarak bireysel hedeflere odaklanır (Erkilet, 2015).

Genel itibariyle batı dışı modernleşme, karmaşık bir süreçtir ve her toplum kendi benzersiz zorluklarını ve fırsatlarını karşılamaktadır. Ancak, bu toplumlar, kendi kültürel miraslarını koruyarak ve aynı zamanda modern dünyaya uyum sağlayarak sürdürülebilmiş bir modernleşme süreci oluşturabilmişlerdir. Bu kültürel kimliği güçlendirmek ve aynı zamanda ekonomik, sosyal ve siyasi yönden güçlü bir konum elde etmek için çeşitli gelişme/yenilenme adımları hayata geçirmeye çalışmışlardır.

1.2.1. Rus Modernleşmesi

17. yüzyıl Rusya için hala Altın Orda devletinin mirasçısı konumunda olan bir Avrasya devletiydi. Rusya jeopolitik özelliği ile de güçlü Avrupa devletlerinin ilgi odağı olmuştur. Fin Körfezi'nden başlayarak Polonya'yı da içine alan, Kiev sınırlarına kadar ulaşan güçlü bir İsveç ve diğer taraftan Osmanlı'nın Balkanlar, Kafkasya ve Kırım Hanlığı üzerindeki etkisi, Rusya'nın modernleşme sürecine geçmesinin zaruri olduğunu göstermiştir. İlk modernleşme girişimleri, I. Petro'nun babası Aleksey Mihayloviç'in iktidarı sırasında gerçekleşmiştir: Orduda “yeni sistem” alaylarının oluşturulması, askeri rejime geçiş, idarinin etkinliğini artırmaya ve mutlakiyetçiliğe geçişe yönelik girişimler- Zemskiy Sobor toplantılarının sona ermesi, Boyar Duma'sının etkisinin azaltılması, batılı ülkelerle kültürel ilişkilerin geliştirilmesi. Ancak tüm bu faaliyetlerin ayrı ayrı yürütüldüğünü ve bir sistem oluşturmadığını söylemek gerekir. Ayrıca yönetici sınıfın bilinçli olarak modernleşme hedeflerini belirlediklerini söylemek pek mümkün değildir.

Modernleşme kriterleri çerçevesinde değerlendirildiğinde Rusya'nın modernleşme tarihi 18. Yüzyılda Petro'nun başlattığı reformlar ile yeni sayfa açmıştır. Bu Rusların Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra Avrupa modeli kalkınma sürecine dahil etmeye yönelik ilk büyük ölçekli girişimiydi. Avrupa kültürünün “dekorunu” ödünç alarak bunu antik ve kutsal değere sahip Moskova knezliğinin külleri üzerine inşa etmeğe çalıştı. Bununla birlikte, sokaklarda boy gösteren sakalsız erkekler, Avrupa tarzı giyinen insanlar, şehirlerde duyulmaya başlanılan Alman ve Fransızca aksanları bunların hepsi yeni Rusya'nın getirileri sayılıyordu. Özellikle sakal, Petro için bir erkek fizyonomisinin fiziksel bir parçası değil, politik ve sosyal bir ruh halinin sergilenmesi ve toplumsal “isyanının” işaretiydi. Rusya'nın modernleşme yoluna girmesi zaruriydi. Tarım ve ticaret için uygun olmayan sert iklim koşulları, Moğol ve

Asya İmparatorluklarının yağma ve istilaları, Batı'dan gelen savaşlara Batı tarzı modernleşme ile cevap vermek gerekiyordu. Petro'nun reformları ise Avrupa'ya dönüşü ve Batı tarzına göre gelişimi temsil ediyordu.

Petro'nun reformları klasik biçimde modernleşme değil, geleneksel toplumdan modern topluma geçişte giriş veya modernleşmenin başlangıcı olarak değerlendiriliyor (Fedotova, 2015: 301). Ancak modernleşme halktan kopuk, Batı'da olduğu gibi yaşayan ve düşünen Batı yanlısı seçkinler biçiminde kendi "iç batısına" sahipti. Halk ise reformlar öncesi durumlarında olduğu gibi Asya tipi düşünce şeklinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Yenileşme hareketleri bir nevi Rusya'yı parçalanmış hale getirmişti.

Büyük Petro'nun reformları tek bir fikre- ülkenin siyasal ve kültürel alandaki değişimleri ile diğer Avrupa devletleri ile eşit statüde yer alacak Büyük Rusya İmparatorluğu dönüşümüne tabiiydi. Bu fikirler ışığında yönetimin kurumsal yapısında, kültürel ve askeri alanlarda reformlar gerçekleştirdi. Rus modernleşmesini bu üç boyut üzerinden incelemek doğru olacaktır.

Toplumun medeni gelişimden yoksun ve dağınık topraklarda yaşayan barbarlığın damgasını taşıması Çar'ı öncelikle toplumu tek çatı alından birleştirip dünya ülkeleri listesine sokmasına itti. Petro bunun için batıyı batıda inceleyip, öğrenmek gerektiği fikriyle gençliğinde Avrupa'nın çeşitli ülkelerine geziler düzenledi. Kimliğini saklayarak gittiği yerlerde tersanelerde çırak olarak çalışarak teknik bilgiler öğrenmeye çalıştı. Avrupa onu "gelişmiş arabalar, gemiler, tersaneler, fabrikalar, güçlü ve düzenli ordu, laik eğitim sistemi, bol miktarda kitap ve gazetelerle karşıladı" (Klyuçevskiy, 1995: 196). Ülkesine döndüğünde ise, cehalet ve bürokrasinin yavaş işleyişi genç Petro'da hayal kırıklığına sebep oldu. Yolculuğunun sonunda askeri alanda reformlar yapmasına iten güç İsveç ile yaşanan yenilgi ve özel bir birlik olan Streltsi (tüfekçiler birliği) ayaklanmasının yaşanması idi. Petro'ya kadarki yönetimlerde bu özel askeri birlik savaşlardaki başarılarından dolayı birtakım imtiyazlara sahip olmuş, siyasal olarak da güç elde etmişlerdi. Gelirlerini kaybetmemek için sistemin kendi çocuklarına geçmesini istiyorlardı (Belge, 2002: 44). Bu askeri birlik Osmanlı'daki yeniçeri askeri yapısına birçok bakımdan benzemekteydi. Türk tarih yazımının önemli temsilcilerinden Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Tarih adını taşıyan

eserinde arlık Rusya ve Osmanlı Devleti'ni karşılaştıran Cevdet Paşa, iki devletin modernleşme sürecinde askeri değişimine dikkat çekmektedir. Bu karşılaştırmada arlık Rusya'daki *“Streletsiler Rusya'nın omzunda bir ur; kesildiler, alındılar, Rusya rahatladı, fakat Osmanlı Devleti'ndeki yeniçerilerin ise Osmanlı'nın kalbinde bir kanser olduğunu, kaldırılmaları ile tüm idare sarsıldı ve art arda düzenlemeler icab etti”* fikrini ileri sürer (Ortaylı, 2019: 8). Petro'nun da askeri alandaki ıslahatları bu yönde meyvesini verdi, Streletsi birliği kısa süre içerisinde dağıtılmış oldu.

Petro'nun modernleşme yönündeki siyasi faaliyetleri iki döneme ayırmak mümkündür: 1696-1715 ve 1715-1725 yılları arası. İlk dönemin özelliği, Kuzey Savaşı'nın yürütülmesiyle acele yapılan reformlar iken, ikinci dönemi kapsayan reformlar ise daha sistemli ve devletin iç düzenlemesine yönelik olmuştur. Büyük Petro'nun saltanatının sonucunda, arlık mutlak güce sahip olan imparator tarafından yönetilen güçlü bir Rus imparatorluğuna dönüştü.

İlk girişim eski düzenin yerine yeni askeri sistem tasarlamak oldu. Rekrutçına (düzenli asker alımı) uygulaması ile 15-20 yaş arasındaki bekar gençleri köylerdeki 20 haneden 1 kişi olmak üzere askere toplattı (Keep, 1985: 103). Askerlere bağlanan maaş ve giysi yardımını da köylerden devlet adına temin ederek, katılımların fazla olmasına teşvik etti. Askere alımların serflik statüsüne son vermesi sebebiyle köylüler arasında katılım artmaya başladı. Orduda eğitimler sayesinde yeni insanlara dönüşen köylüler, köylerindeki hayal edemeyecekleri hak ve imkanlara sahip oldular (Hosking, 2019: 274-275). 1722 yılında oluşturulan “Rütbe Tablosu” aristokratların doğuştan kazanılan ayrıcalıklarının devlete hizmet adıyla orduya asker olarak katılması zorunluluğunu getirdi. Orduda gösterdikleri başarı veya gayretle hizmet ettiğine göre terfi edilerek soyluluk derecesi ona göre belirlenecekti. Sonuç olarak, soylular imparatorun doğrudan tebaası haline geldiler, imparatora ömür boyu hizmet etmek zorunda kaldılar. Bu hizmet arazi tahsisi ile değil, maaş ile ödüllendirildi. Rus soyluları arasında adeta yarış haline girdikleri bu uygulama 1917 senesine kadar uygulanarak varlığını sürdürdü.

Petro askeri sistemi geliştirdikten sonra donanma inşa etme girişimine başladı. Azak ve Baltık denizlerinde ordu donanması kuruldu. Buranın seçilmesi hiç de

tesadüfî değildi. Sürekli savaş halinde olan Batı komşularına yakın bir bölgeydi. A. Puşkin'in de kaleme aldığı gibi *“Rusya, Avrupa’ya indirilmiş bir gemi gibi, bir balta sesi ve topların gök gürültüsü ile girdi”*.

Hâkimiyetinin ilk yıllarında sıcak denizlere inme ve Karadeniz’de kontrolü sağlamak adına Azak Kalesi üzerine kendisinin de katıldığı savaşta başarısızlığa uğraması, aslında donanmanın eksiklerini görerek gemi tersanelerin kurulmasına ve burada rehberlik yapması için batılı uzmanları davet etmesine neden oldu. Kısa sürede Don nehri kıyısındaki Voronej şehrinde 30 harp gemisi inşa ettirdi (Kurat, 2020: 272). Rusların erken geri dönme ihtimalini düşünmeyen Türk güçlerinin hazırlıksız yakalanması üzerine kale ele geçirildi. Her iki cephede savaşan Rusya ordusu için daha güçlü ordu ve silahlandırma gereği duyarak ittifak içinde olduğu batılı devletlerden daha fazla uzman davet etti.

Batılılaşma, Petro Rusya’sında Rus tebaanın durumunu iyileştirmese de temel yenilenme fikirleri bu dönemde filizlendi. İktidar ve toplum ideolojisinde laikleşme gerçekleşti. Alt sınıfın kilisenin ihtiyaçlarını karşılamak ve kiliseye bağımlılığı bu dönemde son buldu. Fakat rasyonelleşme, inancın yerini alamadı, yerine bazı yeni dogmalar ekledi. Dindeki yapılan reformlar sonucu gücü kiliseden alarak devlet kontrolünde din oluşturdu. Kutsallığın koruyucusu artık kilise değil, devlet sayılıyordu. Kilise ise bürokratik kurum olarak devlet altında çalışmaktaydı. Kilise günah çıkarmaya gelen insanlarla devlet arasında sadece köprü rolü oynuyor, tehlikeli fikir ve düşünce olması durumunda yetkililere haber vermesi ile küçümsenecek duruma düşürülmüştü.

İlk başta Petro, kamu yönetimi alanında net bir reform programına sahip değildi. Yeni bir devlet kurumunun ortaya çıkması veya ülkenin idari-bölge yönetimindeki bir değişiklik, önemli finansal kaynaklar ve nüfusun seferber edilmesini gerektiren savaşların yürütülmesi tarafından belirleniyordu. Petro’nun reformunun modeli 17-18. yüzyıllarda Avrupa’da yaygın olan bürokratik yönetim doktrini olan kameralizm ilkelerine dayanan İsveç devlet sistemiydi. Kameralizm, yönetimin işlevsel ilkesini, yani kurumların herhangi bir alanda (finansal, askeri, endüstriyel) uzmanlaşmasını, iş birliği ve yetkililerin görevlerinin net bir şekilde düzenlenmesini sağladı. Petro devlet sistemindeki kilit konuma, yargı, idari ve yasama işlevlerini

yerini getiren, eyaletlerin ve kurulların koordinatörü olarak Senato'yu kurdu. Vergi, adalet, üretim gibi alanlardaki işlerin kontrolü ise “prikazı” sisteminin ortadan kaldırılıp yerine getirdiği kolejler üzerinden yürütölmeye başlandı (Hosking, 2019: 283).

Költürel alandaki gelişmelerin başını ise liman kenti Sankt Petersburg'un kurulması çekiyordu. Başta askeri liman özelliğı taşısa da Çar'ın girişimleri ile költürel başkent statüsüne de yükselmişti. Şehir Petro'nun “Avrupa'ya açılan penceresi” (Berman, 2019: 237), tüm girişimlerinin özeti ve yeniliğı temsil ediyordu. Neva nehrinin kıyısında bataklıklar üzerine kurulan şehir, Batılı olmak ve aynı zamanda tarihsel süreçteki başarılı savaşlarından dolayı Batı'ya göz dağı verir nitelikteydi. Şehrin yapılış aşamasında yabancı mimarlar tarafından Versailles tarzı binalar yükselmiş, fakat bu gösterişli mimari harikalar Rus köylülerinin zorba usullerle çalıştırılıp, kanları üzerine inşa edilmiştir. Avrupa'da ise Rus modern kimliğinin inşası olarak görölmeye başlanmıştı (Sizemskaya, 2016). Petersburg'un inşası ölkenin geri kalan şehirleri ve toplumsal yapısı arasında belirgin uçurumlar yaratmıştı. Avrupalı kesim ve Rus kimliğini bariz bir biçimde ortaya çıkarmış, ideolojik kopuşu temsil eden şehir, halkın farklı kesimlerinde düşmanca tavır doğurmuştu. Özellikle şehrin merkezindeki bronz Petro heykeli de bu dönemden itibaren Rus edebi muhitinde de önemli role yükselmiş, Puşkin'in usta kaleminde çıkan “*Bronz Süvari*” şiirinde baskıcı iktidarı kendine has bir yöntemle eleştirmektedir.

Büyük Petro'nun ölümünü izleyen 37 yıl boyunca tahta 6 Çar çıktı ve hiçbirisi Petro'nun açtığı yolda ilerleme cesaretine ve kapasitesini gösteremedi. Rusya I. Petro'dan önceki durumuna geri döndü. Bazı yasalar feshedildi, başkent eski şehre taşındı. 1762 yılında kocası III. Petro'ya hazırladığı darbe girişimi sonrası tahta alman prensesi II. Yekaterina (Katerina) oturdu. Zamanın hâkim aydınlanma ideolojisinden etkilenmesi üzerine Petro'nun yolundan devam etti.

Voltaire, Montesquie, Didero gibi Fransız felsefecilerin savundukları demokrasi ve adalet gibi kavramları Avrupa politik arenalarında silinmez izler bırakmaya başlamıştı. Kendini Fransız Aydınlanmacılığın öğrencisi olarak gördüğü için Voltaire'yle daima mektuplaşmaktaydı. Öyle ki ansiklopedilerinin Fransa'da bastırılmasında yaşanan zorluklardan dolayı geri kalan bölümlerinin Rusya'da

bastırılmasını teklif etti. Voltaire' nin Didero' ya yazdığı mektupta: “*Ne şaşırtıcı günlerde yaşıyoruz! Fransa felsefeyi bir suçlu gibi kovuştururken, İskitler (“Barbar” Ruslar) onu koruma önerisinde bulunuyorlar*” diye belirtmiş ve bu durum Voltaire’yi derinden sarsmıştı (Walicki, 2009: 30-31). Yönetiminin ilk yılları liberal politikalar izleyen Katerina 1789 Fransız Devrimi sonrası Batı Avrupa’da yaşanan olaylarla ve akıl hocası Voltaire ’nin de tavsiyesi üzerine daha sert kararlar almaya başladı. II. Katerina, Avrupa hukuk sistemini Rusya’ya taşıyarak reform hareketini başlatmış oldu. Katerina ’nın reformları sistematikliği ile Büyük Petro’nunkinden yapı itibariyle farklıydı.

II. Katerina kanunların üstünlüğünü her alanda en üstün ve itici güç olduğunu vurgulayarak yeni kanunlar tasarısının oluşumu için temsilciler, soylular, devlet köylüleri, Rus olmayan millet temsilcileri, kent temsilcilerinden, kossaklardan oluşan kurul oluşturdu. Katerina önderliğinde toplanan komisyon öncekilerden her sınıftan kesimin temsili ile tüm ülkeye hitap etmesiyle seçiliyordu. Fakat ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturan serfler ve din adamları komisyon için üye seçiminden yoksun bırakılmıştı. Komisyondaki ezici çoğunluğun aristokratlardan oluşumu önemli menfaat ve imtiyazlar almalarını sağlıyordu. Hizmette aldıkları maaşa ek olarak ölüm cezası ve fiziksel cezadan muaf tutularak, borçların ödenmesinin istisnai durumlarında maaşlarının dokunulmazlık hakkına sahip oldular. Komisyonun üyeleri kendi sınıflarının çıkarları doğrultusunda aldıkları kararlar Katerina’nın yapmayı düşündüğü batı tipi sistemin bütünlüğüyle örtüşmüyordu (Klyuçevskiy, 2005, s. 784).

Yeni kanunların oluşumu yönünde komisyon üyelerinin görev ve yetkilerini özetleyen “*Nakaz*” (talimat) eserini yazdı. Döneminin felsefi görüşlerinden özellikle Montesquieu’nün “*Kanunların Ruhu*” kitabındaki fikirlerin yeniden düşünülmüş ve Rusya’ya uyarlanmış biçimiydi (Kurat, 2020: 301-302). Eserinde İngiliz parlamenterizmini model alan İmparatoriçe, Rusya topraklarının büyüklüğünden dolayı uygun hükümet biçimini mutlak monarşi biçimine derinden inanıyordu, diğer yönetim biçimlerinin ise sadece Rusya’ya zarar vermekle kalmayacak, aynı zamanda tamamen yıkıcı etkiye sahip olacağını belirtiyordu (Petrov, 2013). Kurulduğu günden itibaren 203 toplantının yapıldığı Kanun Tasarım Komisyonu bir dizi yasama sorunlarını ele aldı, fakat bir türlü fikir birliğinin ve tasarlanan yasaların Katerina’ da

olumlu karşılığını bulamayınca komisyon dağıtıldı ve geniş topraklara sahip devletin yönetile bilmesi için ise sert merkezîyetçi kararların alınmasının kaçınılmazlığı fikri hâkim oldu. 1768'deki Osmanlı ile başlayan savaş, komisyon üyelerinin askeri ihtiyaçları karşılamak için savaşa katılmaları, komisyonun faaliyetinin durdurulmasına sebep oldu.

Savaşlar dolayısıyla artan vergilerin köylülerin durumunu daha da ağırlaştırmış, köylüler arasında yönetimin işleyişine memnuniyetsizlikler artmaya başlamıştı. Ayrıca ülkede baş gösteren kıtlık, salgın ve devletin hastalıkla yetersiz mücadelesi bardağı taşıran son damla oldu. Eyaletler seviyesinde baş gösteren köylü isyanları askerlin müdahalesi ile sonlanırken Don Kossaklarından olan ve daha önce de Osmanlı ile savaşa katılan Yemelyan Pugaçev Volga'nın orta kesimlerinden Ural'lara kossak bozkırlarına kadar geniş bir alana yayılan ayaklanmaya liderlik etti (Güngör, 2010: 271). Rusya tarihinde dönem-dönem ortaya çıkan isyanlarda düzme çar iddiaları bu sefer de kendini tahttan indirilen III. Petro olarak Pugaçev tarafından ortaya atıldı ve bu vesileyle de etrafına çok sayıda insan destelerini toplamayı başardı.

1773-1775 yılları arasında geçen zamanda isyancılar Rusya'da korku rüzgarları estirerek büyük şehirlerde kargaşaya sebep oldular. Katerina'nın sert askeri müdahalesi ile destek güçlerinin kırılması ile isyan bastırıldı ve Pugaçev tutuklanarak idama mahkûm edildi. Halk direnişi ve vergilerin azaltılması düşüncesi ile çıkılan yolda kaybeden tarafın yine köylüler olduğu, vergi sistemindeki durum büsbütün kötüleşti (Kurat, 2020: 304).

Büyük Katerina I. Petro'nun üzerinde durmadığı eyalet sistemini de yeniden oluşturdu. Kademeli olarak tasarlanan reformun içeriğin yapılmasında başlıca sebeplerden biri Pugaçev isyanındaki yerel yönetim sistemindeki eksikliklerdi. Reform, Rusya'nın yeni idari-bölgesel bölünmesi şeklinde 50 guberniyaya bölündü. Her bir guberniya da uyezde (bölge) ayrılmıştı. Guberniyaların başındaki yönetici/vali merkez tarafından atanmaktaydı. Ayrıca sınır bölgelerindeki şehirler için ise geniş yetkilere sahip validen ilave askeri valiler tarafından yönetilmekteydi. Her bölgenin yerel soylu sınıfından oluşan meclisi faaliyet göstermekteydi. İdari işlerin yürütülmesi için memur seçim ve atamaları bu meclisin kararları doğrultusunda yapılmaktaydı (Vernadsky, 2019: 217). Taşradaki şehirleri canlandırmak, kent yaşamını değiştirme

ve geliştirmek adına merkezden atanan vali ile geniş memur kadrosu ve eğitimli insanların yerleşmeleri teşvik edildi. Bu aynı zamanda bōlgelerin sadece ekonomik ve siyasi açıdan değil birer kōltōrel merkez haline dōnōřmesini planlıyordu.

Katerina'nın 34 yıllık saltanatı dōneminde Rusya yōzōnō Karadeniz'e dōnerek Osmanlı'nın hâkim olduğu toprakları işgal etti. Polonya topraklarını 3 kez bōldō. arienin ۆlōmōnden sonra da serflikten kaynaklanan toplumsal sorunlar devam ederek sanayileşmenin gelişmesini yavaşlattı.

Bōyōkannesi gibi Fransız aydınlanmanın “ōęrencisi” olarak kendini konumlandıran I. Aleksandr da babası Pavel'in ayaklanma sonucu ۆldōrōlmesiyle tahta geçti. Babasının hatalarını despotik yōnetim tarzına bağlayarak sorunları hukuksal yollarla ōzmeye çalışmış, batıyı yakından takip etmiş ve aynı zamanda 1812 yılındaki Fransız işgali ile de milliyetçiliğin ũlke genelinde genel takdir gōrmesi ile Fransız akımlarına karşı mesafeli olmuş, dış politikada genişleme stratejisi benimsemiştir. Yōnetimi boyunca ekonomik kalkınmanın ۆnōndeki engel olarak değerlendirdiği serflik sorununa eğilmiş fakat kurduğu “gizli komite” derneği tarafından olumlu sonuçlar alamadığı için sorunu ōzōme ulaştıramamıştır. Devlet yōnetiminde yeniliği 1802 yılında Bakanlar, 1810 yılında ise kurduğu Devlet Konseyi oluşumu idi. Bununla da imparatorun gōcōnō sınırlayarak yōnetimin toplumun tōm kesimlerinin içine gire bilecek yasama, yargı sistemini oluşturdu (Hosking, 2019: 341-344).

řōphesiz ki, Napolyon ile sōren savaş I. Aleksandr'ı Rusya'nı Avrupa'nın daha da içine çekmesine ve Avrupa'nın kurtarıcı konumuna yōkseltti. Fakat bunun için de bōyōk bedel ۆdemek zorunda kalmıştı. Borodina ōlōnde sōren savaş ve Moskova'nın yakılması ilk kez Rus toplumunda gerilla savaşının ve halki başkaldırının temellerini atmış oldu. Rus ordusunun Paris sokaklarında, Napolyon'un ise sōrgōnde olduğu bir zamanda Rus İmparatoru I. Aleksandr Avrupa'nın kaderini belirliyordu. 1815 Viyana Kongresinde Ortodoks Rus İmparatoru I. Aleksandr, Avusturya Katolik İmparatoru II. Franz ve Prusya Protestan Kralı F. Wilhelm'in başını çektiği Kutsal Birlik kurulmuş oldu. Uzun bir barış sōrecini koruya bilen Viyana Kongresi kararları 1853-56 Kırım savaşı sonucu bozuldu. Viyana Kongresi ile Avrupa'daki hâkim gō konumundaki Fransa'nın yerini Rusya almıştı. Muhtemel ki, bu başarının arkasında teknik

modernleşme çabalarının, Katerina ile Rus toplumuna girmiş aydınlanma felsefesinin yanı sıra Şevket Süreyya Aydemir'in de ifade ettiği gibi (Aydemir, 1993: 348) “Rus tarihinde kılıçtan çok, hile ve tedbir rol oynar” mantığı yatmaktadır.

Kamusal yaşamın tüm alanlarında ciddi bir reformun yapılmasına sebep olacak nedenler ancak 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıktı. Kırım Savaşındaki yenilginin ardından yaşanan şiddetli dış politika krizi, yeni İmparator II. Aleksandr liderliğindeki yöneticiler mevcut durumun ciddiyetini ve ulusal çıkarlar uğruna “büyük güç” statüsünü korumak adına tüm toplumu kapsayan çıkarlarını geliştirme gereğini fark ettiler. 1860-1870’lerin başında modernleşmenin tüm kriterlerini karşılayan ve kamusal yaşamın neredeyse tüm alanlarını (serfliğin kaldırılması, yargı, zemstvo, kentsel, askeri, mali, eğitim) kapsayan ve genel olarak tarımsal-feodalden endüstriyel-kapitalist sisteme geçişe katkıda bulunan ciddi reformlar gerçekleştirildi. Bununla birlikte, birçok nedenden dolayı, hemen hemen tüm reformlar isteksiz (özellikle köylü reformu) ve eksikti.

Sonuç itibarıyla, 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni bir çelişkiler bloğu ortaya çıktı: sanayi ve tarımın gelişme hızı, eğitim düzeyindeki artış ve nüfusun çoğunluğunun siyasi hayata katılamaması vb. I. Aleksandr dönemi de I. Petro’da olduğu gibi eksikleri içinde barındıran aynı zamanda kendinde sonrakiler için hızlandıran süreç olmuştur.

İkinci modernleşme dalgası Sergey Y. Vitte’nin 1890’lı yıllardaki sanayileşme girişimleri ile oluşmuştu. Sanayileşme öncelikle kamu fonları pahasına (ilgili sanayilerin gelişimini teşvik eden kamu pahasına demiryolu inşaatı dahil) ve ayrıca yabancı sermayenin aktif cazibesi (1897 para reformu) hesabına gerçekleştirildi. Sanayinin gelişmesinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Toplam üretim açısından Rusya dünyada 5. sırada yer aldı, ancak aynı zamanda nüfusun yaşam standardı ve tarımsal gelişme hızı açısından gelişmiş ülkelerin çok gerisinde kalmaktaydı. Buna ek olarak, sosyal alanda ciddi orantısızlıklar ortaya çıktı (nüfusun önemli kesimlerinin marjinalleşmesi ve çoğu işçi ve köylü için son derece düşük gelirler). Tüm bunlar 20. yüzyılın başlarında toplumsal çelişkilerin artmasıyla toplumsal patlamaya yol açtı. Böylece, 19-20 yüzyıllardaki sanayileşme, Birinci

Dünya Savaşı, 1917 Şubat ve Ekim devrimleri ve daha sonra başlayan İç Savaş, Rus ekonomisini sanayi öncesi dönemin çok gerisine attı.

Batı dışı modernleşme olarak değerlendirdiğimiz Rus modernleşmesi, kendine has şekilde “tepeden inme” modernleşmeydi. Klasik modernleşme sürecinin tüm boyutlarını birebir uygulamadan gelişmiştir. Birey fikrin oluşumu ve ön plana çıkması Çar’ın izin verdiği yere kadar gitmiş, Batı’daki oluşan yurttaşlığın ise bu topraklarda köylü ve serf üzerinde etkili olmadığı, Petro döneminde sansürün ve yasakların ciddi şekilde uygulanması, sosyal hayatın Çar tarafından düzenlenmesi modernleşmeyi aksatan olgulardı. Bu sebeple kültürel alandaki reform hareketleri geniş tabana yayılmadan sadece belirli bir üst sınıf kesimi tarafından etkilenmişti. Petro modernleşmesinin tüm alanlarda başarılı sonuçlar doğurmasa da siyasi, ekonomik sistemdeki gelişmeler ile Rusya’yı Çarlık’tan İmparatorluk mertebesine yükseltmenin altyapısını oluşturmuş oldu. Ayrıca güçlü ordu ve güçlü diplomasi geleneği ile saldırgan dış politika izleyen Rusya sınırları George Vernadsky’nin belirttiği gibi: (Vernadsky, 2019: 19), “Rusya 18. Yüzyıl ve 19. Yüzyılda genişlemenin tabii coğrafi sınırlarına ulaşmıştı: Batı’da Baltık Denizi ve Karadeniz, doğuda Pasifik Okyanusu ve güneyde Pamir Platosu. Güney batı bölgelerinin sakinleri hariç, Rus milletini oluşturan tüm halklar bu yüzyıllarda tek bir devlet çatısı altında toplanmıştır”.

Büyük Petro’nun modernleşmesinin ayırt edici özellikleri hammadde ihracatı karşılığında Avrupa askeri ve teknolojik başarılarının seçici olarak ödünç alınması; nüfusun daha sert sömürüsü, artan merkezileşme ve yönetimin bürokratikleşmesiydi. Dış siyasi izolasyonun ve ekonomik geriliğin üstesinden gelme arzusu, Petro’yu sosyo-ekonomik ön koşulların henüz oluşturulmadığı reformları gerçekleştirmeye zorladı. Soylu seçkinlerin temsilcilerinin kişisel Avrupa deneyimi ve Batı Avrupalı uzmanların geniş katılımı, yeniliklerin hızla yayılmasına katkıda bulundu. Büyük Petro döneminde, Romanov’lar hanedanının Avrupa yönetici hanedanlarıyla evlilik diplomasisi ile yakınlaşmaya başlanılmasının temelleri atılmış oldu. Pratikte, Petro devlet tarafından düzenlenen Rus yaşamının tüm alanlarını ve kurumlarını değiştirdi: ordu, hükümet sistemi, kamu yönetimi ve eğitimin laikleşmesi. Rusya, teknolojik ve askeri olarak ileriye doğru keskin bir sıçrama yaptı. Petro’nun diplomasisi, Rusya’nın Avrupa sistemine dahil edilmesini, Batı ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kurulmasını

sağladı. Reformlar sırasında Rusya'nın diğer Avrupa devletlerinden teknik ve ekonomik geriliği aşıldığı, Baltık Denizi'ne erişim kazanıldığı ve Rus toplumunun her alanında olmasa da geniş kesimi kapsayacak şekilde değişimlerin yaşandığı bilinmektedir.

Sonuç olarak Rusya tarihine dönüp baktığımızda modernleşme I. Petro ile başlamış, II. Katerina ile ve I. Aleksandr dönemlerinde altın çağlarını yaşamıştır. Her üçünün de hedefleri daha çok dış politika eksenli olup, ülkeyi uluslararası arenada güçlü devletlerle eşit konuma getirmek, yayılmacı politikalar ile topraklarının genişletmektir. Ayrıca batı dışı toplumlarda batılılaşma yolundaki kimi zaman körü körüne gerçekleştirilen reformlar kamu hayatında ciddi orantısızlıklara ve yeni gerilimlere gebe olmuştur. Bu durum Japonya ve Çin gibi ülkelerde modernleşme süreçlerini gerçekleştirme konusundaki olumlu deneyim, modernleşmenin toplumun kendi kimliği üzerinde inşa etmesi gerektiğini, kesimlerin sosyo-kültürel özelliklerini dikkate alarak yeni ekonomik ve politik sistemler gerçekleştirmesinde başarılı sonuçlar elde etmiştir.

Rusya'da, 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başlarında burjuva gelişiminin önkoşulları az gelişmişti. Serflik, tüm devlet organizmasının temeliydi. Bu bağlamda, politik modernleşme, sosyo-ekonomik alanı, yani serflikin varlığının devam etmesi sorununu etkilemek zorundaydı. Rus toplumunun kendine özgü sosyal yapısı göz önüne alındığında, siyasi modernleşme ile sosyo-ekonomik modernleşmeyi birleştirme ihtiyacı reformcular için zaten gergin olan bir durumu karmaşıklaştırdı ve neredeyse bir çıkmaz duruma soktu. Fakat tüm gelişmelerin yanı sıra geleneksel yapısından çok fazla kopamayan halk ve modernleşme ile ortaya çıkan yeni sınıf arasındaki uçurum giderek büyümüş, gelenekselci halkın gözünde modernleşmenin baskıcı yapısı “deccal işi” olarak nitelendirilerek mesafeli durulmuş ve zaman-zaman geniş kitleleri arkasından sürükleyerek hızlı yükselen gerilemeleri de getirmiştir.

1.2.2. Japon Modernleşmesi

Pasifik okyanusunun Batı yakasındaki bir ada ülkesi olan Japonya yaklaşık 150 yıl önce Batı sömürgeci güçlerin gemileri ve topları karşısında büyük bir kurtuluş mücadelesi vermek zorunda kalmıştı. Bu durumu şaşırtıcı bir şekilde eskiyi terk etmek ve Batı'yı yakalamak üzere yeni bir düzen arayışına girmek için kullanan Japonya, uzak doğuda batılı devletlerin zorbalığından kurtulan ve başarılı bir şekilde modernleşen ve büyük imparatorluklar arasında kendisine yer bulan ve yabancı topraklarda işgal ve genişleme yoluyla sömürgeler edinen ilk Asyalı devlet oldu. Kendi kaderini tayin hakkı için verilen zorlu mücadeleden dünyada söz sahibi bir ülke konumuna dönüştü.

Batı bilgileri kapsamında değerlendirilen modernleşmenin 3 temel faktörü (kentleşme, merkezi yönetim ve ticaret) üzerinden Japon modernleşmesinin temellerinin atılması kimi tarihçilere göre 16. Yüzyılda yerel yönetim ve vergilerin sistemleşmesi, köylülerin denetlenmesi için merkezi hükümetin yönetim alanını genişletmesiyle ele alınmaktadır. Kimi tarihçilere göre ise de daimyonun (feodal beylikleri) idari alanlarını tüm topluma yaymasıyla başlamıştır (Esenbel, 2019: 25).

Japonya için temelde asıl güç olan dönemin süper güçleri ortamına girme mücadelesi değildi. Fakat bir imparatorluk inşası hem gelenek hem de dönemin siyasi gereği, jeopolitik açıdan zaruri olduğuydu. “Zengin bir ülke, güçlü bir ordu” sloganıyla belirlenen hedefe ulaşmanın tek yolu ülke içinde ileriye doğru dönüşümleri yapmak ve zamanın şartlarına göre yeterli yayılmacı bir dış politikanın uygulanmasıydı. II. Dünya Savaşı’ndan sonraki yenilginin hemen ardından, siyasi elitler yeni koşullarda modernleşmenin tek doğrucu yolunun demokratikleşme olduğu kanısına varmıştı. Bunu “zengin bir devlet, gücü sınırlandırılmış ordu” sloganıyla hayata geçirmeye başlamışlardı. Sonuç itibarıyla ticarete ve teknolojiye dayalı güçlü ekonomik devlet modeli geliştirildi.

Japonya’da gerçekleşenler daha çok geleneksel olanla yenilenmenin benzersiz bir uyumu içerisinde olmasıyla alakalıydı. Bağlantılı şekilde bölgenin sosyo-kültürel değişimlerinde de kombine şekildeki bu gelişmeler söz konusu olmuştur. Başka bir ifadeyle, modernleşme sürecinde siyasi, ekonomik yeniden yapılanma yaşansa da

ananelerin günlük yaşamlarında korunmaktaydı. Bu sürece giren her toplum, batı uygarlığının ekonomik ve politik altyapısını, ilerleyişini kendi sistemine göre şekillendirir. A. Toynbee'ye göre, “dünyanın ekonomik ve politik haritası gerçekten de neredeyse tamamen Batılılaşmış olsa da kültürel harita hala Batı uygarlığından önceki haliyle aynı kalmaktaydı (Toynbee, 2011: 81). Bu nedenle Japonya'nın modernizasyonu geleneksel yapıların reddedilmesi temelinde değil, aktif kullanımları yoluyla gerçekleştirildi.

Modern devlet modeli Japonya'da 19. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. 1868 yılındaki Meiji modernleşmesinin altyapısı Tokugawa döneminde oluşmuştur. Bu dönemden önce feodal yapıya sahip toprak derebeylerinden oluşan daimyo'lar arasında savaş ve istikrarsızlık hâkim olmuş ve uzun yıllar merkezi devlet yapısından eksik kalmıştır. Tüm bunların sonucunda ortaya çıkan devlet yapısındaki yönetici güçlerden biri olan askeri hükümdara Şogun adı verilmiş ve yönetimde imparatorun da sahip olduğu siyasi egemenliği etkisiz hale getirmişti (Kıncal , 2016: 2).

Coğrafi keşifler sonrası bu ada devlete gelen Avrupalıların sayısı artmış ve devamında ise batının misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Japonya'da Hristiyanlığın yaygınlaşması ve bunun sonucu olarak batıya hizmet etmek için içeriden gerekli bilgi alışverişi Tokugawa yönetimini tedbirler almaya zorlamıştır. Japonya'daki dinin sistematik ve öğretisel gücünün eksikliğini fark eden misyonerlerin başvurulduğu Hristiyan dini öğretilerinin gücüyle din değiştirme hızla yayılmaya başlamıştı. Özellikle de yönetimin çekindiği şeyin misyonerlerin olası bir saldırıda “beşinci kol” faaliyetlerini yürütebilecek olmasıydı. Bu tedbirler doğrultusunda istenmeyen misafirlerin misyonerlik faaliyetleri yasaklanmış ve dış ticarete azalmalar yaşanmıştı. Yönetimin gelenekselci taraftarları yaklaşan isyanın ayak sesleri olmuş ve “yaşasın imparatorluk, defolsun yabancılar” sloganlarıyla adeta her iki tarafın birbirine karşı savaşa hazırlanmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda da çoğunluğu yerli Hristiyanlar, tüccar ve esnaflardan oluşan Şimabara köylü isyanı patlak vermiştir (Belge, 2012: 380). İsyanı bastırma girişiminin kanlı sonuçları yönetimin dünyadan tecrit politikası izlemesine yol açmıştı. 1868 yılına kadar yaklaşık 250 yıl sürmüş olan izolasyonda dış ticaretin Hollanda ve Çin ile sınırlı tutulması kararlaştırılmış ve batıdaki gelişme ve bilimi Hollanda vasıtasıyla edinmeye çalışılmıştı. İçine kapanma

döneminde toplumun hayatı durağanlığa girmemiş, felemenkçe öğrenimi ve batı eserlerinin çevirisi de gerçekleştirilmişti. Bu açıdan bakıldığında Tokugawa dönemi proto-modern süreci olarak değerlendirilebilir.

Japonya'nın izolasyon süreci Amerikalı askeri geminin ada sınırlarına yaklaşarak tehditler oluşturmaları ve Japonya tarafından gelişen bir senelik inceleme sürecinin sonunda 1854 yılında son bulmuştu. Gelişmişlik ve yeteri kadar askeri gücünün olmaması sebebiyle Amerika ile barış ve ticaret anlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kalmıştı. Yönetimin Amerikan top ve tüfeği önünde yetersiz donanma ile başarısız girişimi başta daimyo'lar olmak üzere milliyetçi düşüncelerin tohumlarını serpmiş olan samuraylar ve muhafazakâr köylü kesimin “tanrılar tarafından cezalandırılırsın” sloganlarıyla Şogun yönetimi devrilmiş (Esenbel, 2019: 18) ve 1868 yılında İmparator Mutsuhito önderliğinde yenilenme destekçileri olan samurayların da desteği ile güçlendirilmiş imparatorluk ile yönetim yeniden tesis edilmişti. İzolasyondan restorasyona geçişte aktif rol oynayan samuraylar yeni tip ordunun oluşumunda da altyapıyı oluşturmuşlardı.

Meiji döneminde geleneksel ve devrimci başlangıçların birleşimi yeni hükümetin en önemli görevi haline geldi. Japon ruhunu Avrupa bilimine uygulayarak Japon tipi modernleşmeyi ortaya çıkarmıştı. Meiji restorasyonunda yönetim karşı karşıya olduğu tüm alanlarda politik, sosyal, ekonomik görevleri yerine getirerek uygar dünyaya hızlı giriş koşullarında dinamik gelişmeler için gerekli tüm reformları gerçekleştirdi. Modernizasyonun uygulanan versiyonu, yalnızca Japonya'nın sonraki gelişimi üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmakla kalmadı, aynı zamanda Asya ve üçüncü dünya ülkeleri için örnek teşkil etti.

Öncelikle iş değişim hedefleri doğrultusunda “zengin ülke ve güçlü ordu” (fukoku kyohei) mottosu altında adeta modernleşmenin yol haritası olan ve 5 maddeden oluşan genelge yayınladı. Genelgede;

-halkın siyasi katılımını teşvik eden açık şekilde yapılacak olan toplantıların düzenlenmesi,

-yönetilenlerle yönetenlerin birlikte istikrarlı devlet yönetme işlerini sürdürmesi,

- yaranabilecek fikir ayrılıklarının hedefler doğrultusunda olumsuz sonuçlarını gidermek,
- devlet işleyişini ve toplumsal gelişmenin önünde engel ola bilecek gelenekselci düşünce ve yapıların kaldırılması
- bilginin önemine vurgu yaparak batıyı öğrenmekle devletin güçlendirilmesinin yollarının aranmasının anlatan maddeler yer almıştı (Büyükbaş, 2003: 80).

Daha sonra ise devlet yönetim şeklinde yasal düzenlemeler yapılarak batıda gözlemledikleri siyasi örgütlenme biçimi parlamento kuruldu, anayasal süreç başlatıldı. Modernleşme öncesi toplumdaki feodal daimyolar kaldırıldı. Bunu kast sisteminin ana bileşenleri olan savaşçı, zanaatkâr, çiftçi ve tacirlerin yerini toplumdan her kesiminin de katılacağı karar alma süreci izledi. İlkokul eğitimi ile askerliğin zorunlu olması bilginin ve güçlü ordunun birbirine bağlantılı şekilde gelişeceğinin göstergesiydi. Aynı zamanda yabancı uzmanların askeri eğitim bilgileri vermesi ve batıya eğitim almaya giden kişilerin teşvik edilmesi de gerçekleşti. Kasım 1872’de samuray oluşumlarının dağıtılması ve 1871’de tüm sınıfların eşitliğinin ilanının sonucu olarak bütün yetişkin erkek nüfusunun askeri silah taşımaya uygun olmasıyla askere alım yasası çıkarıldı. İlk olarak askerlik hizmeti beş ilde başlatıldı ve 1873’te yasa ülke çapında genişletildi. Yasaya göre, 20 yaşına ulaşmış tüm bekar erkekler, düzenli birliklerde, yedeklerde veya bölgesel askeri milislerde zorunlu askerliğe tabi tutuldu. Askerler düzenli orduda (3 yıl), sonra düzenli ordunun yedeğinde (4 yıl), sonra yedekte (5 yıl) ve miliste (11 yıl) görev yaptı. Bu nedenle toplam hizmet ömrü, 12 yılı aktif hizmette olmak üzere 23 yıldır. Ayrıca nüfusun sosyal açıdan en önemli gruplarını teşkil eden memurlar, bazı ayrıcalıklı eğitim kurumlarının öğrencileri, yurtdışında eğitim alan kişiler, büyük vergi mükellefleri zorunlu askerlikten muaf tutuldular (İlin, 2010: 117).

“İwakura Misyonu” adı verilen elçilik misyonu ile 2 yıl süre zarfında ABD başta olmak üzere Avrupa devletlerine çeşitli araştırma ziyaretleri düzenlemişlerdi (Büyükbaş, 2003: 81). Bu ziyaret sonucunda edinilen bilgilerle 1889 yılında modern merkezîyetçi anayasanın tesisini Almanya ve İngiltere örnekleri üzerinden muhafazakâr yapıya sahip toplum için en uygun olarak görülmüş ve anayasal monarşi süreci işlemiş oldu. Medeni kanun da yine aynı şekilde iyice incelenmiş, öncelikle

Fransız medeni kanunu üzerinde durulmuş fakat toplumsal yapıya pek uymaması sebebiyle Alman medeni kanununda karar kılınmıştır (Kıncal , 2016: 4).

Merkezi devlet yapısını güçlendirmek de vilayetlere bölünerek merkezden atanan valiler tarafından yönetilmeye başlandı. Devlet işlerinin hızlı ve istikrarlı yürütülmesi için de bakanlardan oluşan kurul yaratıldı. Eski sistemdeki tımar beyleri olan daimyolar da yeni sistemde kısa bir süreliğine vali olarak atanma şansını elde ettiler. 1871 yılında emekliye ayrılan eski daimyolar siyaset sahnesinden silindiler fakat Meyer'in belirttiği gibi bir grup daimyo ise hükümetin verdiği imtiyazlar sayesinde devlet bürokrasisinde asıl sınıfa (kazoku) dahil oldular (Meyer, 2014: 144).

Yöneticiler eğitim alanında da reform yapılmasının gerekliliğinin farkındaydılar ve temelde ordunun güçlendirilebilmesi için eğitim kurumlarının olması gerekiyordu. İlk başlarda batıdan getirilen uzmanlar ile sistemleştirilmeye çalışılan eğitimde, gelişmeler yeteri kadar mali kaynağın olmaması sebebiyle daha sonraki yıllarda yerel uzmanlar tarafından işlendi. 1871 yılında Eğitim Bakanlığının kurulması ile sistemli eğitim reform paketi hayata geçti. 6 senelik karma ilkokullar kuruldu. Kızların orta ve yüksek eğitime teşvik edilmesi ilk yıllarda görülmemişken bu konuda erkeklerin teknik bilgilere sahip olması için ilkokul sonrası teknik okullara ve daha sonra da akademik ortaokullara devam ederek üniversitelere de giriş şansı kazanabiliyorlardı. 1877 yılında Tokyo İmparatorluk Okulu ve Kyoto İmparatorluk Üniversitesi kuruldu (Meyer, a.g.e.,160-161). Ara meslekler edinilmesi için toplumun zorunlu ilkokullarda eğitim alması Asya toplumları arasında Japonya'yı okuryazarlığın yüksek olduğu ülke konumuna getirdi. Buna rağmen yüksek eğitim almış kişi sayısı çok azdı. Her yapılan şeyin amacının devleti güçlü konuma getire bilmek olduğu dönemin Japonya'sında eğitimde demokratikleşmenin ve eşit haklardan söz etmenin yersiz olduğu ve bunların yerini Japon ahlakı, kültürü ve devlete sadakat ilkeleri alıyordu.

Ekonomideki değişimler ülkeyi modern bir devlete dönüştürmek için maddi temeli oluşturdıkları için belirleyici bir rol oynadı. Japon tipi modernleşme bu süreci yüksek derecede devlet katılımı ile gerçekleştirdi. Başlıca çabaları batı teknolojisi ve bankacılık sistemi ile donatılmış modern sanayi işletmeleri yaratmaktı. Bunlar olmadan ekonomik kalkınmanın imkânsız olduğu kanısındaydılar. 1880'lerde genel

olarak ilkel sermaye birikimi çağı tamamlanmış ve sanayi burjuvazisi kurulmuştu. Hükümet temel sanayi işletmelerinin çoğunu özel sermayeye devretmeye ve finansal sistemi güçlendirmeye ve askeri üretimi geliştirmeye odaklandı. Devlet kendi eliyle özel sermayeye girişimcileri teşvik etmiş ve bunlar da yenilikçi samuray ailelerden oluşmuştu. Yeni sınıfın doğuşunu izleyen gelişmeler kısa sürede dünya çapına çıka bilecek Mitsubishi, Kawasaki gibi büyük aile şirketlerini kendi elleriyle yaratmıştı (Kıncal , 2016: 5). Amerika Birleşik Devletleri Merkez Bankasının rol model alınarak 1872 yılında merkez bankasını kurarak, ulusal para birimi olan yen'i yaratmıştı (Büyükbaş, 2003: 81). Yine ekonomik gelişimleri hedefleyen ve ulusal pazarın genişletilmesi için batıdan karşılanan krediler ile demiryolu ağı sistemi kurulumu gerçekleştirildi. Ülke çapında hızlı ve serbest pazar sistemi de böylece kurulmuş oldu (Büyükbaş, 2003: 81).

Tarım sektörünün modernleşmesinde de devlet öncü rol üstlenmişti. Bu süreç başladığında feodal dönemin ağır mirası olan tarım Japon ekonomisinde en geride kalan alandı. Yeni hükümet köylülerin toprağa bağlılığını kopararak feodal toprak mülkiyetini ortadan kaldırdı. Toprak vergilerinde ise toprağın değerine göre %3 vergi alımı uygulanmaya başlandı. Eski zamanlardan beri Japon adalarında yoğun ve toplu emek gerektiren pirinç ekimi başladığında Japonya'da köylü topluluğu ortaya çıktı. Tarlalara gerekli su teminini sağlamak ve sürdürmek esasına dayalı olarak çeltik ekimi için örgütlenmiş toplulukta homojenlik ve iş birliği faktörleri egemen olmuştu. Bu faktörler Japonların yaşam zihniyetinin oluşumuna kesin olarak katkıda bulunmuştu.

Oluşan demokratik ve katılımcı ortam, muhafazakâr Japon toplumunda muhalif kesimleri ve siyasi partileri modernleşmenin doğası gereği ortaya çıkarmıştı. Yenilenme hareketinin içinde yer alan liderler parlamenter sistemin uygulamalarına ses çıkarmış, batıdan çok batılı olmaya özenmekle yönetimi eleştirmişlerdi. Siyasi partilerin 19. Yüzyılda Japon siyasi hayatına girmesi ile eski samurayların siyaset sahnesindeki yeri de yenilenmiş oluyordu. 1874 yılında siyasi partiler Japon toplumunun hayatına girmeye başladı. İlk parti sayılan Vatanperverlerin Resmi Derneği (Aikoku Koto) milliyetçi çizgide parti tüzüğüne sahipti. Partinin resmi olmayan üyeleri genellikle eski samuraylardan oluşmaktaydı. Parti programında devletin kamu yönetiminin geliştirilebilmesi için vilayet sisteminin uygulanmasını,

parlamentoda temsiliyet hakkının da sadece eski düzenin temsilcileri olan soylu ve samuraylarla sınırlı kalması fikrini öne sürmüştü (Meyer, 2014: 147). Daha sonraki yılları takiben Liberal Parti, Okuma Anayasal Yenilikçi Partileri siyaset sahnesinde yerlerini aldılar.

Meiji döneminin ilk yıllarında yöneticiler reformculardan oluşmaktaydı. Bunların arasında çeşitli kurullara başkanlık eden bakanlar, saray mensupları danışmanları, Satsuma ve Choshu samuraylarının temsilcileri ve aydınlar vardı. Nispeten küçük bir azınlık ülkedeki tüm gücü elinde topladı ve genel olarak devlet çıkarları doğrultusunda stratejik vizyonla modernleşme kriterleri alanında reformların geliştirilmesinde ve uygulanmasında oldukça etkili davrandı. Reformların bir sonucu olarak imparatora ve anavatana bağlı ulus kuruldu. Meiji restorasyonunda devlet ve toplum için gerçek hedefler doğrultusunda pragmatik kararlar ala bilecek insanlar iktidardaydı. Bu nedenle Çin ve Rusya ile olan savaşlar Japonya için başarıyla sonuçlandı. Meiji askeri sınıfın egemenliği çağında doğdu. Çoğu batı dışı modernleşen toplumlarda eski düzenin topyekûn kaldırılması ile yeni sistem kuruluyorken, Japonya'da feodal yapının sac ayağını oluşturan askeri düzen olan samuraylar tarafından oluşturularak geliştirildi. Restorasyon önünde ve modern silahlar karşısında kendi kılıçlarından vazgeçtiler. Aynı zamanda gelenekselliği de temsil eden samurayların bir kısmı yeni gücün karşısında eriyerek tarihi kahramanlar arasında yerlerini aldılar. Japonya'daki eğitimli insanlar grubunda yer alan eski samuraylar yeni sistemde artık idari, eğitim, polis ve ordu gibi farklı alanlarda temel bölümünü oluşturan kamu hizmetine geçiş yaptılar. Yenilenmenin getirisi olan ulus devlet modern silahlarla donandıktan sonra yayılmacılığı gerekli görmekteydi. Meiji yenilenmesinin ikinci çeyreğinde de Çin ve Rusya ile savaşa girerek, Asya topraklarında sömürge ülke konumuna yükseldi.

Japon modernleşmesini batı dışı toplumlar kategorisindeki Osmanlı modernleşmesi ile karşılaştıracak olursak çarpıcı farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Coğrafi konum itibarıyla Avrupa'da yer alan Osmanlı için yükseliş ve çöküş her zaman riskli olmuştur. Japonya ise bu açıdan avantajlı jeopolitik konumda yer almaktadır. Ayrıca buna ek olarak homojen yapılı toplum olması da Osmanlı modernleşmesinden önde ola bilmesini açıklayacak sebeplerdendir (Belge, 2012: 395).

1.2.3. Osmanlı-Türk Modernleşmesi

Çok uluslu yapıya sahip Osmanlı'nın modernleşme ile tanışması uzun süren gelişen siyasi ve sosyal, ekonomik etkiler sonucu ortaya çıkmıştır. Yapısı gereği büyük kavimlere ev sahipliği yapan Osmanlı İmparatorluğu daha çok devlet içindeki farklı milletlerin dış gelişmelere tepkisiz kalmamasıyla zorunlu olarak modernleşme sürecine geçiş yapmıştır. Hızlı bir şekilde içeriğe sızan modernleşme yeteri kadar gelişim altyapısı yaşamamış Osmanlı'da devlet yapısının önce zayıflayarak toprak kaybetmesine, daha sonra ise devletin içinden çıkan ulus-devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Çok uluslu imparatorlukların çöküşünü hızlandıran milliyetçilik akımlarının modernleşme ile bir korelasyon içinde olması nedensellik ile karıştırılmasına rağmen aynı tarihsel süreçte topluluklarca bir devinim halinde olması birbirini tetikleyen fakat birbirinden ayrı olgular olarak ele alınmalıdır. Osmanlı özelinde birden çok milleti barındıran toplulukların varlığı bütünselliği tehdit eden ve çözülmeyi hızlandıran etnik yapı, modernleşmenin de getirdiği atılımla günümüz modern ve milliyetçi Türk toplumunun tohumunu atmıştır. Osmanlıcılık gibi akımların kabul görmemesi sonucunda ayrılıkçı toplumların isyanında ve kendi bağımsızlık taleplerinin zemin bulmasından sonra Anadolu'da bir Türk milletinin varlığı ancak milliyetçi ve modernleşmenin nimetlerinden faydalanan bir toplumun varlığı ile mümkün olmuştur.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluk Avrupa üzerindeki askeri ve ekonomik üstünlüğünü kaybetmeye başladı. 1683 yılında Osmanlı ordusunun Viyana yakınlarında yenilgiye uğramasının temel nedeni, liderlik ve teşkilat seviyesinin düşük olmasıydı. Bu tarihten itibaren Osmanlılar Avrupa'da fethettikleri toprakları sürekli olarak kaybetmeye başladılar. 17-18. Yüzyıllarda Rusya ve Venedik ile başarısız savaşlar, 1798'de Mısır'da Napolyon ordusuyla ilk savaşlar başladı. Askeri yenilgilere, merkezin gücünün daha da zayıflaması ve yerel soyluların ayrılıkçılığının büyümesi eşlik etti (Ahmad, 2006).

Sanayi devrimi öncesi güçlü Osmanlı devletinin gelişmemesinin sebebi, Batı'nın hızlı ilerlemesi ile bu gelişimi takip edememesi, mevcut sorun için dışarıda gelişen olayları yeteri kadar değerlendirmemesi ve dini bürokrasinin de engel teşkil

etmiş olmasıydı. 19. Yüzyılda devletin karşılaştığı sorunların başında idari sistemin rasyonel, verimliliğin çok az olduğu, bürokrasideki değışen yapı, ordunun gelişimi için yeterli mali desteğin sağlanmaması ile kontrol edilen toprakların kaybı vb. gelmekteydi. Osmanlı topraklarında ilk uygulamalar askeri, siyasi, ekonomik ve yönetim alanlarında uygulanmaya uygun görülmüştür (Karpat, 2016: 15).

Osmanlı'yı modernleşmeye iten başlıca sebepler dünyada gelişen Fransız Devrimi, Sanayi Devrimi ve Rusya'nın Avrasya'da büyük güç olarak ortaya çıkmasıdır. Fransız Devrimi ile dünyanın çeşitli yerlerinde siyasi bir baş kaldırma yaşanmış, milliyetçilik ve ulus devlet kavramlarından da etkilenmiş imparatorluğun toplumlarının siyasi mücadeleye katılımı yaşanmıştır. Sanayi Devrimi ile gelişen ülkelerle Osmanlı arasında ekonomik ve teknolojik alanlarında fark açılmaya başlamıştı ve giderek ekonomik hegemonya ülkeleri için hammadde pazarı alanına dönüşmüştü. Diğer etken madde ise, Rusya'nın Avrasya coğrafyasında büyük güç konumuna gelmesi Osmanlı için stratejik tehdit oluşturmaya başlamasıydı. Rusya'nın kendi alanları dışındaki topraklara da yayılması, özellikle, Karadeniz, Balkanlar ve Kafkasya bölgelerine yayılması, diğer büyük güçleri de harekete geçirmiş ve bu bölgelerde egemen güç savaşları yaşanmaya başlamıştı. Rusya ile girdiği savaşlarda büyük kayıplar yaşayan Osmanlı İmparatorluğu için modernleşmeden başka yolun olmadığı görülmekteydi (Ortaylı, 2009: 10). Aynı zamanda, Çarlık Rusya'sının Osmanlı Ortodoks Hristiyan ve Slav kökenli tebaa üzerindeki etkisi devamında milliyetçilik fikrinin bu topraklara gelmesi ile toplum arasında anlaşmazlıklar yaratmıştı.

18. yüzyılın sonunda imparatorluk, ademi merkezîyetçiliğe rağmen, genel olarak siyasi meşruiyetini ve temel kurumsal yapısını korudu. Ancak, anayasal yönetime ve endüstriyel ekonomiye geçişi başlatan önde gelen Batılı güçlerin siyasi ve ekonomik baskısı ile çevrenin artan gücü, reform sorununu gündeme getirdi.

Sultan III. Selim (1789-1807) ilk ciddi modernleşme girişimini yaptı: Başta Habsburg olmak üzere Avrupa deneyimlerini inceleyerek, yeniçeri birliklerini düzenli bir orduyla değiştirmeye başladı, askeri okullar kurdu ve Avrupa ülkelerinde kalıcı diplomatik misyonlar açtı. III. Selim'le askeri alanda Avrupa ordu sistemi ve birtakım idari modeli ele alınarak ıslahatlara girişen bürokrasi ortaya çıkmıştır. Belirli siyasi ve

genel askeri güce sahip yeniçeri ayaklanması ile tahttan indirilen III. Selim sonrası II. Mahmut'la modernleşme devam etmiştir. Yeniçeri ve Ulema sınıfı arasında köklü değişimler bu dönemde yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki dinin toplum üzerindeki baskın etkisi bu sürecin gelişim aşamalarında engellerle karşılaşmasına sebep olmuştur.

Ordudaki değişim için Batı tipi ordu olarak tasarlanan Nizam-ı Cedid ordudaki köktenci çözüm olarak yabancı uzmanların danışmanlıkları ile yeni baştan oluşturuldu. Ordunun modernleşmesi için gerekli olan talim ve eğitim için Fransa'dan davet edilen uzmanlar askeri eğitim okulların da açılmasına vesile olmuştu. Mühendislik, deniz ve kara mühendisliği, askeri tıp okulu bu dönemde kurulmuştur. Fakat yetersiz mali kaynak bu sistemin de içinde birtakım sorunları doğurmuştur. Genel durum değerlendirmesi ile 1807 yılına gelindiğinde iyi donatılmış, eğitilmiş otuz bin askerden oluşan yeni ordu sistemi vardı (Zürcher, 1999: 41-42). Düzenli ordunun sağlanması için gerekli olan maddi kaynaklar o dönemki, Osmanlı vergi sisteminin eyaletler üzerinden farklı yerel gruplar tarafından toplanması, merkezi devletin bu vergilerden az pay alması, masraflı yeni ordu ekonomik gelirleri elinde tutan grupların çıkarlarını tehdit ediyordu. Aynı zamanda Osmanlı'nın başka dini devletin modernleşmesini örnek alması bürokratik ve askeri gücünü kaybeden yeniçeriler tarafından nefretle karşılanmış, Kabakçı Mustafa İsyanında halkın da katılımı ile tüm kesimlerin tepkisini üzerine çekmiş, ayaklanma sonucu ordu yenilmiş, sultan öldürülmüştü (Karpat, 2016: 20).

III. Selim'in öldürülmesini takip eden çatışmalar sonucu II. Mahmut tahta çıkarak yeğeni Selim'in başlattığı reformları gerçekleştirmeye gayret etmiştir. Sistemik olarak Osmanlı İmparatorluğun modernleşme süreci II. Mahmut ile başlamıştır. Sultan, Nizam-ı Cedid üzerinde yeniden güçlendirme girişimlerinde bulunmuş, yeniçerileri tümüyle ortadan kaldırarak askeri düzendeki kilit rol oynayan gelenekselci yapıyı kırmıştı (Lewis, 2021: 112). Batı modernleşmesini yakından takip eden II. Mahmut sadece askeri düzenin geliştirilmesi ile yeterli seviyeye ulaşılmasının mümkün olmayacağını biliyordu. Bu maksatla ikinci reform hamlesi devletin vergi sistemini yeniden düzenleyerek, devletin bürokratik yapısında işlevselliği sağlamak adına bahşiş sistemini kaldırarak düzenli maaş alımını uygulamaya koydu (Zürcher,

1999: 67). Ayrıca Babıali'deki geleneksel yönetim şeklinin yerine iş bölümü sistemini getirdi. Yasama sisteminin düzenlenmesi maksadıyla danışma meclisleri kurdu. Uzman kadrolardan oluşan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye reformlarının gerçekleşmesinde önemli role sahip oldular. Eğitim alanında da birtakım başarılı girişimlerde bulunan sultan, yönetimdeki reformlar için eğitim alması için öğrenci kafilesini Avrupa'ya gönderdi. Askeri amaçlı eğitim kurumlarının yanı sıra sivil halk için Fransızca müfredatı ve modern laik konuları içeren "Rüştiye" kurumları ile ilkokullara öğretim yetiştirme, Tıbbiye ve Harbiye okulları da bu dönemde açılmıştır (Berkes, 2016: 183).

II. Mahmut'un ölümünden sonra tahta çıkan I. Abdülmecid zor koşullar ve süren dış tehdit karşısında yeni bir reform aşamasına geçti. 19. Yüzyıl Osmanlı'sı için reformlarla geçen en uzun yüzyıl olmuştur. Reformların birinci dönemi 1839'tan 1853 yılında -Kırım Savaşının başlamasına kadarki süreyi kapsamaktadır. İkinci aşama ise, 1856'tan 1876 Kanuni Esasi'nin kabul edilmesine kadarki süreçtir (Ahmad, 2006: 39).

Modernleşmenin belge niteliğindeki en büyük adımı toplu reform niteliği taşıyan 1839 yılında imzalanan Tanzimat fermanı olmuştur. Avrupa'daki kameralizm'den esinlenen reform merkez-çevre ilişkisinin revizyonunu hedef alarak, merkezîleştirme ile yönetimin modernizasyon amacı taşımaktaydı (Mardin, 1991: 14). Tanzimat'ı özel yapan durum batı kültürünü, gelişmeleri takip eden devlet adamlarının modernleşme sürecinin temel ilkeleri olan din farkı gözetmeksizin halklarda eşitliğin sağlanması, yargı sisteminde pozitif hukuk temellerine dayanan kanunlarla adil yargılanmayı gerçekleştirmek, Hristiyan tebaanın ordu ve diğer sosyal haklara sahip olması sağlamasıydı (Lewis, 2021: 156). Hatt-ı Şerifi özel kılan bir diğer husus daha önceki reformların eski uygulamaları restore edilerek gerçekleştirilmesi ise, Gülhane Hatt-ı Şerif yeni yönetim kurumlarının yaratılmasından söz edilebilirdi.

Fermanın etki ettiği alanlar hukuk ve maliye alanları olmuş, geleneksel yapıdan koparılıp modern yapıya kavuşturulmuştur. Tanzimat ile daha önceki sistemle elde edilen toprak mülkiyetinde hak sahipliği sağlanmıştır. Küçük ve orta toprak sahipleri özellikle Anadolu'da Müslüman tebaadan oluşmuştur. Fakat tarımsal üretimin teşvik edilememesi sonucu ilerleme kaydedilmemiştir (Karpas, 2016: 47). Tanzimat'ın

kurucuları, İmparatorluğun ülkenin çok uluslu nüfusunu birleştirebilecek ve dış etkilerden korunmak için bir devlet ideolojisine ihtiyacı olduğunun farkındaydılar. Osmanlıcılığın böyle bir ideoloji olarak ilan edildiğini söylemek mümkündür.

Osmanlıdaki modernleşmenin toplumu etkileyerek siyasi araç olarak üstlenerek belkemiğini oluşturan bürokrasi Tanzimat denemesi ile başlamıştır. Yeni tip bürokrasinin görevi devlet yapısını yeniden inşa ederek, batı tarzı düşünce ve gelişme yapısı ile batı devletlerinin karşısında devleti güçlü konuma yükseltmeyi amaçlamıştır. Bunun için de modern batı düşüncelerinin devlet içerisinde yararlanılmasını vurguluyorlardı. Toplumun gelişimi devletin hızla gelişmesine yol açacağını savunan Tanzimatçılar modernleşme için laik eğitimin şart olduğunu belirtmişlerdir. Bu sebeple rüştiye ve eğitim alanındaki zaruri olan dilin sadeleştirilerek geliştirilmesini, batıdan gelen matbaa yoluyla yabancı eserlerin basımı ile kültürel modernleşmeyi hedeflemişlerdi. Ayrıca dinin etki alanını da daraltılması bu sürecin içinde oluşmuştur. Reformlar yoluyla Batıdan alınan devlet yönetim şeklindeki idari güce ulaşan bürokrasi sultan önünde tebaası olarak değil, mevcut güç dengelerinde etkileyici rol konumuna yükselmişti (Zürcher, 1999).

Tanzimat'ın açtığı milletler arası eşitsizlik dini geleneklerine bağlı kalan Müslüman tebaa için ticari ve üretim alanındaki imtiyazlarını kaybetmesine yol açtı. Doyuma ulaşan bürokratik kadrolar nedeniyle kamuda görev yapma ve iş bulma ihtimalleri de yok denecek kadar azaldı. Bu imtiyazlar himayenin onay ve talepleri doğrultusunda gerçekleşiyordu. Bunun doğrultusunda Tanzimat'ın doğurduğu entelektüel sınıf olan Yeni Osmanlılar muhalif hareket olarak rejimi eleştirmeye başladılar (Ahmad, 2006: 62-63). Reformlar sürecinin ikinci aşaması olan ve 1856 yılındaki Kırım savaşı sonrası Paris Barış Antlaşması içinde yer alan Islahat Fermanı ile Hristiyan tebaa için birtakım ayrıcalıklar tesis edilmişti. Bu tür reformlar kaçınılmaz olarak bir dizi geleneksel yapıya sahip olan toplum kesiminin direnişini uyandırmıştı. Osmanlı İmparatorluğu örneğinde de kurumsal, teknolojik, ekonomik ve kültürel değişimlere ayak uyduran Avrupalılaştırmış seçkinler ile başta ulema ve eski askeri tutsaklar olmak üzere Müslüman geleneğinin destekçileri arasında kültürel bir ayrım oluştu. Boşluk, ülkenin korkunç mali durumu nedeniyle ağırlaştı: 1875'te

kapitülasyon koşullarıyla baş edemeyen imparatorluk mali iflas etmiş durumdaydı. Osmanlıcılık doktrininin (yeni Osmanlılar) taraftarları, bir anayasayı, parlamentarizmi onaylayarak ve entegrasyona dayalı bir “Osmanlı ulusu” yaratarak imparatorluk gücünü güçlendirme olasılığını ortaya koyan, oluşan boşluğu kapatmaya çalıştılar (Lewis, 2021).

Yüzlerce etnik, dini, bölgesel ve sosyal grubun tek bir topluluğa, inanç, köken ve dil ne olursa olsun tüm uyrukların kanun önünde eşit vatandaşlara dönüştürülmesi hedeflenmişti. Bunun için belirli yasal önkoşullar vardı: 1869 yasasına göre, vatandaşlık mezhep bağlılığına bakılmaksızın yalnızca bölgesel temelde belirlendi, ancak homojenliği ulusun tek bir bölgesel devleti kavramıyla sağlandı. Eşit medeni haklar yardımının Osmanlı veya İslam tarihinde tek bir örneği mevcut değildi. Yeni Osmanlılar ise, Müslüman nüfusu, meşrutiyet ve parlamentarizmin, cemaat (yerel topluluk), şura (meclis), icmaa (topluluk görüşü), İslam’ın ilke ve kurumlarıyla tutarlı olduğuna ikna etmeye çalıştılar.

Tanzimat fermanı ile Osmanlıdaki bürokrasi etkinliğini ve yol gösterici konumunu daima koruyabilmiş, fakat bazen yetersiz bazen yetkisi alanının dışındaki müdahaleler ile Osmanlıyı “hasta adam” durumundan kurtaramamıştır. Fakat politik alandaki batı gelişmeleri iyi takip edebilen bürokrasi sınıfı dönem ve Osmanlı için zaruri olan ilk anayasanın ilanı ile parlamentonun kurulmasına vesile olmuş, mutlakçı gücün yerine meşruti olana bırakmaya çalışmıştır. 1876 Kanun-i Esasi ile temelleri atılan o zamana kadar tanrıdan alınan yetkilerle tek egemenin adresi olan sultan karşısında halkın da önü açılmış, demokratikleşme girişimlerinin tohumları bu dönemde atılmıştır.

Osmanlı’daki reformların üçüncü aşaması, Sultan 2. Abdülhamid’in mutlakiyetçiliğinden memnun olmayan çeşitli grupları birleştiren Jön Türk hareketi ile ilişkilidir. 1889’da çekirdeği genç Türk subaylarından oluşan askeri eğitim kurumlarının mezunlarından oluşan “İttihat ve Terakki” (İTC)’nin ilk hücreleri ortaya çıktı. Daha sonra birliğe Paris ve Cenevre’de sürgün hayatı yaşayan liberal muhalifler katıldılar. Süreç 1878 yılındaki Rusya’yla yaşanan savaşın mağlubu olan Osmanlı, Sultan 2. Abdülhamit ile parlamenter yapının yeterli olmadığı kanaatine gelerek, meclisi kapatarak, anayasal sürecin durdurulmasına karar vermiştir. Tanzimat’ın bir

sonraki kuşağı olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin dışarıda ve içerideki yürüttükleri politikaları sonucu ile istibdat döneminin zorlayıcı koşullarına katlanamayan halkın isyanıyla sultan 2. Meşrutiyeti yeniden ilan etmiştir. İki meşrutiyet süreçlerinde benzerlikler her ikisinde de devleti kurtarmak amacı taşımış, ilki ile Avrupalı devletler karşısındaki güçsüzleşen Osmanlı'yı yeniden güçlendirmeği amaçlıyorken, 1908'de gelişen 2. Meşrutiyet ise yıkılmaya doğru giden imparatorluğu kurtarmaya çalışmıştı. Başlangıçta, hareket kitlesel-devrimci değil, doğası gereği seçkinci ve muhafazakardı. Anayasanın yasallığın ve parlamentonun yeniden oluşturulmasını savunan katılımcılar büyük güçlerin müdahalesine ve çöküşüne neden olacak kitlesel siyasi katılımın etnik gruplar arası çatışmayı artıracığından ve merkezin zayıflığını ortaya çıkaracağından korktular. 1908 İkinci Meşrutiyet ilanı ile öncekinde alınan kararların yerine sultanın da siyasi gücü dahil olmakla birtakım değişimler olmuştu. Söz sahibi halk tarafından seçilen meclisin yetkileri genişletilmiş, daraltılan yetkileri ile iktidar, meclis karşısında sorumlu hale gelmişti. Ayrıca hükümetteki önemli mevkilerdeki askeri ve sivil kanadı oluşturan bürokrasinin siyasi tasfiyesi de gerçekleştirilmişti.

Osmanlı modernleşmesi genel olarak Müslüman aleminin gelişimi olarak görülmektedir. Osmanlı'da yaygın olan dinin kabuk değiştirmesi, oluşturduğu kuruluşların, kuralların değişim ve gelişimi söz konusudur (Ortaylı, 2009: 11). Buradaki modernleşme dış ve iç etkenlerden hareketle gelişen olgudur. Lale Devri ile batılılaşmayla tanışan toplum, ardından birbirine bağlı şekilde ilerleyen olaylar ekseninde modernleşme sürecine girmiştir. Özellikle, 18. Yüzyıl devlet adamlarının değişen dünya düzeninde Batı ve diğer modernleşme modellerini takip ve incelemesi sürecin ilk tohumlarını atmasına vesile olmuştur. Eğitim, basın, kültürel gelişmeler azar azar Osmanlı üst toplumunda ve yeni bir sınıfın doğuşunda etkili olmuş, dönemi ve siyasi gelişmeleri okuma yeteneğine sahip kişiler ile Osmanlı gelişim sağlaya bilmiştir. Doğulu "kavüğünü" çıkarmadan batının şapkasını denemeye çalışmak gelişim sürecinde tökezlemelere ve sonrasında birtakım değişimlere neden olmuştur. Fakat Osmanlı'da Türk milli uyanışın geç gerçekleşmesindeki başlıca neden imparatorluğun toplumsal yapısının çok uluslu olması, farklı halkları içinde barındırması ve hâkim İslam felsefesindeki ümmetçiliğin ulusallığı arka plana itmesindeydi (Uzun, 2005: 126-127).

Islahat fermanı ile idari yapıdaki değişimler, toplumun bütünleşmesi adına atılan adımlar etkili olmuştur. Tanzimat reformcuları ile restore edilecek güç ilkesi kırılmış, yerine Batı tipi ve Avrupa devletleri arasında kendine yer arayan Osmanlı Devleti geliştirmeyi planlamışlardı. Tanzimat fermanı da kendi etki-tepkisini; geçmiş i korumaya çalışanlar ve geleceği inşa etmek isteyen iki farklı düşünsel yapıyı beraberinde yaratmıştır.

Modernleşme kriterleri doğrultusunda değerlendirildiğinde gelenekselci yapıya sahip devlet için önemli gelişmeler sağlanmış, teknolojik, askeri, hukuki reformlar yapılarak, sivil yaşamda ve yönetimde değişimler olmuştur. Kentleşme, haberleşme ve yurttaşlık olgularıyla toplumunun çok kültürlü yapısı ve geri kalmışlığının yüksek olması sebebiyle zaruri olunan şey tepeden inme ci devrimler yaşanmıştır. Fakat tüm bunlar benzer modernleşme süreci yaşayan küçük devletten büyük imparatorluğa dönüşen Rusya ile kıyasla Avrupa'nın hasta adamı ruhunu bir türlü üstünden atamayan Osmanlının çöküşünü önleyememiştir. İdealist fikirleri ile dolup taşan İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri yönetimde fikir ayrılıkları yaşamış, bu da batıdan yayılan fikir akımları ile tüm dünyaya yayılan yükselen toplum dalgalarının önüne kesememiştir. Fakat tüm bu gelişmelerin sonucunda kurulan cumhuriyet ile dünyanın nabzını yakalayabilmiş ve çağdaşlaşma yolunda emin adımlarla ilerlemiştir.

1.3. MİROSLAV HROCH'UN KURAMSAL YAKLAŞIMI

Tom Nairn, Paul R. Brass, Eric J. Hobsbawm, Ernest Gellner, Benedict Anderson gibi modern millet kuramcılarında n olan Miroslav Hroch da milliyetçilik, millet ve milli kimlik üzerine incelemelerde bulunmuş ve milletleri ortaya çıkaran zeminleri araştırmıştır. Diğer kuramcılardan farklı yaklaşımı, özellikle Hobsbawm'dan farklı olarak milliyetçiliğin milletlerini doğurduğu (Hobsbawm, 2014: 24) tezinin aksine milletlerin kendilerinin tarihsel geçmişlerinden yola çıkarak milliyetçiliklerini ortaya çıkardığını savunmuştur. Fakat her iki kuramcının ortak noktada buluşması milliyetçiliğin modern zamana ait olgu olması yönündedir. Hroch, temelde milletlerin kökenlerinin orta çağa kadar uzandığı, temel gerçekliğ e dayalı ve somut toplumsal ilişkiler haricinde tutulmaması gerektiğı, milletlerin nesnel niteliğinin pozitif olarak belirlenen dokunulmaz özellikler ve timsaller kümesine göre

oluşturulması gerektiği düşüncesindedir. Milletlerin modernleşme ve gelişme süreçlerini incelerken milletin mevcudiyetini ortaya koyan toplumsal koşullarının tüm yönleriyle değerlendirilmesi gerektiğini vurgular (Hroch, 2011: 22).

Hroch, devletin modern bir kavram olduğunu kabul etmekle beraber, büyük devletlerin çatısı altında ezilen, küçük ve etnik azınlıkların uluslaşma sürecinin farklı bir yol izlediğini söylemektedir. Sömürgeleşmeye maruz kalan ve uluslaşma prosesini bu süreç altında sürdürmüş olan etnik kimliklere küçük devlet modeli altında incelemiştir. Doğu ve Orta Avrupa milliyetçilikleri üzerinden yaptığı değerlendirmenin tarihini 19. Yüzyıl olarak belirlemiştir. Hroch, milletlerin doğuşu için Fransız Devrimi'yle Viyana Kongresi arasındaki dönemi ele alır. Bu dönemdeki mevcut sekiz büyük devletlerin siyasi varlıklarını Orta Çağ'dan itibaren süre gelen siyasi, ekonomik ve kültürel unsurların ürünü olarak belirtmektedir (Hroch, 1995: 283). Çalışmamızın ana unsuru olan Rusya Müslümanlarının modernleşme sürecinin “küçük devlet modeli” üzerinden değerlendirildiğinden sadece bu modelin gelişim aşamaları ele alınmaktadır. Hroch, sınıflandırdığı ulus devletlerin millileşmelerini üç aşamalı olarak; A, B ve C evreleri şeklinde ayırmıştır:

A evresi/aşaması milletler içerisinde aydın sınıfın ortaya çıkmasıyla toplum ve sahip olduğu tarihsel hafızanın incelenmesi, edebi dilin temellerinin atılması ve kültürel faaliyetlerinin sağlanmasıyla-uyanış dönemidir. Hroch, yurtseveler olarak nitelendirdiği entelektüellerin, kültürel ve bilincin somutlaştırılmış dönemi olduğunu söyler. A evresinde, kültürel ve entelektüel bir canlanma yaşanmaktadır. Etnik aydınlar, yazarlar, sanatçılar ve akademisyenler, küçük ulusun kültürel mirasını vurgulayan çalışmalar yaparlar. Bu aşamada, toplumda milliyetçilik duygusu güçlenir ve küçük ulusların kendi kimliklerini koruma ve tanıma talepleri ortaya çıkar.

B evresi/aşaması örgütlenme ve milli ajitasyonun önemini vurgular. Küçük milletler siyasi ve toplumsal organizasyonlar oluşturarak kendi taleplerini dile getirirler. Örgütlenme, toplumun içindeki farklı kesimlerin bir araya gelerek ortak bir amaca yönelmesini sağlar. Siyasi partiler, dernekler, sendikalar veya sivil toplum örgütleri gibi yapılar oluşturulur. Bu örgütlenme, küçük ulusların toplumsal ve siyasi katılım taleplerini güçlendirir. Küçük uluslar, haklarını savunmak, özerklik taleplerini

ileri sürmek veya politik temsil taleplerini dile getirmek için bu organizasyonlar aracılığıyla harekete geçerler.

C evresi/aşaması ise örgütlenme aşamasıdır ki, aydınlar tarafından milli mücadele sürecinin politik yol aldığı dönemleri ele almaktadır. Bu aşamada, küçük uluslar kendi taleplerini politik eylemler ve mücadeleler yoluyla ileriye taşır. Siyasi aktivizm, protesto gösterileri, siyasi kampanyalar ve hatta silahlı direniş gibi çeşitli yöntemler kullanılır. Bu aşamada, küçük uluslar genellikle bağımsızlık, özerklik veya daha geniş bir özgürlük ve haklar gibi hedefler için mücadele ederler. Siyasi liderler, mücadelelerini ulusal kurtuluş hareketleri veya siyasi partiler aracılığıyla sürdürürler. Bu süreçte, küçük uluslar toplumun farklı kesimlerini birleştirerek ortak bir amaç doğrultusunda hareket etmeye çalışır.

Modern milletin doğuşunu tetikleyen faktörlerin başında ekonomik ilişkiler yer almaktadır. Kapitalizmin gelişimiyle milli öznelerin bütünleştirici davranışları milli bilinçin asli unsurunu teşkil etmektedir. Mücadele ilişkileri sonucu milli ticari alanın yaranması fikri Marksist kuramcılar tarafından da kabul edilmektedir. Hroch, bu yaklaşıma ek olarak önkoşul olarak kabul gördüğü ekonik ilişkiler ağının genişlemesinin yanı sıra, siyasi alana sıçramadan önce milletleşme sürecinde modernleşmenin kültürel, eğitim ve dilsel faktörlerden geçtiğini savunmaktadır (Hroch, 2011: 25). Kırım ve Azerbaycan örneğinde de, meta üretimi ve üretim ağının kurulması milli bilincin inşasında zemini oluştura bilmiştir. Azerbaycan'daki petrol sanayisinin patlamasıyla artan iş-gücü milli burjuvaziye doğurmuştur, Kırım'da daha önceden süre gelen ticari faaliyetler ekonomik sınıfın millileşme sürecinde önderlik etmesinde önemli rol oynamıştır.

Hroch, büyük ve küçük milletler modelinin kıyasını yaptığı ve hakim milletlerin uluslaşma süreçlerini değerlendirdiği “National Self-Determination from a Historical Perspective” (1995) adlı eserinde küçük milletlerden farklı olarak egemen ulusların milli dilin temel alındığı özkültürün inkişafının homojen yapıya sahip egemen sınıf sayesinde geliştiğini vurgulayarak, küçük milletlerse ise bu gelişmelerin ilk aşamada milli özne ve nesneden yoksun olduğunu söylemektedir (Hroch, 1995: 283-284). Ayrıca Hroch, ezilenler sınıfına dahil ettiği etnik grupların Avrupa'daki büyük devletlerde olduğu gibi benzer modernleşme sürecinin yaşamadığını, toplumsal

dinamikler sayesinde farkındalık göstererek yenilenme hareketlerinin gerçekleştiğini vurgular.

Hroch, modern küçük milletlerin uluslaşmasını egemen devletin işgali ve devamında gelişen sömürge politikaları çerçevesinden bağımsız değerlendirmemiştir. Bu süreç içerisinde ezilen milletlerin tarihi geçmişinden koparılıp, yeni kimliğe adaptasyonla bazen uzun süreli demografik yapının eksik ve istikrarsızlığa sürüklenmiştir. Bunun sonucunda kendi siyasi geçmişinden uzaklaşan millet müstakil siyasi kimlik inşa edememiştir. Burada dil faktörünün önemi ortaya çıkıyor ki, egemen devletin kendi mevcudiyetini korumak adı altında yerel dillerin kısıtlanmasıyla ortak bilinci oluşturabilecek kültürel üretim faaliyetlerini durdurmuştur. Hroch, sömürgeye maruz kalan ezilen milletlerin modernleşebilmesi yolunda tarihsel geçmişin, toplumsal hafızanın önemine vurgu yaparak, daha doğru değerlendirilebilmesi için iki kategoriye ayırmaktadır:

Sömürülmeden önce, kendi siyasi birimini oluşturan feodal yapıya sahip olmayan “tarihsiz milletler”

Modern anlamdan uzak, feodal dönemlerde bağımsız siyasi varlıkları sürdürebilmiş fakat modern milletin teşekkülünden kısa süre önce mevcudiyetine son verilmiş olan milletler (Hroch, 2011: 30-31).

Bu doğrultuda çalışmamızın ana aktörleri olan Kırım ve Azerbaycan için “tarihsiz milletler” kategorisinde değerlendirmek doğru sonuç vermez. Çünkü her ikisinin Rusya tarafından işgal öncesi bağımsız ve yarı-bağımsız tarihsel geçmişi mevcuttur.

Fakat sömürgeyle her iki devletin siyasi varlığı son bulmuş, toplum hafızasında durağan dönem başlamıştır. Özyönetim, özkültür ve bağımsız siyasi gelişmeler açısından yetersiz konuma getirilmişlerdi. Hroch ayrıca egemen devletlerin üstlendiği asimilasyon politikalarını aşağıdaki şekilde açıklamaktadır (Hroch, a.g.e.:31):

“Yabancı feodal sınıfın hegemonyasına genellikle büyük ölçüde asimilasyon eşlik ediyordu. Asimilasyon kimi milletler açısından geçici bir

durumken birçoğunda daimi bir vaziyetteydi. Dilsel asimilasyon bir milletin gelişimine indirilen bir darbe olmayabilir hep”

Hroch’un belirlediği B evresi, toplumsal örgütlenmenin milli öznel ve nesnel bütünleşmesi anlamında belirtir. Milliyetçiliği ortaya çıkaran fikirler ve onları etkileyen aydınlar sayesinde oluşmuştur ki, bu da batıda olduğu gibi, doğu toplumlarında da ilk başta toplumsal destekten mahrum kalmıştır. Fakat egemen olmayan etnik grupların aydınlarının uğraşları sonucu ayrıca etnik aidiyetlerini egemen devlet tarafından “ötekileştirilmesi”nin etkisiyle de kendi millet anlayışını yaratabilmiştir. Bundan sonraki milli ajitasyon sürecinde aydınların çabaları kitlesellik kazanarak, milli bilincin uyandırılması ve uyanması aşamasına geçmiştir. Kültürel, sosyo-politik ve ekonomik alanlarda toplumsal yenilenme gerçekleşmiştir (Hroch: 2011:11-33). Hroch, milli ajitasyon döneminin egemen olmayan milletler için oluşmasında esas faktörlerin milli özne-nesnel birleşimine ek olarak, tamamlayıcı unsurlar arasında kamuyu oluşturacak “milli ruh”un önemini vurgulayarak modern millet oluşumunun reçetesini aşağıdaki sözlerle ifade eder (Hroch, a.g.e.:33):

“Nesnel ilişkiler ile milli bilinç arasındaki ilişki fazlaca mekanik biçimde ifade edilmemelidir. Ulusun temsilcileri arasındaki nesnel ilişkiler ve milli bilinç ayrılmaz birlik oluşturarak, birbirlerinde de tecrit edilemezler. Milli bilinç, bir millete aidiyete dair farkındalık ve yanı sıra bu aidiyetin doğası gereği değerli bir nitelik olduğuna dair görüş olmaksızın modern bir millet de olmaz”

Hroch, milli örgütlenme dönemi için gerekli unsurları vurgularken, B evresindeki milli özneyi teşkil eden milli aydınlar grubunun canlanma dönemine başlama sebeplerini; neden ve hangi koşullarda gerçekleştirdiklerini vurgular. Değerlendirdiği örneklerde, işgalden sonra sabit eski düzenin kısmen veya tamamen yok oluşundan duyulan rahatsızlık, sahip oldukları statülerinin yok edilmesi, egemen devletin kontrolünderken reform hareketlerinin eksik veya kimi zaman etnik grubun asimile olması yönünde hayata geçirilmesi, hakim devletin etnik grubun etnik veya dini özelliklerinin aleyhine gelebilecek şekilde kanunların uygulanması, bazen de işgale sebep olan yetersiz siyasi tutum ve toplumu birleştirici etkiye sahip olamayan bilincin yokluğu şeklinde anlatır (Hroch, a.g.e.: 12). Azerbaycan ve Kırım

örneklerinden yola çıkarak işgalle Çarlık Rusya'nın bu bölgelerde gerçekleştirdiği keyfi uygulamalar ve asimilasyon politikaları olumlu yönde gelişmelere sebep olmuş, milli aydınlar sınıfını milli mücadele sürecine itmiştir.

Öte yandan etnik milletlerin aydınları A evresinde milli ideolojinin temellerini oluşturan unsurların tam gelişmemesinden dolayı, hâkim ideolojinin etkisine de maruz kalmıştır. Zaten A evresi genellikle köhne feodalist ile yeni kapitalist arasındaki geçiş dönemini kapsamaktadır. Bu sebeple de A evresindeki aydınlar arasında toplumsal konumları itibariyle veya almış oldukları eğitimleri sayesinde milli bilince ulaşmadan, egemen devletin mevcut ideolojisinden etkilenmişlerdir (Hroch, a.g.e.: 35). Ahmet bey Ağaoğlu, Mirze Fatali Ahundov, Cafer Seydahmet Kırımer gibi Rusya Müslümanları da ilk aşamada Slav milliyetçiliğinin etkileri altında kalmışlardır.

Milli bilincin ve mücadele için belirleyici olan evreler daha çok B ve C evresi arasında gerçekleşmiştir (Hroch, 2011: 51-53). Bu aşamadaki baş etkenin kapitalizmin doğuşuyla beraber, ulusun da ekonomik faaliyetlerde aktif bulunması sonucu istikrar dönemini yaşamaya başlaması olmuştur. Fakat Doğu toplumlarından farklı olarak Batı toplumlarında A evresinden B evresine geçiş aşamasında Devrimler çağı (burjuva, endüstri ve işçi sınıfının devrimi) yaşanmasıyla kapitalist toplumun iskanı oluşmuştur. Doğu toplumlarındaki bu gelişmelerse B ve C evreleri arasında yaşanmıştır. Ayrıca ekonomik canlanmanın milli burjuvaziye doğurması sonucu sınıfsal yapı gelişmiştir. Bu da küçük milletler açısından C evresindeki politik katılım ve milli mücadele döneminin başlangıcını oluşturmuştur. Azerbaycan'da petrol sanayisinin patlaması ve Bakü'nün sanayi merkezine dönüşmesi ve Batılı sanayi şirketlerinin Bakü'ye sermaye girişiminde bulunmasıyla Azerbaycan'da sanayi inkılabı gerçekleşmiştir. Yine aynı dönemlerde Rusya Müslümanları arasında ticari faaliyetlerde bulunan ve Müslüman sanayicilerin oluşmasıyla milli kültürel ve toplumun sosyo-politik hayatında canlanma yaşamaya başlanmıştır.

B evresinden C evresine geçiş aşamasında ve ulusların politik evreye geçme bilmesi için belirli hedeflerin gerçekleşmesi gerekmektedir: Milli kültür ve bunun altyapısını oluşturan ana dilde edebi dilin teşekkülü, yeni tip eğitim modeli sayesinde toplumun politik sürece katılımını hızlandırmak (Hroch, 2011: 56-57). Aynı zamanda Hroch, C evresine geçiş sağlamış ve siyasi egemenliklerini elde etmiş her etnik grubun

milletleşmesinin gerçekleşmediğini söyler. Buna sebep olarak milletlerin sınıfsal yapısını tam oluşturamamış olmasını gösterir (Hroch, a.g.e.:55). A evresinden B evresine geçişte veya B evresinde oluşan endüstri ve burjuva devrimleri öncesinde sınıfsal yapıya evrilememiş olmaları ayrıca örgütlü işçi sınıfının da milli uyanış aşamasında bazı durumlarda ortaya çıktığını söylemek gerekir.

Bu doğrultuda Hroch, uluslaşma sürecinde iki tip üzerinde durarak kuramsal çerçeveye daha netlik kazandırmaktadır. Her milletin kronolojik süreç üzerinden benzerlikler göstermesi gibi, iç dinamikler ve toplum yapısı üzerinden de sanayileşme, ekonomik gelişme, sınıflı toplumun ortaya çıkışının farklılık gösterdiğini de vurgular (Hroch, a.g.e.: 56). “Entegre tip” adını verdiği I. Tip’te küçük milletlerde endüstri devriminin milli aydınlar öncülüğündeki başlatılan mücadele döneminde gerçekleşmiştir. Burjuva devrimi geç gerçekleşerek milli hareketin topluma yayılması devrim esnasında veya akabinde hayata geçmiştir. İşçi sınıfının doğuşu da en sonda millet oluşumundan sonraki aşamada örgütlene bilmiştir.

II. Tip veya “gecikmiş tip”: Milli hareket gelişmeleri politik bağımsızlık ve endüstri devriminden önce mutlakiyetçi süreç altında başlamasına rağmen kitlelilik işçi sınıfının oluşumu ve örgütlenmesi sayesinde C evresine geçiş aşamasında oluşmuştur. Bunun sonucu olarak uluslaşma süreci geç evrede meydana gelmiştir.

III. Tip veya “Ayaklanma tipi” harekette ise kapitalist öncesi süreç içerisinde milli mücadele kitlelilik kazanmıştır. Genellikle köylü isyanları üzerinden yaptığı değerlendirmede burjuva ve endüstri devrimlerinin öncesinde milletin inşa süreci yaşanmaya başlamıştır. İşçi sınıf hareketleri de yine son kerte C evresinde ortaya çıktığı, aynı zamanda bu evre içerisinde sömürge güce karşı silahlı ayaklanmalar baş göstermiştir. Bu tipe örnek olarak Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan’ı göstermektedir (Hroch, a.g.e.: 60).

IV. Tip- “Bölünmüş Hareket” milli bilinç inşa süreci kapitalist koşullar altında, fakat burjuva ve endüstri devriminin hemen öncesinde gerçekleşmiştir. Hareketin toplumsallık kazanması C evresinin sonlarında bazen de uluslaşma sürecine geçmediği yönünde olduğunu vurgular. Katalonya, Bask ve Galler milli mücadele süreçlerinin bu tip çatısı altında toplanır (Hroch, 1999: 83).

C evresi küçük milletlerin siyasi alanda faaliyetlerini sürdürdükleri ve ulus-devlet inşa sürecidir. Hroch, C evresindeki politik sürecin altyapısını kültürel ve sosyo-ekonomik gelişmeler sonucunda ortaya çıka bileceğini öne sürmektedir. Kırım ve Azerbaycan genelinde baktığımızda Hroch'un kuramsal çerçevesi bu bağlamda benzerlik teşkil etmektedir. B evresindeki toplumların milletlerinin modernleşme adına kültürel, sosyal ve eğitim alanlarında faaliyetlerde bulunmaları gelecek süreçte onların egemen devlet altında mücadele süreçlerini doğurmuştur. Siyasi süreci doğuran faktör nedir sorusuna kuramcı, ezilen milletin ne ezen güç tarafından uygulanan baskı ne de çevresel faktörler doğrultusunda geliştiğini vurgular. Başlıca etkenin daha önceki iki evrenin doğurduğu sürecin kendisi olduğu ve iç dinamikler sayesinde bu aşamaya evrimleştiği yönündedir (Hroch, 1995: 294).

Sonuç itibariyle, Hroch'un teorisi küçük ulusların modernleşme sürecindeki evrimi ve kimlik arayışını açıklaması yönündedir. Ancak her küçük ulusun modernleşme süreci farklılık göstermektedir ve bu da teoriyi genelleştirmek açısından bazı zorlukları doğurmaktadır. Küçük ulusların modernleşme sürecinde dış etkiler, politik kutuplaşmalar, ekonomik faktörler ve kültürel etkileşimler gibi birçok faktörün rol oynadığı unutulmamalıdır. Çalışmamızın Kırım ve Azerbaycan üzerinden ele alınan modernleşme süreci ve milli bilinç inşası her iki toplumun Çarlık çatısı altında sürdürdükleri tarihsel süreçlerine değinerek, sonuç kısmında kuramsal çerçevede değerlendirilmektedir.

1.4. PANSLAVİZM VE RUS MİLLİYETÇİLİĞİ

Panslavizm, Çarlık Rusya'sında politikleşerek Slav ırkından olan halkları siyasi ve kültürel ittifak altında birleştiren öğretilerdir. Fransız İhtilali ve Napolyon Savaşları sonrası oluşan milliyetçi fikirlerin temellerinde dünyada ulus-devlet ve millet kavramı Slavizmin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Doktrindeki romantik felsefe çelik alman romantizm cereyanından esinlenerek, dini milliyetçilik ile harmanlanmıştı.

Yazılı kaynaklara göre Panslavizm teriminin ilk kez Slovak Katolik vaiz J. Herkel tarafından bilimsel dolaşıma girdiği kabul edilir. Teorisine göre, Panslavizm'in gerçek ifadesi "yalnızca kardeş halklar arasında ortak bir dilin kurulmasıyla elde edilebilecek tüm Slavlar arasındaki edebi bir birliktir" (Kohn, 1991: 5). Tanım, 19.

Yüzyılların sonlarına kadar Çek dilbilimci J. Kollar'ın eserlerinde devam etti. Selefinden farklı olarak Panslavizm terimini Slav Birliğı ifadesi ile değıştirdi. Çünkü Kollar'a göre Slav özlemlerinin özünü en doğru şekilde yansıtan bu terimdi. Siyasi bağlamda Panslavizm terimi ve fenomeni ilk olarak K. Kramarçika'nın 1840'ta Macar dergisi "Tarşalkodo" da yayımlanan "Legov'daki Panslavizm'in Çek-Slovak Kahramanları" makalesinde ele alındı. Panslavizm'in, Rus gücünün Avusturya İmparatorluğunun Slav topraklarına yayılması olarak anlaşıldı (Grigoryeva, 2013: 37).

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Alman-Macar ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batı ve Güney Slavlar siyasi ayrıcalıklar elde etmek ve Rusya İmparatorluğu çatısı altında "Slav birliğı" oluşturmak için Panslavizm programını geliştirmeye çalıştılar. Slav birliğini sağlamanın yol ve yordamındaki gözle görünür farklılık ancak 19. Yüzyılın sonlarında açıkça görülebilir hale geldi. Aynı zamanda sınır ötesi kardeşliğin hedefi de aynı kaldı: "Yabancı egemenliğinden kurtuluş". Panslavizm'in bu dönemde Rusya'daki temsilcileri konumunu dış politikadaki gelişmelere ve değışikliklere göre belirleyecek kadar belirsizdi (Grigoryeva, a.g.e. 55). Kırım savaşıdan sonra Rus İmparatorluğu kendisini uluslararası siyasi ve ekonomik izolasyon durumunda bulduğunda Slav birliğinin destekçileri Rus olmayan Slavlara devlet gelişiminin yollarını ve biçimlerini özgürce seçme hakkının verilmesini onayladılar.

1870'li yıllarda özellikle Türk-Rus savaşlarının patlak verdiği savaş atmosferinin etkisiyle beraber Slavizmin dilbilimsel yapısının manevi bir değere kademeli olarak geçtiğini (Danilevski'nin makalelerinde) şahit olmak mümkündür. 19. Yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başlarında sadece Mikhail Petroviç Pogodin (1800-1875) gibi entelektüel sınıfını değıl, yerel halk uhdesinde de Panslavizm kısır tanımının kabuğunu kırmış, artık kimliğı oluşturan din, dil, ırk, kültür ve edebiyat gibi tüm kaynaklarda var olarak, sadece bireyler ya da topluluklar değıl topyekûn bir Slav birliğini ifade edecek yeni bir kavrama evirildi.

Slavları özgün bir kültürel, tarihsel tip olarak tanımlamak için yeterli olgunluğa erişen Slav tanımının sadece fikri değıl, eylemsel olarak da karşılığının görülmesi gerektiğine inana ünlü Bilim adamı Danilevski kurulacak Slav birliğı federasyonunun başına ise Rusya'nın geçmesi gerektiğini belirtirken, özellikle de Batı sınırındaki ülkelerin durumlarının hassaslığına ve Rus liderliğinin bir yayılmacı politikadan çok,

yol gösterici ve Slavizmin kudretli koruyuculuğundan başka amaç gütmeyen bir talep olduğunu belirtmiştir. Slav birliği federasyonu fikri birlikleri önceliklerini Polonya gibi Avrupa sınırlarındaki devletlerin hassasiyeti üzerine yoğunlaşırken ve Rusya'nın Slav birliğinin başında olması gerekliliğini ılıman bir tutumla ifade ederken Fadeyev gibi liderlerin önderliğindeki askeri kanat ise Slav birliğinin doğudaki paydaşlarına da ulaşması gerekliliğini ve Rusya'nın federasyonun başında bulunmasını ise bir şart olduğunu askeri güce özgü şekilde şiddetli savunuculuğunu yapmakta idi.

19. yüzyıldaki yükselen Panslavizm'in temelleri Petro başta olmak üzere tüm çarlarda kendini göstermiştir. Şüphesiz ki bu yolda Rusya'nın "sıcak denizlere inme" politikası çerçevesinde Osmanlı egemenliği altında yaşayan Slav ve Rum toplumları ile yakından ilgilenmiştir (Keleş, 2008: 124). Yine Petro döneminde bu politikalar çerçevesinde Osmanlı'ya ilk elçi olarak gönderilmiştir. P.A. Tolstoy'un 1710 yılındaki büyükelçi olarak atanması tesadüfi değildi. Buradaki görevi Osmanlı ve Rus barışını muhafaza etmek, Avusturya ile Osmanlı arasındaki ilişkileri bozmak, devletin dış politika hamlelerini, askeri, siyasi ve ekonomik gelişmeleri Moskova'ya geciktirmeden iletmektir (Tolstoy, 2006). Petro'nun Tolstoy'a olan inancı ve Tolstoy'un sadakatine rağmen verilen bu hayati ve gizli görevin kaçınılmaz zorlukları vardı. Osmanlı'da görev yapan birçok ülkenin büyükelçinin birincil ve görünen vazifesi ekonomik ilişkileri düzenlemek iken Rusya ve Osmanlı arasında ekonomik ilişkilerin yok denecek kadar az olması, Osmanlıların soğuk ilişkiler beslediği Rumlar ile Tolstoy'un aynı dinden olması ve bu sebeple Rumları Osmanlı'ya karşı kışkırtma ihtimali gibi birçok vazifesini yapmasını engelliyordu. Öyle ki, izlenmeden bilgi alışverişinde bulunmak ve Ortodoks kilisesi içerisinde yer alan Kudüs Patrikliği ile yakın temaslar kura bilmek için yüklü rüşvetler vermesi ve Osmanlı sadrazamları ile dirsek temasında bulunması gerekiyordu. Fakat tüm çabalara rağmen içinde bulunduğu zor koşullar defalarca Petro'dan istifa taleplerini içeren mektuplar göndermesini gerektirmişti (Massie, 2019, s. 649-653).

Rusların büyük donanmalar hazırladığı bilgisinin yayılması ve İstanbul'da yankılanan Rusların Osmanlıya savaş açacağı söylentileri Tolstoy'un hareketlerini tümünden kısıtlamış, hemen her hareketi takip edilir hale gelmişti. Fakat Tolstoy'un yaşadığı zorluklar, rüşvet verecek maddi birikimin kalmaması, Osmanlıda hoş

karşılanmadığının sürekli hissettirilmesi ve nihayetinde istifasını istetecek raddeye gelmesi dahi, Petro'nun emellerine ulaşmak için elzem gördüğü bu önemli görevi sürdürmesini talep etmesi ve Tolstoy'un ikna edilmesi ile neticelendi (Öztuna, 1994: 426). Büyük Petro'nun reform ve yayılmacı dış politikasının mirasçısı olan II. Katerina da bu yolu izlemiştir. Özellikle 1783 yılındaki Kırım savaşı esnasında Panslavist doktrini içeride ve dış politikada temel formül olarak benimseyerek Osmanlı devletine karşı kullanmıştır. Karadeniz'e inme politikası bu dönemde de önemini korumuş, Boğazlar ve Ege Denizi üzerinde hakimiyet kurmakla Osmanlı İmparatorluğuna son vermek amacı güden "Grek Projesi" tasarlamıştı. Proje, Türkleri Asya'ya göndermeyi, Bulgaristan, Yunanistan ve Adaları içine alan alarak İstanbul'un da tekrardan Hristiyan devlet yönetimi altında alınması, projenin sembolik simgesi ise Ortodoks haçının Ayasofya'da yeniden yükseltmekti. İmparatoriçeyi etkileyen bir diğer faktör de Voltaire' in mektuplarıydı. Katerina'ya *"bu barbarları kovabilecek ve Konstantinopolis'i Rus İmparatorluğu'nun başkenti yapabilecek"* tek kişi olarak görüyordu. Katerina yanıt olarak Yunan tarzında dikilmiş bir kürk manto gönderdi ve onu henüz Konstantinopolis'e davet edemeyeceğini yazdı. Belki de Katerina'nın Grek projesine duyulan ihtiyaca olan güvenini artıran Voltaire' in mektuplarıydı. Voltaire göre Türkler her zaman "güzel sanatları küçümseyen ve kadınları hapse atan barbarlardı", "Onlar yok edilmeyi hak ediyorlar" diye yazıyordu (Perepiska Ekaterini II İ Gospodina Voltera, 1805: 51). Voltaire kısa sürede Batı'daki "Grek projesinin" en ünlü propagandacılarından biri oldu. Ancak projeye biraz farklı bir anlam yükledi. Militan bir ateist olarak, "tarihi Ortodoksluk" ile hiç ilgilenmiyor, Aydınlanma'nın temsilcisi olarak, bir bütün olarak Avrupa'nın kültürel olarak yeniden canlanmasını hayal ediyordu. Fakat Fransız Devrimi ile ortaya çıkan milliyetçilik akımı Balkanlarda özerklik mücadelelerine katılması ile proje tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Büyük Katerina sonrası Slavcılık akımı hayatını sürdürme bilmiş, 1811 yılında Rusya'daki üniversitede Slavonik Araştırmalar Bölümü de açılmıştır (Matthew, 2001: 184). 1853 Kırım savaşının yenilgisi ile içe kapanma ve ekonomik ve siyasi krizin yaranması toplum nezdinde de Avrupa devletinden gelen fikirlere karşı cephe oluşmaya başladı. Modernleşme karşıtı fikirler ışığında slavofiller kurtuluşun batıda değil Rus topraklarında olduğunu savundular. Savaş esnası ve 1863 yılındaki Polonya'daki "Ocak ayaklanması"nın etkileri ülke içindeki Panslavist

temsilcileri üzerinde derin iz bırakmıştı. II. Aleksandr' ın dış politikasını eleştiren eğitimli kesimler arasında popülaritesini artırmıştı (Aydın, 2004: 76).

Rusların güçlü İmparatorluk, güçlü vatan düşleri ve yayılmacı politik talepleri sadece siyasi değil, dini doktrinlerin de desteği ile hayatın her alanında olduğu gibi sanat ve edebiyatta da cepheler açıyordu. Özellikle 1840'lı yıllarda ünlenen şair F.İ. Tyutçev' in "Rusya Coğrafyası" şiirinde olduğu gibi toplumu etkileyen tüm akımlarda kendine yer bulmayı başarıyordu. ¹

Moskova ve Petrov şehri ve Konstantinov şehri-
İşte Rus krallığının değerli başkentleri ...
Ama bunun sınırı nerede? ve sınırları nerede-
kuzeye, doğuya, güneye ve gün batımına?
İlerleyen zamanlarda akıbetleri ortaya çıkacaktır...
Yedi iç deniz ve yedi büyük nehir...
Nil'den Neva'ya, Elbe'den Çin'e,
Volga'dan Fırat'a, Ganj'dan Tuna'ya...
İşte Rus krallığı... ve sonsuza dek yok olmayacak,
Bir şekilde Ruh ve Daniel'in öngörüsüyle.

İKİNCİ BÖLÜM

KIRIM TATARLARININ MODERNLEŞME SÜRECİ

2.1. RUSYA’NIN AVRASYA’DA GENİŞLEME POLİTİKASI

Petro ile ordu ve donanma reformları ile güçlenen, ardı ardına zaferler ve önemli kazanımlar elde eden Rusya için toprak genişletme politikası “Kutsal Lig” gibi önemli birliklerde yer almak için zaruriydi. Avrupa’nın doğusunu özellikle Karadeniz kıyılarını paylaştığı Osmanlı Devleti ile 15. Yüzyıldan itibaren savaş meydanlarında güç gösterisi yapmış fakat 1683 yılındaki Osmanlı’nın başarısız Viyana Kuşatması ile durgunluk ve devamında gelen gerileme süreci Rusya’nın bu bölgelerde hâkim güç olma isteğini uyandırmıştı. Karadeniz’in kuzey toprakları imparatorluk için birçok alanda stratejik öneme sahipti. En başta Avrupa’nın en verimli, ılıman iklimine sahip bu toprakları tarım için uygundu. Askeri ve ticari açıdan stratejik öneme sahip liman şehirlerinin de burada yer alması Rusya’nın buradan dünyanın diğer ülkeleri ile ticaret yapmasını sağlıyordu. Petro’nun da üzerinde durduğu limanlar, Rusya’nın sahip olduğu limanların iklimsel koşullardan dolayı yetersiz kalması Karadeniz’in işgali fikrini kuvvetlendiriyordu. Bölgenin, Kırım Tatarların Osmanlı’nın desteği ile zaman-zaman Çarlığa istila ve yürüyüş seferleri düzenlemesi, Rusya’nın başta ekonomik zararlar olmakla siyasi istikrarsızlıklara da sebebiyet vermişti.

Rusya için Karadeniz’in bir diğer önemi Osmanlı’nın altın çağlarında, Hristiyan devletlerinin Müslüman imparatorluk karşısında yenik düşmesi, Ayasofya Katedrali’nin Müslümanların kontrol altında olması dini bağlamda Hristiyanlığın “yenilmez gücünün” kırılmasıydı. Rus devletinin burada yapmak istediği, Doğu Hristiyanlığın tek temsilcisi olarak askeri ve diplomatik gücünü kullanarak çıkarları doğrultusunda kazanımlar elde etmektir. Sadece Avrupa’nın doğal sınırlarını korumak değil, dinin de savunuculuğunu yapmaktaydı. Karadeniz ele geçirilirse boğazlar yoluyla Akdeniz’e ine bilme şansı artmış olacaktı ki, bu da Rusya’ya kara sınırları içerisinde sıkışıp kalmış ticareti verimli topraklarla buluşturabilecekti (Hosking, 2019: 269).

Komşu Osmanlı Rusya için her zaman istenmeyen misafir konumunda olmuştur. Gerilimli ilişkiler içinde olan Osmanlı ve Rusya tüm zıtlıklara rağmen

tarihsel olarak ortak özellikler barındırıyordu. Rusya gibi Osmanlı da farklı etnik köken ve farklı diller konuşan toplulukları tebaası içinde barındırmakla beraber dinin temel koruyucu vazifesini icra ederken diğer dinlere mensup halklara hoşgörülü davranıyordu. Halkların çoğunluğunu teşkil eden ve dillerini devletin resmi dili yapan Türkler de yönetici sınıfının sahip olduğu kültür ve yaşam tarzına Rusya devletinde olduğu gibi yabancıydı. Bu gibi belli belirli farklar Osmanlı ve Rusya İmparatorlukları arasında öne çıkan benzerliklerdi.

Çarlık Rusya'nın 17. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl aralarındaki siyasi ve askeri hamleleri Osmanlı ile kıyasta başarılıydı. Bunun muhtemel sebebi Petro'nun Avrupa merkezli modernleşme hareketinin Osmanlıdakine kıyasla ilk başlarda büyük engeller yaşamadan gerçekleşmesi idi. Modernleşmenin sağladığı şartlar içerisinde sıyrılıp öne çıkan aydın sınıf sadece soylu mensubu kişilerden oluşmuyordu, sıradan vatandaşları da bu zümreye girerek önderler konumuna yükselmişlerdi. Osmanlıda ise ilk modernleşme sürecinde bunun gerçekleşmesi ihtimal dışıydı.

Kontrol ettikleri devletin geniş arazilerinin yönetim şeklindeki farklılıklar her ikisinde de mevcuttu. Osmanlı Balkanlar, Suriye, Mısır gibi uzak bölgelerin idaresini yerel elitlerden seçerek iç meselelerin, halk ile ilgili sorunlara pek fazla karışmadan, bunun karşılığında ise eyaletlerden ihtiyacı doğrultusunda asker, vergi ve kanunların geçerliliğini korumasını talep etmekteydi (McCarthy, 1997: 186) Rusya'da ise Avrupa tarzı yerel yönetimin yürürlüğüne konulması ile eyaletlerin başındaki aristokratların yerleştikleri bölgeler sık-sık değiştiriliyor, yerel halk ile bütünleşmesi merkezi yönetim tarafından önlenmeye çalışılıyordu (Hosking, 2019: 271).

Rusya'nın güneye doğru yayılcı politikaları Petro'dan sonra II. Katerina döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde, bölgeler üzerinde hareket planları Osmanlı'nın bu bölgedeki kontrolünün azalması ile önemini arttırmıştı. Daha önceki Kırım seferlerine karşı sonraki müdahalelerde Aleksandr Suvorov ve Pyotr Rumyantsev gibi önemli generallerin yönetimi sayesinde zaferlerle sonuçlanmıştı. Bu zaferlerin birinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Osmanlı'nın parçalanmasının önü açılmıştı. Savaş sırasındaki ordunun yetersiz ve tam müteşekkil mücadele sergileyememesine takiben barış görüşmelerinde de Osmanlı'nın eksik diplomatik girişimleri önemli toprak kayıplarına vesile oldu. Yapılan antlaşma sonucu

Kırım Hanlığının Osmanlıdan bağımsızlığı alınmış, müstakil Hanlık statüsü elde ederek sadece dini bağımlılığının ve padişah adına hutbe okutmak teklifi koruna bilinmişti. Kılburun (md.189, Kerç ile Yenikale (md.19), Küçük ve Büyük Kabartaylar (md. 21) Rusya'ya bırakılmıştı. Ayrıca Rusya'nın ordularını Kafkasya'dan çekmesi ve her iki devletin bu bölgelerde iç işlere karışmaması onaylanmıştı. Rusya, savaş boyunca devam eden görüşmelerde Akdeniz ve Karadeniz'de serbest dolaşım hakkı almış, normalleşme süreci için de Osmanlıda elçiliğin açılması meselesi kabul edilmişti. Ayrıca Osmanlının savaşı başlatan taraf olması ile 15.000 kese (4,5 milyon ruble) tazminat ödemesi Osmanlı yetkileri tarafından da onaylanmıştı (Beydilli, Küçük Kaynarca Antlaşması, 2002, s. 526). Osmanlı için hezimet ile sonuçlanan barış antlaşması II. Katerina içinse tatminkâr sonuçlar doğurmuştu.

İstanbul'daki konsolosluğun açılmasıyla buradaki Hristiyan tebaa için bir Ortodoks kilisenin inşası, aynı zamanda Babıali'den "Hristiyan ahali ve kiliselerin korunması" sözü de alınmıştı (Vernadsky, 2019: 212-213). Savaşın kazanan tarafı olan Rusya Karadeniz'e yerleşerek, Güney Rusya'nın hem ekonomik kalkınmasını hem de güvenliğini sağlamış oluyordu. Bu nedenle bölgenin mevcut yönetimine muhalif olan Zaporoj Kossaklarının kaleleri yok edilerek, Ukrayna bölgesinin daha kontrollü yönetimi için yerel soylulara sarayda önemli imtiyazlar tanınmıştı. Güney Rusya'yı genişletmek ve güvenliği sağlamak projesi II. Katerina'nın gözdesi Grigoriy Potemkin'e aitti. Önemli ve akıllı devlet adamı olan Potemkin'in bir sonraki hamlesi Kırım Hanlığındaki oluşan istikrarsızlığı bahane ederek ilhakını (1783) gerçekleştirmektir. Buna müteakiben Osmanlının yeniden savaş açması ile Rusya üç cephede savaşmaktaydı. Güney bölgeye odaklanmasını fırsat bilen İsveç, Rusya'ya savaş açtı. Prusya'yla süren savaşın yarattığı zor koşullar Rusya'nın stratejik askeri hamleler ile temel hedef noktası olan Karadeniz'in geri kalan kısımlarını ele geçirerek, Osmanlıyı bir kez daha barış antlaşması masasına oturttu (1792) (Solovyov, 2009). Kafkas bölgesi de savaştan nasibini aldı. Taman dağlarından Terek nehrine kadar olan bölgede kontrolü sağlayarak önemli geçiş noktalarında kale hattı inşaatını gerçekleştirdi (Acar, 2014: 196).

Kırım savaşından galip ayrılması ve Kafkasya'daki güçlü ilerleyişi G. Potemkin'in de yönlendirmesi ile iyice cesaret edinen II. Katerina doğuda güçlü

Osmanlı varlığına son vermek ama daha da önemlisi Bizans'tan boşalan dini kanaat önderliğini Ruslara geçirmek fikrine iyiden iyiye kapılmıştı. Öyle ki, bu fikri fiile geçireceğine o kadar inanmıştı ki, torununa II. Konstantin adını verecek kadar ileri gitmişti. Rusya'nın Hristiyanlığın dini temsilcisi rolünü üstlenmesi ve tüm Avrupa'da dini bir hüküm sürmesine elzem bir gereklilik olarak görüyordu. Fakat Rusya'nın tüm Avrupa için planladığı bu büyük Rus otoritesi gerekli desteği görememiş, özellikle İngiltere gibi güçlü devletler tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştı. Bu sebeple İngilizler Osmanlının Ruslara karşı başarı kazanması ve Rus ilerleyişini durdurması ümidi ile Osmanlı-Rus savaşında Osmanlılara destek olmuştu (Kurat, 2020: 311).

18. yüzyılda bir diğer bölge olan Kafkasya'da genişleme planları içinde geçti. Kafkasya'nın önemli stratejik konuma sahip olması Kafkas dağlarının Karadeniz bölgesini korumasında kalkan rolü görmesi idi. Bu dönemdeki Osmanlı ve İran'ın Kafkaslarda aktif bulunması "Avrasya imparatorluğu" için tehlike oluşturma bilmekteydi. Rusların Kafkasya ile tanışlığı I. Petro döneminde ilk kez Hazar kıyısı bölgesine ticari amaçlı seferlerle olmuştu. Bakü, Derbent, Lenkeran'da ticari limanların mevcudluğu bu bölgeden taşınan malların kontrol altına alınması ve limanlar vasıtasıyla Safevi devletinde üretilen pamuk, ipek ve diğer kumaşların kolay bir şekilde Rusya'ya taşınmasına imkân sağlıyordu. Ayrıca bu güzergahın Petro için önemi çarlığın Avrupa ile yürüttüğü kumaş ticaretini Volga-Hazar hattı üzerinden yürütmekle Osmanlının kumaş ticaretindeki pazar payını ele geçirmektir (Memmedova, 2019: 168). Bu sebeple de stratejik konuma sahip Bakü ve Derbent kaleleri ele geçirildi. Kafkasların Rusya tarafından işgalini zaruri kılan bir diğer sebep, İran'ın Gürcistan'ın doğusunu ve Tiflis'i ele geçirme planlarıydı. 1804-1813 yılları arasındaki süren savaş ve barış antlaşması sonrası Azerbaycan'ın Karabağ ve Şeki Hanlıklarını Rusya'ya ilhakı gerçekleşti. Bakü ve Şirvan'dan sonra Talış Hanlığının da bağımsızlığını kaybetmesi ile Kuzey Azerbaycan'ın tümü Rusya'ya birleştirilmesi sonlanmış oldu. Bu süreçte Rusya'nın işini kolaylaştıran nedenler arasında Kafkasın iki Hristiyan halkının İran-Rus savaşı ve Azerbaycan Hanlıklarıyla süren çatışmalar boyunca bir Hristiyan devletinin kontrolü altında yaşamayı tercih etmesi idi (Süleymanov, 2014: 67). 1813 yılında İran ile yapılan Gülistan Antlaşması ile Azerbaycan'ın ikiye parçalanması gerçekleşmişti. 1826 yılında Kaçar İmparatorluğunun Rusya tarafından ilhak edilen bölgelerde kurtarma girişimleri II.

Rus-İran savaşı'nın başlamasına yol açmıştı. 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşmasıyla Araz nehrinin kuzeyinde kalan Azerbaycan toprakları Rus İmparatorluğunda, güneyin kontrolü ise Şah İran'ının himayesi altına girmişti. Asimile politikaları çerçevesinde İran'dan Ermenilerin Rusya'nın ilhak ettiği bölgelere (İrevan, Nahçıvan, Karabağ) yerleştirilmesi, savaşı başlatan tarafın İran olması sebebiyle ise 20 milyon ruble savaş tazminatı ödemesi ve Rusya donanmasının Hazar liman kentlerinde üstünlük sağlanması ve İran şehirlerinde Rus tüccarlarının ticari imtiyazlara sahip olması gibi şartlar belirlenmişti (Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin köçürülməsi haqqında arxiv materialları, 2018).

2.2. KIRIM'IN İŞGALİ

Kırım yarımadası içerisinde Kıpçak, Peçenek, Selçuklular olmak üzere Türk kavimlerinin 6. Yüzyıla kadar yaşadığı bilinmektedir (Kırımlı, 2010). Kırım, Hanlık ve Altın Orda devletinin devamı olarak 15. Yüzyılda kurulmuştur. Karadeniz'in kuzey kesimlerinde yerleşen Hanlık, Orta Avrupa siyasetinde de önemli unsur olmuştur. Aynı zamanda Osmanlı devleti ile de yakın ilişkiler içerisinde olması Rusya'nın da buraya ilgisini çekmiş, 1768-1774 yılındaki Rus-Osmanlı savaşı'nın Osmanlı'nın yenik düşmesiyle Küçük Kaynarca antlaşması imzalanmıştır. Stratejik öneme sahip topraklarının Osmanlı'nın kaybetmesi sonucu eli zayıflamış şekilde Rusya'nın şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bununla da Osmanlı'nın Kırım Hanlığı üzerindeki himayesi sona ermiştir (Beydilli, 2002: 525). Antlaşmanın sonucu olarak Hanlığın bağımsızlığı ve her iki devletin Hanlığa müdahale etmemesi fikrinde karar kılınmıştı. Ancak gerçekte olanlar ise Rusya'nın desteklediği "kukla" hanlar tarafından yönetilmesi sonucu bölgede oluşan kargaşa ve huzursuzluk Rusya'nın düzeni kurma bahanesiyle ordu çıkartarak bölgeyi işgale hazırlanmış hale getirmiştir (Kırımlı, 2010: 5).

Bu gelişmelerin sonucu 1783 yılında II. Yekaterina'nın yayınladığı manifesto ile Hanlık statüsünün lağv edilmiş ve bu toprakların Rusya arazisine ait olduğu ilan edilmişti. Bu süre zarfında Çarlık yetkilileri toplum içerisinde kendi taraftarlarını yetiştire bilmiş ve olası kargaşa durumunda ulemaların Rusya ve Çariçenin kutsallığını belirten konuşmalarda bulunmaları yönünde bilgilendirilmişlerdi. Manifesto ile Kırım Tatarlarının diğer tebalar ile eşit muamele ve inançlarını özgürce yaşamak sözü

verilmiş olsa da askerlikten muaf oldukları fakat gönüllü askerlik hizmetlerinin bulunduğu belirtilmekteydi² (PSZRİ, 1830: 897-898). İşgal sonrası yarımada ikili idari sistem kurulmuştu. Rusya, bölge halkı üzerinde askeri gücün ters tepki yarata bileceği endişesi ile yerel yöneticilerden oluşan sivil yönetim meclisi kurdu. Kırım Mahalli Hükümeti Rusya'nın bölgedeki varlığını savunan ve çıkarlarını gözetken ulema ve yerel burjuvadan oluşmaktaydı. Yeni hükümet adeta eski Hanlığın sembolik versiyonu ve Rusya'ya geçiş sürecinde araç rolü oynamaktaydı (Lazzerini, 1988: 126).

Kısa süre içerisinde yarımada'nın adaptasyon işlemi tamamlandıktan sonra askeri idari usul yerini Rus idaresinin yeniden oluşturduğu sivil yönetime bırakmıştı. Bu bağlamda Tavrida oblastı (vilayet) ve ona bağlı 7 uyezd (kaza) oluşturulmuştu: Akmescit(Simferopol), Kezlev (Yevpatoriya), Or (Perekop), Eski Kırım (Levkopol), Melitopol, Fanagoriya, Dnyeprovsk (Kırımlı, 2010: 7). Bölgenin mevcut Türk isimlerinin değiştirilerek ve yeniden isimlendirilmesi II. Yekaterina'nın Osmanlı'ya karşı savunduğu "Yunan Projesi"nin bir ürünüydü. Çariçe II. Yekaterina Kırım'da gerçekleştirdiği bu girişimi "Rus altyapısı oluşturmak" ile temel almıştı. Çarlığın Rus tarihçileri, Kırım'ın önemini eski Bizans İmparatorluğu'nun toprakları olarak değerlendiriyor, Rusya'ya birleştirilmesiyle Konstantinopolis'teki Ayasofya'nın üzerine bir Ortodoks haçı dikmek olan "Yunan projesinin" bir parçası olduğu fikrini vurguluyorlardı. Bu planda doğrultusunda Kırım, 6. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Bizans dünyasının bir parçası olarak bilinmekteydi. Çariçenin emriyle yarımada şehirlerin yeniden isimlendirilmesi ve Yunanca isimler alması boşuna değildi: Simferopol, Sivastopol ("Zafer Şehri), Feodosiya ("Tanrı Tarafından Verilen"). Rus yönetimi, asimile politikaları çerçevesinde Hristiyanların Rusya'nın orta illerinden Kırım'a yerleştirilmesine mümkün olan her şekilde katkıda bulundu. Bu sebeple toprak sahipleri ve emekli askerlere cömertçe arsalar ve konut inşaatı için fon dağıttı. Fakat II. Yekaterina'dan sonra tahtı devralan oğlu Pavel annesine duyduğu öfkeyi politikalarında da göstermişti. Tavrida oblastı Novorossiyskaya Guberniya'sına dahil edilerek, oblast statüsü lağvedilmişti. Ayrıca şehirlerin Türkçe isimleri geri verilmişti (Fisher, 1970: 82). Bolşevik Devrimine kadar geçen süre zarfında ise Pavel'den sonra

² Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii-Rusya İmparatorluğu'nun kronolojik sırayla düzenlenmiş kanunlardan oluşan koleksiyonudur. Rusya'da kanun ve yasaların kodlanması 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde başladı. https://nlr.ru/e-res/law_r/about.html

tahta çıkan oğlu I. Aleksandr babası tarafından yaratılan guberniyayı Tavrida Guberniyası olmak üzere 3 ayrı guberniyaya ayırmıştı. Toponimler ise tekrardan eski diline geri dönmüştü. Tavrida Guberniyası'nın merkez şehri Akmesit (Simferopol) olmuştu.

Kırım'ın ilhak edilmesi imparatorluk için sadece stratejik ve askeri öneme sahip bölge olmamış, ekonomik açıdan da zenginliğe sahipti. Kırım yarımadasının ekonomisi tarım, balıkçılık, bağcılık ve maden üzerine gelişmişti. Çarlık çatısı altına geçtikten sonra değerli topraklar üst düzey askerler ve yerel destekçi eşrefler arasında bölüştürülmüştü. 1793 yılında II. Yekaterina'nın imzasını taşıyan "yerleşim ve ekonomik amaçlı toprağa sahip olmak" tezkere ile üst düzey yöneticiler geniş imtiyazlar elde etmişlerdi. Örneğin, Çariçe' nin gözdesi olan Knyaz Grigoriy Potyomkin bu şekilde yarımada 86,460 desyatına (1 desyatına-1,09 hektar) büyüklüğünde toprağa sahip olmuştu (Lapitskaya, 1937: 46).

Osmanlı ile süregelen savaşlar sonucu bölgenin Müslüman halkını kontrol etmek amaçlı politikalar izlenmişti. Bu nedenle Çarlığın bölgede kolonyal faaliyetleri sürmüş, iç ve dış göçler yaşanmıştır. Öncelikli amaç bölgedeki itahatkar olmayan Müslüman nüfusun baskısını azaltmak olmuştur. Bölgeye Rus serflerini, eski inançlıları başta olmak üzere tarikat cemaatlerini göç ettirmiştir. 18. Yüzyılın sonuna gelindiğinde iskan ettirilen rakam 4500 ve soylu toprak sahiplerine ait 8700 civarında köylüden ibaretti (Kırımlı, 2010: 11). Bölgeye aynı zamanda Rus ve Ukraynalı göçmenle beraber Alman, Sırp, Yahudi ve Ermeni cemaatleri de yerleştirilmişti. Yekaterina ile başlayan kolonileşme demografik yapıda ciddi değişiklikler yarattığı gibi, feodal kuruluşu sürdürme çabaları gütmüştür. Bölgeye seyahat eden gezginlerin aktardığı bilgiler doğrultusunda toprakların soylu aileleri bağışlanması tarıma büyük zarar vermiştir (Başer, 2010: 30). Yekaterina'nın burada izlediği politika soylu aileleri bölgeye iskan ettirirken kültürel anlamda da ruslaştırma izlemesi ve genellikle soylu ailelerin asker kökenli olması sebebiyle de olası saray çevrilişinin önünün ala bilmek adına toprakla ödüllendirmesiydi. Bu şekilde tahtını güvence altına almış bulunuyordu. Sahip oldukları toprakların verimlilik elde edilmesiye Pomeşçikin (büyük toprak beyi) sorumluluğundaydı.

Dış göçlerin teşvik edildiği dönemde yarımadadanın Müslüman Tatarları Osmanlı başta olmak üzere Müslüman topraklara göç etmek zorunda kalmışlardı. Dışarıdan gelen göçmen akını ve topraklarını kaybetmenin açısıyla mücadelede yetersiz kalan Kırım Tatarların gidişiyle bölgedeki Tatar nüfusu Hristiyan cemaate oranla keskin azalmıştır. Fakat yine de eksik arşiv belgelerinden kaynaklı kesin rakamlar söylemek mümkün değildir. Kırım Tatarlarının Rus yönetimine girmeden önceki nüfusu sayımı hakkında kesin bir fikir yoktur (Kırımlı, 2010: 11). Farklı kaynaklarda birbiriyle tezat teşkil eden veriler sunulmaktadır. Genel görüş nüfusun etnik bileşimindeki mutlak çoğunluk Kırım Tatarları %90 civarındaydı. Geri kalan %10'luk kesimde Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler yer almaktaydı. Rusya İmparatorluğu'nun iç vilayetlerinden gelen yerleşimciler merkez şehirler olan Simferopol ve Feodosiya bölgelerine yerleştiler. Bu yerleşimi modeli Rus yetkililer tarafından şiddetle teşvik edilmişti.

Rus-Osmanlı savaşları ve iç karışıklık çok fazla Kırım Tatarlarının katledilmesi ve kitlesel şekilde de Anadolu topraklarına göç etmesini zorunlu kılmıştır. 1944 yılındaki Kırım Tatarlarının sürgünü istisna olmak şartıyla göç sayısı kesin olmayan rakamlarla 1 milyondan fazla olduğu tahmin edilmektedir (Karpas, 2010: 68). Bu zorunlu göç sonucundadır ki bölgenin müslüman halkının milliyetçilik bilinci geç ve yetersiz kalmıştır. Aidiyet duygusu bağlamındaki “biz kimiz ve nereliyiz?” sorusu dini inanç bağlamından öteye geçmesi kısıtlı olmuştur. Bu dini inanca sığınan Kırım Tatarları kendi topraklarını Darülharp olarak görmüş ve Müslüman devletin himayesi altına sığınmak yolunu seçmiştir.

Tatarların bu göçü Rus yetkililerce de desteklenmiştir. Böylece Tatarlardan boşalan araziler yeni gelen göçmenlere dağıtılabilecekti. Buna örnek vermek gerekirse, Çar I. Aleksandr'ın Herson Askeri Valisine gönderdiği mektupta göç etmek isteyen Tatarların gitmesine engel olunmayacağı gibi, terkedilmiş Tatar topraklarının devlet kontrolüne geçmesiyle yerlerine gelen hristiyan ailelerine kiralanmasının teşvik edilmesini belirtmiştir (Özenbaşlı, 2004: 73). Geray Hanın ailesinden geriye kalanlar olmakla beraber Hanlığın soylu aileleri de göçe teşvik edilmiştir. Rusya'nın Hanlığın önde gelen ailelerinin gönderilmesindeki amaç Kırım Tatarlarının Osmanlı ile edilen savaşlarda destek sağlaması ve Osmanlı Hanedanlığı ile akrabalık ilişkilerin

bulunmasındandır ki,onların bu topraklarda yaşamaya devam etmesiyle iç savaşın fitilin ateşleye bilmeleri yatmaktaydı. Bu yüzden de göç edenlerden geriye kalanlar üzerinde sert tedbirler görülmüştür.

2.3. KIRIM TATARLARIN TOPLUMSAL YAPISI. MİRZALAR.

Altın Orda'nın mirası sayılan Kırım Hanlığı feodal yapıya sahip olmuştur. Sosyal yapının en üst mertebesi soylulardan yani mirzalardan, beylerden oluşmaktaydı. İslamiyeti kabul ettikten sonra beylerin kontrolü ve dini inancını şekillendiren ulema sınıfı üstünlük teşkil etmekteydi. İkinci sırada ise köylüler gelmekteydi.

Mirzalar, handan sonra gelen ve hanın dağıttığı topraklarında timar ödeyerek ve köylülere sahip olan soylu zümresidir. Mirzalar aynı zamanda hanlığın meşveret meclislerinde iç politikaya dahil ola biliyor, bölge halkından sorumlu tutuluyordular. Kırım Tatar soylularının toplumun iki sosyal grubundan oluştuğu bilinmektedir - aşiret ve hizmet (kapı-kulu) soyluları. Han'a hizmet, şevk ve kişisel bağlılık için kalıtsal ayrıcalıklara sahip olan soylular, Sahib I Giray tarafından Osmanlı Yeniçeri ve Seymenler modeline göre kurulmuştu. Başlangıçta bu tür oluşumlar Çerkesler, Lezgiler, Kabardeyler'den oluşuyordu, daha sonra Kırım Tatarları da bu listeye dahil olmuşlardı (Siçayeva, 2015).

İlhak ile Kırım Tatarlarının soylu sınıfında değişiklikler yaşanmış, hanlığa sadakatiyle bilinen aristokratlar sürülmüştür. Geri kalanları ise Rusya'yla işbirliğini kabul ederek mirza statülerine devam etmişlerdir. Çarlığın “asalet ve soylu statüsünün ıspatı” kuralına göre Kırım'da yaşamaya devam eden mirzaların soylu aileden geldiklerini tespit etmeleri ve Rus aristokrat sınıfına girebilmeleri için yaklaşık 50 senenin geçmesini kanıtlamaları gerekmekteydi (Fisher, 1970:85). Rusya bu süreç içerisinde sembolik statüler vererek onları daha önce devletin iç politikalarındaki etkili mevkiilerinden uzaklaştırmıştı. Aynı zamanda da daha önce sahip oldukları geniş arazileri Rus askeri yöneticilere dağıtarak küçük toprak payı ayırmıştı. Tüm bu olumsuz gelişmeler sonucu 19 ve 20. Yüzyıldaki reformist gelişmelerde mirzaların da danılmaz rolü olmuştur.

2.3.1. Ulemalar

Rusya'nın genişlediği Müslüman topraklarda gerçekleştirdiği ilk politika dini kimlik üzerinden toplum üzerinden baskıcı gücünü kullanması olmuştur. Kırım'da da yine aynı politikayla ruhanileri yanlarına çekerek, müftü dahil tüm dini görevlilere yüksek maaşlar bağlanmıştı (PSZRİ, 1830). 1794 yılında müftünün başkanlığında Tavrida Müslüman Ruhani İdaresi kuruldu ve dini görevlerde yer alanlar devlet memuru olarak atandılar (Devlet, 2014: 163). Geniş yetkilerle donatılan ulemalar şeriat mahkemelerini yürütüyor ve aynı zamanda dini okul ve medreselerdeki dini eğitimlerden de sorumlulardı. 1831 yılında kurumun yetki alanı genişletilerek Kırım ile beraber Batı Rusya Müslümanlarının temsilciliğini elde etmişlerdi (Devlet, a.g.e: 163).

Müslüman Ruhani İdaresi müftü, kadiasker ve kazalar için atanan kadıdan oluşmaktaydı. Üst düzey müftülerin seçimi işbirliğini destekleyen ve sağlayan din görevlisinden seçilmekteydi. Yerel halktaki seçimlerle ilgili hoşnutsuzluk tepkilere yol açmış, fakat Guberniya kontrolündeki gerçekleşen seçimlerde hiyle ve adayı kayırma suretiyle seçimler gerçekleşmişti. Bununla ilgili Kırım Tatar müftülerinin “Ruşçu” tutumları ve bölge halkın üzerindeki baskıcı otorite Seyyit Celil Efendi timsalinde görmek mümkündür. Toplumun birlik ve bütünlüğünü, dini inançlarını zayıflatıyor bahanesiyle Tatar din adamları tarafından kaleme alınmış değerli eserler tahrip edilmişti (Kırımlı, 2010: 21). Kırım'daki dini gelişmelere öncülük etmesi beklenen fakat halktan çok Çar yöneticilerine hizmet etmekle meşgul olan Ruhani İdarenin sorumluluğu altındaki dini okullar, medreseler gelişimden geri kalmış, vakfa ait toprakların üst düzey yöneticilerin eline geçerek işlevsizleşmesine ve camilerin bakımsızlıktan harapeye dönüşmesi sonucu, 1783 yılındaki ibadethaneler istatistiğinde belirtilen 1474 camiden sadece 729'u faaliyette bulunmaktaydı(Kırımlı, a.g.e. :21).

Vakıflara ait araziler kolonizasyonun ve Rus yağmacılığı ile giderek azalmıştı. Nihayetinde 1874 yılında Devlet Mülkleri İdaresine devredilmiş, yine aynı kararnameyle de Ruhani İdaresinde bağlı binalar da dahil olmak üzere “geçici” olmak şartıyla Hususi Kurul'a tahsis edilmiştir. Geçicilik ise Şubat Devrimine kadar devam etmiştir. Kurulun bölgedeki faaliyetleri başta cami ve okul inşaatları ile ilgilenmek olsa da, İçişleri Bakanlığına bağlı iznin geç veya eksik maddi destekle çıkması işleri

aksatmıştır. Bu sebeple, Kırım’da ilhak sonrası ulema sınıfı işlevsiz ve yerel halkın eğitimi için yetersiz kalmıştır. Bu da 20. Yüzyılın başlarındaki milli bilincin uyanışında kendini belli ederek, dini eğitim ve dinin dahil olduğu bir çok alanlarda reformist faaliyetleri doğurmuştur.

2.3.2. Köylüler

Feodal yapının mevcut olduğu her yerdeki gibi Kırım’da da nüfusun üstünlüğünü köylüler teşkil etmekteydi. Kırım Hanlığı zamanında köylüler ve ait olduğu topraklar iki kategoriye ayrılmaktaydı. İlki mirza, bey, ağa ve vakıf toprakları ve orada çalışan köylüler. İkincisi ise ortak kullanım alanına uygun arazilerde çalışan köylülerdi. Hakan Kırımlı, burada çalışan köylüleri serf değil, serbest köylüler olduğunu ve bu geleneğin şariat kurallarına göre belirlenmiş olduğunu vurgulamaktadır (Kırımlı, 2010: 23). Fakat son yıllarda Kırım kadiasker defterlerinde yapılan incelemelerden çıkan sonuca esasen serflerin alınıp-satıldığı bilinmektedir (Yıldırım, 2020: 37-38):

İncelenen Kadiasker Defterinde azat edilme veya azat talebiyle ilgili çeşitli hükümler yer almıştır. Hacı bin Çura bin Abdullah’ın orta boylu buğday tenli gök gözlü Rus asıllı Nasrani olan Üftade adlı cariyesi Hacı beni altı sene hizmet etmem karşılığında azat edecek idi. “Altı sene hizmet ettim itknâm almamak muradımdır” demesi üzerine Hacı, Üftade’yi tasdik ederek azat etmiştir. Hükümden de anlaşıldığı gibi köleler azat olunca itknâme denilen belgeye sahip olmuşlardır.

Ayrıca köylülerin çalıştıkları toprağı terk edip başka yerde çalışma izni de mevcuttu. Mirza veya bey hiçbir şekilde buna engel olamazdı. Çünkü mirzalar, beyler de bu toprakların “sahibi” değil, topraklar devlete bağlı olarak, işlenilmesi için mirzalara devredilmiştir (Özenbaşlı, 2004: 48). Rusya’nın buraya girmesinden sonra köylüler üzerinde yüksek kazanç talep etmesi köylülerin de topraklarını terk etmesi durumuna getirmişti. Bununla da köylüler üzerinden topraksızlaştırma gerçekleşmiş oluyordu.

Kırım yarımadasının ziraati tarıma dayalıydı, ilkel yöntemlerle gerçekleşen tarım ilhak sonrası geliştirilmişti. Esas itibarıyla yarımada’nın kuzey bölgelerinde

hayvandarlık ve tahıl, buğday üretiliyor, dağlık bölgelerin yoğun olduğu güney kesimlerde ise tütün, meyve, şarabçılık mevcuttu. Köylüler üzerinde resmi şekilde serflik olmasa da ağır şartlar özellikle Pomeşçik’lerin topraklarında yaşamaları diğer eyaletlerde kalabalık serflere sahip soylular gözünde pek de farklı değildi. Baskı özellikle kuzey bölgelerdeki müslüman köylülere yapılmaktaydı.

Hanlıktan geriye kalan izler şehir yapısında kendini göstermiştir. Hanlığın başkenti Bahçesaray, Akmescit ve Karasubazar ticaret ve kültürün de canlı yaşandığı şehirlerdi. Uzun süren savaşlar ve bu şehirlerin üstünlük teşkil eden Müslüman nüfusunun göç etmesiyle ilhakın ilk yıllarında bakımsız kalmıştır. Rusya’nın ruslaştırma politikaları çerçevesinde şehir hayatına yeniden canlanma gelmiş, bölgeye yerleşen Hristiyan nüfus ile şehirlerin Avrupa tarzında inşası yapılmıştır. Çoğunluğu Müslüman Tatarlardan oluşan Bahçesaray ve Karasubazar mimarisinde Türk geleneğini devam ettire bilmiştir. Bu şehirlerin de belediyeçilik faaliyetlerinde de Tatarlar üstünlük teşkil etmiştir. İsmail Gaspıralı 5 yıllık süreyle Belediye Başkanlığı görevini yürütmüştür.

1853-1856 yılındaki Kırım Savaşı yine şehirler üzerinden ağır tahribatlar bırakmıştı. 1887 yılında Kırım’a baş mimar olarak atanan Nikolay Krasnov Yalta’nın tatil beldesi görünümü kazanmasına nail olmuştur. Bölgenin ana caddesinin genişletilmesi, şehrin kanalizasyon sisteminin yapılması, çocuk hastanesi, Puşkin Bulvarı’nın inşası, limanın yeniden tasarlanması, stratejik öneme sahip köprü, çok sayıda villa ve mimarın en ünlü eseri olan Livadiya Sarayı³ onun 12 yıllık faaliyetleri sayesinde gelişmişti (Kalinin, Kadiyevîç ve Zemlyaniçenko, 2005: 29-31). Konumuz açısından önemi olan Rusya Müslümanları bu faaliyetlerin dışında kalmış adeta kasaba ve köylerle sınırlı olan halk, yarımadaanın iki kazasıyla sınırlı kalmışlardı. Kırım Tatarlarının Bahçesaray ve Karasubazar’daki hanlık döneminden beri cami, türbe, medreseleri, çeşmeleri tarihi mimari örneği olarak varlıklarını sürdürmüşleri. Büyük şehirlerde çalışan ve hayatlarını sürdüren Müslümanlar ise Rus kolonizasyonunun evrimi ve sonucu ile yeniden şekillenmiştir.

³ Livadiya Sarayı- Kırım’ın Yalta bölgesindeki Livadiya köyünde Rus Çarlarının konutudur. Saray, projeye esasen N. Krasnov tarafından 20. Yüzyıl “İtalyan” mimari tarzında inşa edilmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası düzenlenen Yalta Konferansı bu sarayda gerçekleşmiştir.

II. Katerina ile başlayan ruslaştırma ve baskıcı rejim I. Pavel ile duraklama dönemi yaşamıştır. Devamında tahtı devralan I. Aleksandr eski uygulamalara ve bölgede rejim değişikliğine giderek yarımada'nın Müslüman Türkleri için sert tedbirlerin alınması yine kitlesel göçlerin önünü açmıştır. Onu takiben I. Nikolay'ın despotik yönetimi ve şiddetin dozunu artıran polis baskınları, II. Aleksandr ve özellikle Rusya genelindeki değişimin sesi olan aydınların faaliyetlerini kısıtlamak suretiyle istibdat rejimi yaratan III. Aleksandr ve sonuncu Çar II. Nikolay'ın iktidarı döneminde Kırım Tatarları için oldukça zor geçmiştir.

2.4. İŞGAL SÜRECİNDE KIRIM'DA EĞİTİM DURUMU VE ÇARLIĞIN EĞİTİMDE REFORM GİRİŞİMLERİ

Kırım'ın işgaline kadarki süreçte yarımada'daki eğitim geleneksel yöntemden oluşmaktaydı. Mektepler (mekteb-i sıbyan) ve medreselerden oluşan sistemde 1783 yılının verilerine esasen 1531 cami, 21 tekke, 25 medrese ve 35 mektep mevcuttu (Pınarar, 2020: 37). İşgalin ilk yıllarındaki eğitim sisteminde değişiklik yaşanmamış, dini kurumların kontrolündeki bu okulların gelirleri Kırım Tatarları arasında toplanan bağışlarla finanse edilmekteydi. Yetersiz mali kaynak ve Çarlığın ilgisiz tavrı mektep ve medreselerde disiplinsizliği doğurmuş, müfredatta belirtildiği gibi eğitim işlenmemiş, Kuran eğitimi ve dini bilgiler bile özensiz şekilde öğretiliyordu (Kırımlı, 2010: 31). Kitaplardaki Arapça dili ve Arap harfleriyle Tatarcanın karışık şekilde olması öğrencilerin dil öğrenmesinde engel teşkil etmiştir. Buna ilaveten mollaların da yeteri kadar Arapça bilmemeleri, Tatarca-Arapça yapay dil bilgisiyle çocukların kendi dillerinde dahi okuma-yazma öğrenmelerinin gecikmesine neden olmuştur.

Medresedeki eğitim de iç açıcı olmamış, genellikle sınava dahi tabi tutulmayan öğrencilerin başarıları ise medresede geçirdikleri süreye göre hesaplanmaktaydı. 20-25 yıllık süreç sonrası mezun olan öğrencilerin yetersiz veya eksik Arapçası onların daha sonraki hayatlarında atanmalarında engel teşkil etmiştir (Fisher,1970). Ayrıca geneleksenel eğitimin eksik yönleriyle yetişen bireyler, “kışla” hayatı yaşadıkları bu medreselerden mezun olduktan sonra topluma yabancı, sosyal hayattaki gelişmelere, yeniliklere yabancı ve pozitif bilimlerden mahrum şekilde eksik eğitimle köylerdeki mekteplerde eğitim vermeye gönderiliyorlardı. İşgal sonrası Kırım'daki Zincirli, Han ve Orta medreselerindeki eğitim sistemi de bozulmuş, dini bilgilerle beraber

ekonomi, tıp, mühendislik, hukuk alanlarında da ihtiyaç duyulan derslerin verilmesi durdurulmuş, devlet tarafından bu medreselerin de bakımı, onarımı ve maddi destek sağlanması kesilmiş, sonuç itibariyle kendi kaderine terk edilmiştir. Zincirli medresesi Kırım Hanlığı döneminde Kahire, İstanbul, Semerkant gibi kültür şehirlerindeki önemli medrese geleneğini yaşata bilmiş ve tüm İslam aleminde performansı ile ün salmış medreselerden biridir (Pınarer, 2020: 42).

Devlet tarafından yarımada ilk Rusça eğitim veren okul 1827 yılında bir bölüm şeklinde açılmıştır. Hedef kitlesini mirza ve ağaların çocuklarının gelecekte devlet memuru yetiştire bilmek adına açılan bu bölümde sadece 11 öğrenci eğitim almaktaydı. Eğitim müfredatı geneli Rusça olmak üzere kurulmuş olmasına rağmen ve aynı zamanda daha fazla Tatar çocuklarını okula celbede bilmek için İslam dini üzerine ders de dahil edilmişti (Kırımlı, 2010: 33). Fakat toplumun genelinde ruslaştırılma korkusu hakim olduğundan çocuklarını bu okula göndermemiş, geleneksel dini eğitime devam ettirmişlerdir. Tüm çabalara rağmen devlet bu okulda verimlilik alamadığı için 1859 yılında okul kapatılmıştır.

1839 yılında amacı üretken sınıfa teknik bilgi edinmek için yeni fırsatlar ve araçlar sağlamak olan gimnazyum ve bölge okullarında Realnı sınıflar oluşturulmanın devlet tarafından desteği sağlandı. Sonuç itibariyle burada dördüncü sınıftan itibaren doğa tarihi, kimya, teknoloji, mekanik, ticaret, muhasebe, ticaret muhasebesi, ticaret hukuku öğretimini sağladı. Bir dizi orta ve alt ziraat, teknik ve ticari eğitim kurumlarının açılması planlandı, fakat gerçekleştirilmesi daha sonraki yıllarda oluştu. (Klopunov, 2016: 186).

II. Aleksandr'ın "Büyük Reformlar" dönemindeki batıyı yakalama teşebbüsü sebebiyle eğitim alanında da reformlar hayata geçirilmiştir. Ülkenin Müslümanları da bu yenilenmeden nasibini ala bilmiştir. Batı tipi "Rus-Tatar Okulları" tüm Müslüman bölgelerinde faaliyete bu dönemde başlamışlardı. Müslüman aydınlarının çoğunluğunun da bu okullardan mezun olmuşlardı. Okulun maddi desteğinin üçte ikisini Bakanlık, geri kalan kısmını ise yerel zemstvolar, mirzalar ve vakıflardan toplanan bağışlar sonucu karşılanıyordu.

Kapitalist üretim güçlerin gelişimine ciddi bir ivme kazandıran Rusya’da serfliğin kaldırılmasından sonra, genişletilmiş yeniden üretim modunda çalışmaya başlayan ülke ekonomisi, personel desteğine ihtiyaç duydu. 19. yüzyılın sonunda, ilkokullarla birlikte daha yüksek uzmanlık eğitim kurumlarına hazırlanan çeşitli teknik eğitim kurumları (birinci ve ikinci kademe teknik okullar) oluşturulmaya başladı. Bu sebeple de şehirlerde oluşturulan il gimnazyumların sayısı da arttı.

Kırım aydınlarının önde gelen kesimi olan yerel yönetimlerin, Kırım Tatarlarının yarımadanın sosyal yapısındaki önemli yerine vurgu yaparak, kendi aralarından nitelikli eleman yetiştirme konusunda aktif çalışmalar yürütmüşlerdi. Aynı zamanda, uluslaşma süreci içerisinde Müslüman ve Rus toplumları arasında oluşan farkın giderek büyümesi, bu süreci başlatanlar, ulusun asırlık geleneklerinden kaynaklanan ciddi zorluklarla yüzleşmek zorunda kaldılar. Kırım Tatar nüfusunun önemli bir kısmının laik eğitimle ilgili belirli bir katı düşünce yapısının sürekli olarak üstesinden gelmek ve modernleşme içerisinde yalnızca din eğitiminin yerleşik çerçevesinin ötesine geçilmesi gerekiyordu.

1870’lerde Simferopol, Feodosiya, Bahçesaray ve Karasubazar başta olmak üzere toplam 18 Rus-Tatar okulları açıldı (Kırımlı, 2010: 34). Sonuç itibariyle Tatar okullarında öğretmen olmak ve çocuklara Rusça öğretmek için Tatar çocuklarının orta öğretim ve bu tür eğitimler alabilecekleri kendi türünde bir öğretmen yetiştirilmesine karar verilmişti. Devlet desteğiyle 12 Aralık 1872’de dört sınıflı bir Tatar öğretmen okulu açıldı. Ocak 1888’de 39 öğrenci okulda eğitim aldığı bilinmektedir Daha sonra hazırlık sınıfları açıldı. Çocuklar, şehir okullarında İslam dini, Rusça, Tatar dilleri, matematik, tarih, coğrafya gibi konularda eğitim görüyor ve devlet okullarında öğretmen olmaya hazırlanmaktaydılar (Klopunov, 2016: 187). 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında Tatar öğretmenlerinin oldukça sayca hızlı şekilde artması Müslüman çocuklarının eğitim aldıkları okullarda yeni tip eğitim modelinin yaygınlaştığının işaretidir (Matuşevskiy, 1903).

Kırım’daki eğitimin yenilenmesi yönündeki girişimler zaman geçtikçe Müslümanlar ve II. Aleksandr politikaları çerçevesinde çarlığın yerel yöneticileri tarafından asimilasyonun olumlu sonuç doğurmayacağı ve Çarlığın üstlendiği “*medenileştirme misyonu*” sayesinde Rusya İmparatorluğunun batılılaşma hedeflerine

engel teşkil etmesi sebebiyle tam kaldırılmasa da hafifletilmişti. Öte yandan temel kaygıları ruslaştırma politikalarıyla yozlaşmak olan Rusya Müslümanlarının Rus okul ve eğitim politikalarına karşı itidalli yaklaşımları II. Aleksandr'ın batı modernleşme politikalarına hız vermesiyle azınlıklar üzerindeki baskılar ve ruslaştırma hamleleri hafiflemiştir.

Rusya Müslümanlarının bir yandan aydınlanmaya, haliyle eğitime olan ihtiyaçları, onların özerklik ve bağımsızlıkları üzerinden maruz kalacakları bir politik cendere iken, batı temelli modernleşme bir kurtuluş umudu yaratmış olacak ki artık genç nesillerin Rus okullarında batının müfredatıyla donatılmış eğitime kitlesel bir kabulle bakmış ve çocuklarını Rus okullarına yazdırmışlardı.

Geleneksel yapının dışına çıkamamış, kapalı toplum olan Rusya Müslümanları için sosyopolitik ve kültürel açıdan gelişmelerin önünü açan eğitim alanındaki modernleşme hamleleri toplumsal refah seviyelerinin artması, ekonomik kalkınmayla beraber yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu doğrultuda Müslüman aydınlar tarafından Tatarlar eğitim başta olmak üzere birçok alanda reform girişimlerinde bulunmuşlardır. İlk talepleri ana dilde eğitim modelini geliştirerek daha fazla Müslüman çocuğun eğitim almasına olanak sağlamasıydı. Kırım'daki batı tarzı modern eğitim sisteminin gelişmesi için tüm hayatı boyunca mücadele veren isimlerin başında İsmail Gaspıralı gelmektedir.

2.5. CEDİTÇİLİK VE KIRIM'DA MİLLİ UYANIŞ

Toplumların dil gelişimlerinde ait oldukları dil grupları ile farklı ve etkili olan dillerin aktif veya bazen aşırı oldukları dönemler olmuştur. Rusya Müslümanlarının edebi dil geliştirilmesi bu yöntemlerle 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başları denilebilir. Oğuz gurubu Türk dillerinin başta Osmanlı Türkçesindeki unsurların ayırt edici özelliği ile ve tarihe dayanan eski Tatar edebi dilini şekillendirmesinden dolayı ayrıca 17-18. Yüzyıllardaki Oğuz boyunun yoğunluklu nüfusu Osmanlı sınırları içerisinde varlığını göstermesiyle Tatar edebi dilin gelişiminde de Osmanlı Türkçesi yeni edebi dil üzerinde büyük etkilere sahip olmuştur. Buna neden ise eski Tatar edebi dilinin gelişimini etkileyen çeşitli sosyo-tarihsel faktörler olmuştur. Seyfi Sarayı tarafından “Gülistan”ın Kıpçak Türkçesine çevrilmiş olması, Kazan Hanlığında Muhammedyar, Kul Gali, Garifbek ve diğerlerinin metinlerinde de rastlamak

mümkündür. Sosyo-kültürel ve dilsel faaliyetler 19-20. Yüzyıllarda dışsal faktörlerin de etkisiyle Müslümanlar tarihinde zorlu bir sürecin başlangıcı olmuştur. Özellikle İdil bölgesindeki kapitalist ilişkilerin yoğun gelişimi ile orta çağın izleri siliniyor ve ulusal bilincin birçok alanda gelişmesi sonucu ulusal hareketler de siyasi atılımını yapıyordu.

Modernleşme hareketine önderlik eden aynı zamanda millileşme sürecinin önünü, dinde reformu savunarak, modernleşmenin tüm Müslümanların hayatında zaruri olduğunun savunan aydınlar grubu modern görüşlü ilahiyatçılardan oluşmaktaydı. Abdünnasır Kursavi (1771-1812), Abdül Kayyum Nasırı (1825-1902), Şehabbedin Mercani (1818-1889) gibi aydınlar bu listede yer almaktadır. İdil-Ural bölgesinin aydınları Müslümanların gelişebilmeleri yönündeki engelleri tespit ederek, doğrudan Çarlığın yetkileri kontrolündeki dini kurumların *Kadimci* tutumlarının Müslümanlar nezdinde hiçbir fayda sağlamadığı kanaatine varmışlardı. İlk kuşak aydınlar niteliğindeki bu kişiler dini kimliğin ön planda olduğu ve gelenekselci eğitimin var olduğunu, bölgelerde “*milliyetin nedir sorusuna Müslümanım diye cevap veren*” toplum içinde milliyetçilik yönünde faaliyetlerde bulunmuş, aidiyet bağlamında aydınlanmanın yollarını aramışlardır. Dinde reform ve modern eğitim sisteminin gelişmesi başlığı altında sürdürdükleri mücadele Çarlığın yasaklarına denk gelmiştir (Pınarer, 2020: 44). Modern eğitim modelini medresedeki dini eğitimin yanı sıra pozitif bilimlerin, ayrıca Müslümanlar arasında kendi hak ve yasaları bilmek adına ve toplumsal gelişmeyi hızlandırmak adına Rusça derslerin de zorunlu olması gerektiğini savunuyorlardı. Dindeki sorunları toplumun orta çağ zihniyetine terk edilmesindeki suçu din görevlilerinde ve onların İslam’ın kaidelerine uymayacak şekilde batıl inançlarını halka empoze etmesinde görüyorlardı. Bu doğrultuda medrese ıslahatlarının ve bunları duyura bilmek adına gazete yayınlamak girişimlerinde bulunsalar da ilk başlarda hükümet tarafından izin alamamışlardı (Hablemitoğlu, 2005: 44).

Yine bu kuşak aydınlar tarihsel bağlamda araştırmalarda bulunmuşlardı. İdil-Ural aydınlarından olan Mercani “*Müstefadü’l-ahbar fi ahvali Kazan ve Bulgar*” (1900) adlı eserinde Tatar halkının kökenlerine vurgu yaparak tarihin izini sürmeye çalışmıştı. Tatarların büyük geçmişi olduğuna vurgu yaparak, ezilen ve bastırılan toplum olarak kalmayı kendire sindiremediği gibi, Tatarların şanlı geçmişlerini

hatırlamadıklarını veya unutturulduklarını şu sözleriyle ifade etmeye çalışmıştır (Mercani, 2014):

“Halkın çoğunluğu, bizim bu şekilde, eski zamanlardan beri Rus devletinin ayakları altında sefil bir yaşam sürdüğümüze inanmaya bile cüret ediyor”

Ayrıca kitabın devamında Kazan Hanlığın işgalinden önceki toplum tarihinin anlatımı yerine cami, medrese tarihi ve din adamlarının faaliyetlerini ele alıyordu. Yazılarından yola çıkarak ulus kimliğinin temelini tarihsel arka planda olduğu fikri ile açtığı aydınlanma yolundan diğer fikir insanları da büyük geçmişi halk kitlelerine aktarma görevi edinmişlerdi. Bu dönemin tarihi literatüründe ideolojik rotanın “kayıp tarihin” yeniden oluşturulması ile sadece Kazan Hanlığından var olmadığı, köklerinin Türk-Tatar tarihinin Cengiz Han’ın kurduğu büyük imparatorluk, altın çağını yaşamış olan Altın Orda’nın da ulusal sembol haline gelmişti. 20. Yüzyılın başlarındaki “büyük geçmiş” kavramı daha da genişletilerek Hun İmparatorluğu, Avar, Hazar Kağanlıkları, Bulgar Türk Devleti, Altın Orda, Tatar Hanlıkları şeklinde sistemleştirmişlerdi.

Mercani öncülüğündeki tarihsel millileşme Gaspıralı’nın da fikir ve publisistik dünyasında kendine yer edinmiştir. İsmail Gaspıralı önceki aydınların yapamadıkları işleri hayata geçirerek, Müslüman aydınlar, ulema ve burjuvaziyi bir araya getirerek milli uyanış sürecini hızlandırmış oldu. Gaspıralı’nın uyguladığı politika ne devlete karşı ne de devletin yanında yer almaktı. Çarlığın yasaklarla dayalı yollarına girmeden, Tatar burjuvazisini yanına alarak modernleşme seferberliğini sürdürme bilmiştir (Pınarer, 2020: 46-47).

Bu bağlamda Gaspıralı’nın Tercüman gazetesi Kırım Tatarları arasında 19-20. Yüzyıllarında modernizasyon süreçlerinin geliştirilmesi üzerindeki etkisini doğrudan göz önüne sermektedir. 19-20. Yüzyıllardaki Müslüman dünyasındaki genel tablo modernleşme açısından toplum için tepeden inme niteliği taşımaktaydı. Dini kimliğin yıllardır kök saldığı bu toplumlar arasında İslam’ın yenilenmesine doğru ileri adımların atılması üzerine çok az nüfus ciddi olarak düşünüyordu. Müslüman aydınlar vasıtasıyla başlatılan reformlar dönemi başta İslam dini olmak üzere, Müslümanların sosyopolitik, ekonomik ve kültürel alanlarda hayata geçirildi. Müslüman aydınları

dönemin şartlarını ve dış dünyayı gözlemleyerek modernleşme için gerekli olan reçeteyi hazırlamaya başladılar. Ceditçilik adlandırılan yenilenme dönemi ümmetten milletin doğuşuna sahne olmuştur. Kavram olarak Ceditizm, toplumsal zihnin uyanışı ve Müslümanların Avrupa kültürüne yakınlaştırılmasına, toplumun yeniden inşasına, zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırılmasına ve toplumdaki kadın imajı gibi kavramlara yönelik özel bir kültürel, sosyal-siyasi hareketti. Geniş anlamda Ceditizm 1905-1917 yılları arasında altın çağını yaşayarak eğitim, basın, siyasi anlamda yenilenmeleri doğurmuştur (Akyol, 1993: 213). Bu dönem aralığında Ceditçilik devrimlerin doğurduğu özgürlükçü ortamdan ve modernleşmenin zeminini oluşturan kapitalist sistem ve onun sonucunda ortaya çıkan milli burjuvazi sayesinde milli ajitasyon (Hroch, 2018) dönemi yaşamıştır.

Devrimlerle beraber Müslümanlar arasında aydınlar vasıtasıyla bilinçlenme dönemi yaşanmış, devrim etkileriyle beraber sosyalizmden milliyetçiliğe çeşitli ideolojiler etrafında milli mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Aynı zamanda Çarizmin baskıcı gücü altında ezilen çeşitli halklar kurtuluşun devrimle gerçekleşeceğine inanmaktaydı. O sebeple de Ruslar tarafından Müslümanlara gösterilen yakın ilgi, bir dünya devrimi olasılığına olan inanç ve hem Rus hem de İslam inancının aktif katılımı ile gerçekleşmiştir. Devrim öncesi dönemdeki Ceditçilerin sosyalizmin gelecek inşasında nasıl bir rol oynayacakları belli değildi. Bu nedenle 1917'den 1920'lerin sonuna kadar olan süreçte İslam'ın sınıfsal doğası hakkında Marksizm'e dayalı bilimsel tartışmalar yaşanmıştı. Çelişkilerin özü, her şeyden önce Müslüman toplumu sosyo-ekonomik oluşumlarda olup, kapitalizmle veya ondan önceki gelişme aşamasıyla ilişkilendirilmekteydi. Ancak Bolşevikler bir dünya devrimi fikrinden vazgeçmeye karar verdiklerinde anlaşmazlıklar sona ermiş oldu.

Ceditçilik incelenmesine başlamadan önce daha önce ele alınan ve değerlendirilen tanımlara bakmak daha doğru olacaktır. Müslüman dünyasında reform süreçleri üzerine önemli araştırmalar yapan Alexandre Beningsen ve Lemerrier Quelquejay'in değerlendirmelerine göre, Ceditizm ulusal ve dinde reform olarak ele alınmış ve süreci dini, eğitim, kültürel ve siyasi milliyetçilik yönleri olarak değerlendirmişlerdir (Benningsen & Quelquejay, 1967: 31-48). A. Khalid'e göre ise, Ceditçilik batıdaki modernleşme yönündeki gelişmeleri takip ederek müslüman doğu

halklarının toplumsal hareketler doğrultusunda yaptıkları reform hareketidir (Khalid, 2001: 8).

Müslüman topluluklar arasındaki modernleşme serüveni ilk başta tatarlar vasıtasıyla yayılmıştır. Okuma-yazmanın Rusların gerisinde olduğu, dini cemaatler tarafından yönetilen Müslümanlar 19. Yüzyılda ülkenin sınır bölgesinde yaşamalarının verdiği avantajlarla Asya ile ticaret yaparak yaşamlarını sağlamaktaydılar. Tatarlara maddi gelir sağlayan ticaret, Rusların da dikkatini çekmiş önce Tatarların resmi faaliyetlerini sürdürme bilmeleri için firmalar açmalarını sağlamış, daha sonra ise Rus ortakların da katılımı ile Uzak Asya pazarlarına açılmışlardı. Abdullah Gündoğdu'nun belirttiği gibi (Gündoğdu, 2012, s. 13):

“Bu ticari firmaların en tipiği Moskova camisini yaptıran Hüseyinov kardeşlerin kurduğu ticaret imparatorluğudur. Bu şekilde Yanişef, Valeef, Karimof, Selimyanof, Karamuşef gibi onlarca mevcuttu.”

Fakat 19. Yüzyıldaki gelişen siyasi olaylar ekseninde özellikle Kırım savaşı sonrası Batı tarafından terk edilen Rusya'da Panslavizm'in giderek etkili olması Ortodoks olmayan özellikle de Müslüman topluluklara karşı baskı uygulanmaya başlanmıştı. Bu olaylar ticaret alanında da kendini göstermiş, gelişen demiryolu ağlarının ve Çin şehirlerine kadar ulaşan sınırların avantajları ticarete kolaylıklar sağlamış ve artık Asya ticareti için Tatar temsilcilerini gerek duyulmaması bahanesi ile iş ortaklıklarını feshetmişlerdi. Ruslar tarafından daraltılan ticari alan Tatarların ekonomik durumlarını kötüleştirmiş ve diğer alanlarda faaliyet göstermeye başlamışlardı. Tatarların ticarete gösterdikleri başarıları sanayide de etkili olmuş, Akçurin, Yunusov, Ağışev vb. gibi önemli Tatar aileleri Rus sanayisinde de söz sahibi olmuşlardı. Panslavcı politikalar çatısı altında gelirlerini sağlamaya çalışan bu zümre aynı zamanda Müslümanların yenilenmesi ve gelişimi için büyük destekler sağlayan Türk burjuvazisini oluşturmuşlardı. Ceditçiliğin Ekim Devrimine kadarki süreçte kültür politikası özelliği taşımasındandır ki, çoğunluğu Moskova, Sankt Petersburg gibi büyük şehirlerdeki okullarda eğitim almış ve faaliyetleri boyunca da Rus hiyerarşisi ile de iyi anlaşıp bilmişlerdi. Fakat Ceditizm, I. Dünya Savaşı ve Ekim Devrimi ile milli uyanış hareketleri altında siyasi çizgiye evrilmiştir.

Tarihçiler tarafından genel kabul gören kronolojik yaklaşım İsmail Bey Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesinin yayın hayatı ile ilişkilendirilmektedir. Bazı araştırmacılara göre ise 1905 yılını Ceditçilerin niyetlerini ortaya koyma olarak milat kabul ediliyor. Ceditçiliği Rusya Müslümanlarının toplumsal hareketi olarak değerlendiren Kazan tarihçileri süreci 1880-1905, 1905-1917 ve 1917 yılı sonrası olarak ele almaktadırlar (Senyutkina, 2018: 18).

Rusya Müslümanları arasında modernleşme süreçlerinin ortaya çıkması için nesnel tarihsel ön koşulların Tatar burjuvazisinin Kazan'da kitap basımını organize ettiği ve basılı kitaplar için satışlar düzenlediği 19. yüzyılın başlarında ortaya çıktığı görüşü yaygınlık kazanmaktadır. Ayrıca O. N. Senyutkina'ya göre (Senyutkina, 2018), 1860'ların sonu ve 1870'li yıllardaki yapılan reformlar sonucu Müslüman nüfus da dahil olmak üzere kırdan kente göçün artmasıyla büyük şehirlerde Müslüman topluluklarda ticaret başta olmak üzere belirli alanlarda iş faaliyetlerinde güçlenmesi bu düşünceyi doğrular niteliktedir.

Temelde ise batıdaki gelişmeleri takip eden orta sınıf aydınlar üzerinden ve Rus yönetiminin eyaletlerde Müslümanlar için okullar açması ve bu okullardan yetişen azınlığı teşkil eden eğitimli gençlerin mücadeleleri ile ortaya çıkmıştır. Genelde ise Müslümanlar, hükümetin Müslüman coğrafyasındaki açtıkları okullardan yerel halkın kalıplaşmış "Rusların güven vermediği" düşüncesi ile bu okullara göndermeyerek, geleneksel eğitim okulu olan medreseler ve sadece Kuran eğitimi ile yetinmekteydiler. Rus okullarında azınlıktaki modern eğitimli Müslüman aydınlar tarafından "Muasırlaşan komşu ve muasırlaşan dünya" düzenine ayak uydurma bilmek adına Ceditizm cereyanını bu yolda hareket ettirmeğe başladılar. İlkokul eğitimde geleneksel metotların yerini yeni bir öğrenme yönteminin başlatılmasının başlangıcı olan "Usul-i cedit" (yeni yöntem, usul) akımı geliştirildi. Gaspıralı 1884'te Kırım'da ilk Usul-i cedit okulunun açılmasıyla bunun başlangıcını ortaya koydu. Rusya'daki Ceditçilik hareketi devlet tarafından destek sağlanmayarak gelişti. Faaliyetlerine neredeyse yalnız başlayan Gaspıralı, kısa bir süre içinde toplumun farklı katmanlarından birçok destekçi kazandı. Gaspıralı'nın başarısı sadece Rusya Müslümanlarının değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğundaki Müslüman aydınları üzerinde etkili oldu (Fisher, 2009).

Eğitimin Türkçeleştirilmesi ile başlayan reform hareketi Ceditizm adı altında milli uyanışı temsil eden ideoloji haline gelmişti. Kırım’da başlayan Ceditizm Çarlık Rusya’sının Müslüman topluluklarının tümünü içine almış “*dilde, fikirde, işte birlik*” sloganı ile daha sonraki siyasi mücadele döneminde Pantürkizm ideolojinin siyasi, sosyal ve kültürel çağrışımı haline gelmişti. Usul-i cedit sistemi dini eğitimle beraber coğrafya, matematik, tarih gibi modern derslik müfredatını içermekteydi (Fisher, 2009). Kırım’da Gaspıralı ile temelleri atılan yeni metot okullar hızlı şekilde Türkistan’a yayılmıştı. 1901 yılında Münevver Kari’nin açtığı ilk usul-i cedit okulunu takiben yeni okullar açılmış ve beraberinde dergi ve gazete basın faaliyetlerini hızlandırmıştı. Fergana ve Hive’de açılan yeni metot okullar sayesinde reformcu gençlerin girişimleri ile canlanmalar yaşanmaya başlamıştı. İsmail Hoca’nın önderliği ile Genç Hiveliler ve yine aynı dönemde Buhara’da oluşan ve Ahmet Daniş liderliğinde Genç Buharalılar hareketi kültürel alanda faaliyetler yapmaya başlamışlardı (Bozkurt, 2008: 35).

Kırım’dan başlayarak tüm Rusya Müslümanlarına yayılan Ceditçilik hareketi kültürel alanda önemli yol katetebilmiştir. Ekonomik anlamdaki gelişmeler ise sınırlı imkanlara ve azınlık durumunda olan Müslümanlar arasında cereyan edebilmiştir. Rusya’nın komşu devletleriyle ticari ilişkiler Tatarlar aracılığıyla gerçekleşiyordu. Ortak dil ve ortak din gibi faktörlerin etkisiyle Tatarlar arasında tüccar sınıfı oluşmuştu. Çin, İran, Osmanlı, Orta Asya emirlikleriyle ticaret işlerinin yürütülmesi Kazan, Kırım, Kafkas Müslümanlarıyla gerçekleştirilmiştir. Buradan elde edilen kazanç ile sanayinin önemli alanlarında sabun üretimi, metal fabrika, dokuma vs. gibi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Georgeon, 2009: 5). Ekonomik gelişmeni tetikleyen bir başka neden Çarlığın kendisinde yaşanan gelişmeler, liberal politikalar yönündeki icraatlar, sanayi devriminin iş gücü imkanlarını doğurması, işgal edilen topraklardaki istihdamın sağlanması da Müslümanlar arasında ekonomik gelişmelere katıldığını göstermektedir. 20. yüzyıldaki gelişmeler sonucunda Kırım Tatarları kendi azınlık aydın zümresini oluşturma bilmiştir. Çoğunluğu Rus-Tatar okullarından mezun, Rusya üniversitelerinde eğitim almış ve Türkiye’ye göç etmiş, burada eğitim almış ve geri dönmüşlerdi. İsmail Gaspıralı, Hasan Sabri Ayvazov, Cafer Seydahmet Kırimer, Bekir Çobanzade ve diğerleri bu aydınlar kuşağını oluşturmaktaydı. Bu aydınlar grubu Osmanlı’daki ve Gaspıralı’nın Türk-İslam sentezine bağlı düşünceleri desteklemiş,

aynı zamanda Rusya'daki sosyalist hareketler ve batıdaki demokratik gelişmeleri özümsemişlerdir. Bu sebeptendir ki, milli bilinç ve devamındaki milli mücadele fikrinde ortak düşünceye sahip aydınlar, ideolojik olarak üç farklı gruba ayrılmışlardı. Gaspıralı'nın fikri ve Tercüman gazetesinin yarattığı etkide kalan ilk kuşak aydınlar ve ikinci kuşak aydınlar olarak 1905-1906 devrimci politikaları savunan Genç Tatarlar, modernleşmenin siyasi ayağını teşkil eden üçüncü kuşak aydınlar olan Vatn cemiyeti üyeleri.

Tercüman destekçileri olarak da adlandırılan birinci grup aydınlar, Gaspıralı'yla beraber Tercüman gazetesinde faaliyetlerini sürdürmüş, İsmail Bey'le arkadaşlık etmiş ve Ceditçilik hareketine destek ve öncülük etmiş kişilerdir. Bunlara Hasan Sabri Ayvazov, Seyid Abdullah Özenbaşı, Osman Akçokraklı ve diğerleridir. Bu aydınların sayesinde Kırım'da usul-i cedit okulları açılmış, Müslümanlara yardım dernekleri, köylülere yardım amacıyla kooperatifler kurulmuştu (Devlet,2014: 164). Yazar, şair ve tercüman olan Kırımlı aydınlar sayesinde modern Tatar edebiyatının temelleri atılmıştır.

2.6. İSMAİL GASPIRALI. HAYATI VE DÜŞÜNCELERİ

Usul-i cedit, İsmail Gaspıralı'dan önce Kazan Türklerinden olan Abdünnasir Kursavi'nin eski-yeni karma eğitim teoride ortaya çıkmış olsa da pratiğe dönüştürme Gaspıralı sayesinde olmuştu. Gaspıralı Bahçesaray'daki Zincirli Medresesinde Rusça öğretmenliği yaptığı dönemlerde, İstanbul'da yaşadığı yıllarda İstanbul ve Anadolu'daki okulları ve Fransa'da yaşadığı 2 sene boyunca eğitimdeki gelişmeleri ve doğu-batı arasındaki büyük uçurumu gözlemlemiş, milletlerin gelişimi için eğitim öncelikli konumda olduğunun kanaatine varmıştı.

İsmail Gaspıralı (1851-1914) Kırım Tatarlarının millileşme sürecinin aydınlarından biri ve en önemlisidir. Kırım Hanlığı dönemindeki soylu aileden gelen Gaspıralı'nın tercüman olan babası asalet unvanını Kırım'ın işgal olmasından çok sonra elde edebilmiştir. Mahalle okulundaki eğitiminden sonra Müslümanların da eğitim ala bildiği Rus okulda devam etmiştir. Voronej Askeri Okulundaki eğitimini tamamladıktan sonra Moskova'daki 2. Moskova Askeri Gimnazyumda eğitimini sürdürmüştür. Moskova'daki hayatı Rusya'da yaygınlaşan Panslavist düşüncülerden olan çevrelerle temas şeklinde sürmüştü. Milliyetçi hareketin geliştirilmesinde burada

tanıdığı Panslavist Mihail Katkov ve arkadaşlarının etkisi olduğu bilinmektedir. Fakat buradaki eğitimini yarım bırakarak memleketine geri önmüş ve kısa süreliğine Zincirli Medresesinde Rusça öğretmenliği yapmıştır (Makarov, 2012). 1871 yılında Fransa Sorbonne Üniversitesinde eğitim görmüş ve edebiyata ilgisi onu Rus yazar İvan S. Turgenyev'e asistanlık yapmasına kadar götürmüştür (Kırımlı, 2010: 38).

Osmanlı'da harbiyede zabıt ola bilme girişimlerinde de bulunsa da bir türlü bürokratik engelleri aşamamış, bu sebeple Kırım'a dönüp gazete ve Müslümanların eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Fakat yeni eğitim modeli için girişimleri Çarizmin Müslüman toplulukları için hedeflediklerine ters düştüğü için birtakım aksamalara neden olmuştur. Yine Bahçesaray'daki Belediye Başkanlığı yaptığı yıllarda toplum adına yapacağı işler için maddi kaynağın yetersiz olması gibi birtakım bahanelerle önü kesilmişti. 1881 yılında Akmesic'te çıkan "Tavrida" gazetesinde "Genç Molla" ve "Tatarin" mahlaslarıyla "*Bahçesaray Mektupları*" başlıklı süreli yazı dizisinde Rusya Müslümanlarına sesleniş yazıları yazarak, toplumun önde gelen kişilerine eğitim konusunda destek sağlamaları çağrısında bulunmaktaydı. "*Bahçesaray Mektupları*" üç bölümden oluşan süreli yayın ve Gaspıralı'nın çoğu eserlerinden olduğu gibi Rusya Müslümanlarının acil sorunlarına odaklanmıştır. Yazar, Kırım Müslümanlarının hayatından ilginç olayları, Rus yetkililerle ilişkilerini, yeni yasalara güvensizliklerini, Rus okullarının açılmasını vs. anlatmaktadır. Daha sonra, mizahi tonu bir kenara bırakarak okuyucularına hitap ederek sormaktadır (Gasprinskiy, 2017: 38): "*Tatarları ve genel olarak inorodts'ları Rusya'ya, Ruslara ve onların düzenlerine alıştırmak/tanıştırmak için ne gibi önlemler alındı?*".

"Bahçesaray Mektupları" yazısının son kısmı farklılık teşkil etmektedir. Burada Gaspıralı, Müslüman toplumunun karşılaştığı ve çıkış yolunu halkın aydınlanmasında gördüğü bir dizi engel ve zorluğu ciddi bir şekilde sıralamaktadır. "*Bu anlamda Tatar dilinde basılı söz büyük fayda sağlayabilir*",- diye eserin sonuç bölümünde vurgulamaktadır (Gasprinskiy, 2017: 13). Öte yandan bu kısımda Gaspıralı, Ruslar ve Müslümanlar arasındaki benzerlikleri tarihsel olaylar ekseninde değerlendirerek, tahakküm altına giren Müslümanların eski çağlarda Tatar egemenliği dönemindeki Ruslara davranma biçimleri üzerinden anlatmaya ve açıklamaya çalışır. Müslümanlar arasında işgal ile "ötekileştirilmiş millet" tutumu sergilemesinin

doğuracağı sonuçlarının sadece kendilerine zarar edeceğini söyler. Tatarların aydınlanma/gelişme bilmesi için Ruslara kapı kapatılmaması gerektiğinin vurgusunu yapan şu sözlerle açıklamada bulunmaktadır (Gasprinskiy, a.g.e.:40):

“Ruslarla karşılaştıran yasaların hem de bahsettiğimiz Rus karakter özelliğinin bu iki ulusun yakınlaşması için son derece elverişli olmasına rağmen, Müslüman kitlelerin Rus anavatanlarının en hayati sorunlarına karşı gösterdikleri soğukluk, ilgisizlik ve kayıtsızlık beni her zaman üzmüş ve hayrete düşürmüştür. Bu üzücü olgu sadece imparatorluğa az ya da çok yeni katılmış olan dış mahallelerde değil, aynı zamanda Tatar ve Müslüman nüfusun bulunduğu iç bölgelerde de gözlemlenmektedir. Birçok yayıncı ve gezgin bu tür olayları İslam'ın ruhuyla açıklama eğilimindedir, ancak mevcut durumda böyle bir açıklama son derece tek taraflı ve hatalı olacaktır.”

Her iki halkın yakınlaşması gerektiği yönündeki fikirlerini dile getirerek, olaylara tek taraflı yaşanmadan, Rusya Müslümanlarının geri kalmışlıklarına sebep olan iç ve dış faktörleri sıralamaktadır. Rusya Müslümanları gözündeki Rusları hegemonyal güç olan Çarlık ile özdeşleştirmesinin yanlış olduğunu söylerken Çarlık yetkililerinin de farklı tavır sergilemediği imasında bulunur. Devlet memurları, icra memurları ve zemstvolaların gözünde halkın vergi vermek dışında işlevsiz olduğunu dolaylı yollarla dile getirmektedir. Bunun doğrultusundadır ki Tatarlar arasında Ruslar tarafından açılan okullardaki eğitime katılmada isteksizlik yaygındır. Ayrıca Müslümanlar arasında da dini kimliğin ön planda olması sebebiyle “Tanrının Yasalarının” geçtiği kitap dışında bilginin önemini farkında değildir. Gaspıralı, bu durumu aşağıdaki sözlerle açıklar (Gasprinskiy, a.g.e.:41):

“Tatarların Rusça öğrenmek konusunda isteksiz olduklarını söylüyorlar. Bu oldukça anlaşılabilir bir durum, çünkü şimdiye kadar Tanrı'nın Yasası'ndan başka kitapların varlığı hakkında hiçbir fikirleri yoktu. Kitap Kuran'dır; kitap İncil'dir, mektep ve okul dini eğitim yerleridir. Doğal olarak, bu tür görüşlerle Rus okullarına bakan Tatar şaşkındır ve sempati duymaz. Eğer faydalarını fark etseydi, emin olun, bir Rus gibi, bir Alman gibi okurdu. Çoğu zaman aynı bilgisizlik ve

cehalet Müslümanları büyük yanlış anlamalara sürüklüyor ve bu yanlış anlamalar çeşitli menfaatçil adamlar tarafından Müslümanların Rusya ile yakınlaşmasının aleyhine kullanılıyor.”

Çözüm önerisi ve asıl amacını yazısının son bölümünde açıklayarak, ana dilin yaygınlaşması Müslümanlar arasında yerel yönetimin emir ve yasaların onların zararına kararlar almadığını anlamak açısından önemli olduğunu söyler. Bu da Müslümanlarla Çarlık yetkilileri arasındaki olmuş ve olası sürtüşmeleri kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek aktaran arabulucuların ortadan kalkması sonucunda uzlaşmacı zeminde buluşa bileceğini vurgulamaktadır.

Gaspıralı'nın Rusya Müslümanları için modernleşmenin reçetesini çıkartırken bundan sonraki süreçte rotanın “milli birlik”, “ortak dil” ve “yeni tip eğitim sistemi” şeklinde oluşturulmasının kaçınılmaz olduğunu savunur. Modernleşmenin zaruri olduğu vurgusunu yaptığı makalesinde şu düşüncelerine yer vermektedir (Ekinci, 1997: 15):

“Geride kaldığımızı baş sebep cehaletimiz; Avrupa bilginlerinden habersizliğimizdir. Münkariz olmamak için okumalıyız. Avrupa bilgilerini ve fikirlerini öğrenmeliyiz. Bunları kendi dilimize nakledip, kendi mekteplerimize, medreselerimize girdirmeye çalışmalıyız”

“Rusya Müslümanları” başlıklı süreli yazısında da Gaspıralı, Çarlığın Müslümanlar üzerinde uyguladığı kimi zaman baskı ve asimilasyon politikalarını eleştirmektedir. Nefret söylemi ve Müslümanları Ruslara karşı kışkırtmadan uygulanan politikaların Avrupa'yla kıyasladığı Rusya İmparatorluğunun Ruslardan sonra ikinci büyük nüfusu teşkil eden Müslümanlara yaptıklarının genel sonuçlarını dile getirir. Bu sonuçları başlıca olarak devletin ve devlet ekonomisinin kalkınmasını baltaladığı, ruslaştırma politikalarının ise tam aksi yönünde Rus olmayan milletler nezdinde hınça sebep olduğunu ve kendi içlerinde bile devleti adeta “karanlık güç” olarak görmesine yol açmıştır. Öte yandan asimilasyonun dinine ve cemaatine sıkı şekilde bağlı olan Müslümanlar üzerinden beklentileri doğurmayacağını vurgular. Her iki milletin kaynaşması ve geri kalana rehberlik etmesi devletin daha sağlam

temellerde dayana bileceğini ve Rusya Müslümanları açısından da Rus aydınlanması, kültürü, edebiyatıyla modernleşe bileceğinin altını çizmektedir (Gasprinskiy,1881).

Bu dizi yasının bir bölümünde de Müslümanların güncel sorunu olan ana dilde eğitimin zarurlığı üzerinde durmuştur. Çarlığın yerel bölgelerdeki rus okullarının açılmasıyla ana dilde eğitimin engellenmesinin yetersiz kalacağını ve buna karşılık Müslümanlar arasında güvensizlik duygusunun ortaya çıkacağını belirtir. Gaspıralı ana dilde eğitimin önemini vurgularken Müslümanlar arasında yurttaşlık bilgisi ve uygarlaşma yönündeki alınan kararların uygulanması doğuştan yabancı oldukları Rus dili vasıtasıyla ötürülmesinin imkansız olduğunu, buna rağmen Rusçanın tüm “inorodtsilerin” (yabancıların) de güncel hayatlarında; iş ve ticaret alanlarında iletişimi kolaylaştırmak adına zaruri olduğunu ve devletin de okullarda temel eğitim dili olarak değil de sosyal hayatı geliştirmek ve ticaretin genişletilmesini teşvik etmek adına bu alanlarda faaliyet yürütmesinin pozitif sonuçlar doğuracağını altını çizer (Gaspıralı, 2017: 105-106).

Gaspıralı, eğitimin önemini anlatan yazılarında işgal öncesi Kırım’daki medrese ve mekteplerdeki eğitimin de yetersiz kaldığını belirtir. Kırım başta olmak üzere Rusya Müslümanların İslam aleminin büyük şehirlerindeki Müslümanlardan çok fazla geri kaldığını, Kahire, Buhara, İstanbul gibi şehirlerde eğitim almış gençlerin öğretmenlik yapmaları için ortamın kurulmasının şart olduğunu söyler. Eğitimin ana dilde olmasıyla beraber modern eğitim sisteminin kurulmasının ve Avrupa’da ve Rusya’nın büyük şehirlerindeki eğitim modellerinin; teknolojik gelişmeleri, dünyadaki baş veren değişimleri anlama, dünya edebiyatının ve kültüründen haberdar olunmasının da temelde eğitimle uzlaştırmaktadır. Müslümanlar arasındaki durağan ve eskimiş yaşam standartlarının yalnız bu yolla sökülüp atılabileceğini söyler. Eğitimle beraber Müslümanları çağın gerekleri doğrultusunda yaşam biçimlerini oluşturmak, diğer milletlerle eşit seviyeye getirmenin yollarını da aramıştır (Lazzerini, 2004).

Gaspıralı, 1883 yılında resmi izin alana kadar Kırım’dan Müslümanlara hitap ederek sağlık, eğitim sisteminin kural-kaideleri ve günlük bilgi amaçlı broşürler yayınlamaya başlamıştı. Gaspıralı aynı zamanda, Müslüman kadının toplumun dışında tutulmasını eleştirmiş, kadınların eğitim alması ve bilgilenmesi konusunda 1906-1910 yıllarında kızı Şefika Gaspıralı’nın yönetiminde çıkartılan *Alem-i Nisvan* (Kadınların

Dünyası) dergisinde Müslüman kadınların toplumdaki konumu, sorunları, kadın cemiyetlerinin önemi, İslam'da ve Kuran'da kadınlarla ilgili konularda yazılar yazmıştı. Bu tarihten önce de çeşitli kadın sorunlarını aydınlatmak için dergi basımına başlamış olsa da çeşitli sebeplerden reddedilmişti. Tercüman gazetesinin de yayına başladığı tarihten itibaren kadın sorunu üzerine odaklanmış, doğrudan bağlantılı olduğu din, toplumdaki konumu ve eğitim bağlamında ele alınmıştır. Dini söylemde kadın sorunu, kadının eşitliği ve özgürlük fikrini ilerletmek için İslami kuralların revizyonu ve yenilenmesi bağlamında değerlendirmekteydi. Bu bağlamda, boşanma ve mülkiyet edinme (Gaspıralı, 1904), aile ve toplumdaki konumu öncelik teşkil etmekteydi. Gazetede kadının İslam'daki varlığı hakkında yazıyordu:

“...İslami yasalara göre bir kadının ellerini ve yüzünü kapatmaya mecbur bırakmaz ve erkeklerle iş ilişkilerine izin verilmektedir. Evlilik durumunda kadına özgürlükler tanınmalıdır”

Eğitim yazılarında ise kızları eğitim almalarına çağrıda bulunuyordu. Bu bağlamda gazete düzenli olarak kızlar için yeni açılmış okulların öneminden bahsetmektedir. Buna ek olarak, Müslüman kadın doktor, öğretmen hakkında bilgi veriyor ve İslami tarihe referansla tarihte iz bırakan seçkin Müslüman kadınlar hakkında bilgiler yayınlanıyordu. Tüm bunlar Müslümanların sosyal rolünü ve devletin sosyo-ekonomik yaşamına aktif olarak dahil edilmesini genişletmek için gazetenin oryantasyonunu göstermekteydi (Khalid, 2001: 58).

İsmail Gaspıralı Fransa'da ve Osmanlı'da bulunduğu zamanlarda Batı ve Doğunun modernleşme merhalelerini yakından gözlemleye bilmiştir ki, Kırım'da gazetecilik yaptığı zamanlarda Müslüman aleminin geri kalmışlığını, Rusya Müslümanlarının Ruslarla kıyasla gelişemediklerini yazılarında kaleme almıştır. Gaspıralı'nın yazı tarzı yönetimi açıktan eleştirmek değil, sorunlara uzlaşmacı şekilde yaklaşılması gerektiği ve Çarizm ideolojisini satır arası fikirlerle eleştirmekteydi. Rusça kaleme aldığı “*Rus İslamı*” süreli yazısında Ruslara hitap ederek, Müslümanların Rusya'nın ikinci büyük toplumu olduğunu ve her zaman bu toprakları ortak paylaştıklarını belirtmektedir. Ruslarla Türklerin paylaştıkları bu coğrafyada her iki halkın tarihsel sürecine değinmektedir. Ayrıca Çarlık yönetiminin Rusya Müslümanlarının ruslaştırma politikalarını eleştirerek, buna gerek olmadığına da

vurgu yapmaktadır. Modernleşme sürecinde gerekli olan şeyin kolonileştirme değil de batıya açıla bilinecek pencerenin dil çerçevesinden geçtiğini ve bunun da Rusça dil eğitimiyle gerçekleşebileceğini belirtmektedir. Rusya'nın sahip olduğu Müslümanlar üzerinde bölgesel ayrımcılık yaparak, iş birliğine giren Müslümanlar için Rus tipi okulların fazlalığı ile zaman-zaman Müslümanlar tarafından yapılan isyanlar sayesinde bölge halkını eğitimsizleştirmekle cezalandırmanın hiçbir tarafa fayda sağlamayacağını altını çizmektedir (Gasprinskiy, 1881).

Alem-i Sıbyan dergisi de *Alem-i Nisvan* gibi *Tercüman* gazetesinin ekleri şeklinde Kırım'la sınırlı kalmayarak Rusya Müslümanları arasında bilgilendirme amaçlı değer görmekteydi. Adından görüldüğü üzere Müslüman çocuklarını okuyucu kitle olarak seçen dergi aynı zamanda Kırım'da ilk çocuk dergisi olarak çıkartılmıştır. *Tercüman* gazetesine ek olarak haftalık yayınlanan ve 4 sayfadan oluşan dergi Arap harfli, ilk iki sayfası mektepli çocuklar için, son iki sayfa ise eğitim öğretim üzerine bilgileri aktararak öğretmenler kitlesine hitap etmekteydi (Karahana, 2020: 58-59). Derginin künyesi okurlara bilmece, şiirler, fıkralar, ata sözleri, dini bilgiler, öğrencilere tavsiyeler, dünyanın farklı yerlerinden aktarılan hikayeler, önemli şahsiyetlerin biyografileri, farklı kültürler ve hikayeler sunmaktaydı. Ayrıca dergi küçük okurlarından gelen mektupları dergide yayınlamak onları ilgisini devamlı olarak dergide tutmaya çalışıyordu. Derginin dil politikası da Gaspıralı'nın üzerinde ısrarlı durduğu ortak edebi dil politikası üzerinden yürütülmekteydi. Okurlardan kabul edilen mektuplar ana dilinde ve yerel lehçelerin de kullanımına izin vermekle, içeriğinde herhangi bir Arapça, Farsça, Rusça kelimelerin bulunmaması kaydıyla kabul edilmekteydi (Karahana, a.g.e.: 60).

Dergiye karşı artan ilgi sürekli yenilikleri kovalayan ve Rusya ve Osmanlı'daki dikkate değer dergileri de takip eden kadro sayesinde olması muhtemeldir. İsmail Gaspıralı derginin genel yayın yönetmenliği, Osman Nuri Akçoraklı da yazı işleri görevini üstlenmişti.

Osman Akçoraklı (1879-1938), Kırımlı pedagog, tarihçi ve akademisyen kimliği ile Kırım Tatarlarının modernleşme sürecinde kültürel gelişmeler üzerine katkılar sunmuştur. 1906, 1910-1916 yılları arasında *Tercüman* gazetesinde yazı işleri müdürü olarak çalıştı. İvan Andreyeviç Krilov'un masallarını, Aleksandr Sergeyeviç

Puşkin'in "*Bahçesaray Çeşmesi*" şiirini ve Nikolay Vasilyeviç Gogol'ün "*Evlilik*" komedisini Tatar diline kazandırmıştır (Akçokraklı Osman Nuri Asanoviç, 2023). Ayrıca tarih alanındaki bilimsel çalışmalarının yanısıra 1918 yılından sonra Kırım Devlet Üniversitesinin Şarkiyat bölümünde Kırım dili ve tarihi üzerine dersler vermiştir. Alanındaki başarılı çalışmalarından dolayı 1920 senesinde Ukrayna Bilimler Akademisine üye seçilmiştir. Akademik faaliyetlerinin yanısıra gazetecilikle de uğraşan Akçokraklı, Tercüman gazetesinden başka *Millet*, *Golos Tatar*, *İleri* gibi gazete ve dergilerde yazılar kaleme almıştır (Karahana, 2021: 61).

Çocukların gelişmesini teşvik etmek ve aile içerisinde çocukların terbiyeleri, eğitimleriyle ilgilenmek Müslüman toplumlarında kadınlar üzerine yüklenmiş görev olduğundan kadınların sesini duyurmak ve kadına destek başlığı altında Gaspıralı, Kadınlar Dünyası anlamına gelen *Alem-i Nisvan* dergisini de yayınlamıştır. Kadınları merkezi konuma alan dergi çıkmadan önce Müslüman kadınların hayatı ve güncel sorunları Tercüman gazetesinin sayfalarında yer almaktaydı. Gaspıralı'nın kadınların sosyal konumu ve sorunları üzerine girişimleri eşi Zühre Akçura (Akçurin) Gaspıralı, daha sonra kızı Şefika Gaspıralı tarafından desteklenmiştir. Kırım'ın ilk kadın gazetecisi ünvanını alan Zühre Gaspıralı sayesinde Müslüman kadınların toplumdaki konumu ve bağnaz geleneklerle örtülü toplumda eğitimsiz kalan kadınların sesi olmak için mücadeleye başlanılmıştır. "*Kadın*", "*Kadınlara Öğretmek Gerekli Mi?*", "*Müslüman Kadınların Statüsü Üzerine*", "*İslam ve Kadın Hakları*", "*Müslüman Kadının Düşmanları*", "*Kadın Sorunu Üzerine*" başlıklı süreli yazısında kadınların dinin karanlık yüzüne terk edilmesine ve devletin de bu suça ortak olmaması gerektiğini, kadınların eğitimsiz kalmasını isteyen eğitimsiz Müslüman erkeklerinin düşüncelerini değiştirmeleri gerektiğini söyler. Aynı zamanda bağnaz görüşleri benimseyen Müslüman erkekleri bilinçlendirmek açısından İslam dinine referansla yanlış düşüncelerde bulunduklarını gazetede yazılarında açıklamaya çalışmıştır.

Tercüman gazetesinde kadın meselesine aktif başvurmasına rağmen bağımsız kadın dergisini yaratma ihtiyacı artmaktaydı. Gaspıralı'nın kadın dergisi yaratmaya yönelik üç girişi olmuştur. İlki 1887 yılında Zühre Gaspıralı tarafından İçişleri Bakanlığı Basın İşleri Genel Müdürlüğü (GDPA) Başkanı E.M. Feoktistov'a başvurarak Müslüman kadınlar için özel bir yayın olan "*Terbiye*" dergisinin mevcut

Tercüman gazetesi temelinde düzenlenmesine izin verilmesini talebinde bulunmuştu. Zühre Gaspıralı 30 Kasım 1887 tarihli dilekçesinde şunları yazıyordu (Rahimov, 2006: 375):

“Müslüman kadınları etkilemenin sadece yararlı değil, aynı zamanda doğrudan gerekli olduğunu, böylece Müslümanları Rus yaşamına ve bilimine yaklaştırma davasının daha başarılı ve emin olacağını düşünerek, bu amaç için şu an için tek aracı kullanmak istiyorum. Bu amaç için şu ana kadar tek araç olan basılı yayını kullanmak istiyorum”

Derginin Gaspıralı editörlüğünde ayda iki kez Tatar dilinde yayınlanması planlanıyordu. Dilekçeye ek olarak “Terbiye” dergisinin programı dahil edilmişti: 1. Ekonomi, ev idaresi ve el sanatları üzerine makaleler; 2. Ev hijyeni ve çocuk bakımı üzerine yazılar; 3. Temel pedagoji üzerine makaleler ve çocuklar için Rus dili ve okuma yazma üzerine örnek dersler; 4. Küçük hikayeler, ahlaki öğretiler, bilim insanların ve ünlü kadınların biyografileri, orijinal ve Rusçadan tercüme edilmiş anekdotlar, sözler ve şiirler (Rahimov, a.g.e.: 376). Fakat tüm çabalara rağmen Bakanlıktan yeni derginin künyesinin mevcut Tercüman gazetesinin yayın programı içerisinde bulunmasından lüzumsuz görülerek reddedilmişti (Rahimov, a.g.e.:377). İsmail Gaspıralı ikinci kez kadınlar için dergi açma girişiminde bulundu. Bu seferki dergi künyesi genel hatlar itibariyle Müslüman ve Rus toplumlarını yakınlaştırmak ve her iki tarafta oluşan olumsuz düşünceleri kırmak adına, aynı zamanda yetkililere Müslümanların sadece dini kimlikten ibaret olmadığını ve bu yüzden sadece kutsal kitap okumadıklarını da başvuru dilekçesinde belirtmiştir. Gazetenin künyesini oluşturacak konu başlıklarında ise ikinci kez reddedilmemesi için daha fazla Rusça yazıların bulunacağını eklemişti. Bunlara ek olarak dergide Rusça dil üzerine çalışmalar, kadınlara yemek tarifleri yer alacaktı. Fakat yine tüm girişimlere rağmen sansür kurulundan geçemeyerek, derginin basımına müsaade edilmemiştir (Rahimov, a.g.e.:387).

İkinci kez aldığı red cevabı Gaspıralı’yı geçici süreliğine bu düşünceden alıkoymuş, 1905 yılında sansürün kaldırılması ve mevzuatın serbestleştirilmesi sonucunda anadilinde süreli yayınlar çıkarmak mümkün hale geldi. Bu sebeple aynı yılın Temmuz ayında kadınlar için hazırlanmış “Alem-i Nisvan” dergisinin

çıkartılması için başvuruda bulundu. Derginin onaylanmasından sonra program; kadın hakları, eğitimleri ve sahip oldukları haklar doğrultusunda hükümet yasalarını kapsamlı şekilde anlatıyordu. Ayrıca çocuk bakımı, hijyen kuralları, ev bakımı, işlerini anlatan çizimlerle beraber dikiş, nakış, dokuma, halıcılık, ipekçilik gibi alanlarda da bilgiler vermekteydi. Bununla beraber kadınları bilime teşvik etmek adına ensiklopedik bilgiler, farklı ülkelerdeki yaşamlardan ve bilim kadınlarının biyografileri de dergide yer almaktaydı (Çubukçiyeva, 2013: 38).

Gaspıralı, derginin açılışını 1905 yılı 17 Ekim tarihli Manifestosu'na denk getirerek, günün vurgular nitelikteki yazısını *Tercüman* gazetesinde yayınladı. Daha önce reddedilen dergilerle karşılaştırıldığında yeni derginin içeriği Müslüman kadınlara yeni bilgiler sunan, kültürel, siyasi, hukuki alanlarda özgürlükler sunmaktaydı. Derginin editörü İsmail Gaspıralı, kızı Şefika Gaspıralı ise yayın kurulu ve büro başkanlığını görevini üstlenlenmişti (Tercüman, 1905, N-98). Eğitimci baba ve ilk kadın gazeteci annenin kızı olan Şefika Gaspıralı (1886-1975) da Kırım'da Müslüman kadınların modernleşmesi mücadelesine öncülük etmiş kadınlardan ilkidir. Eğitimci kimliğiyle beraber siyasi hayata da atılarak, Rusya Müslüman Kadın Hareketine öncülük etmiş, Kırım Ahali Cumhuriyeti'nin Meclis Başkanlığı üyesi ve iki dönem de milletvekilliği yapmıştır. 1-11 Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da düzenlenen I. Tüm Rusya Müslümanları Kongresine Kırım heyetinden katılmıştır. Ayrıca 1918 yılında kurulmuş olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Başbakanlığı görevini yapmış Nesib Bey Yusufbeyli'nin eşidir (Doğan, 2020: 103).

2.6.1. Tercüman Gazetesi ve Yayın Politikası

“Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şiarı ile yayın hayatına başlayan Tercüman (Perevodçik) gazetesi Türk ve Rus dillerinde haftalık şeklinde siyasi ve edebi, eğitimi temel alan konuları içermekteydi. Gaspıralı'nın gazete ile hedeflediği şey Türk-İslam sentezini oluşturmak ve bunun için de ümmetten millete geçişin önkoşulu olarak topluma eğitim ve kültürel yolla bilinç sağlanmasıydı. Ayrıca siyasi mücadele için Rus baskısının karşısında hak talep edebilmesi için Rusya Müslümanlarının ortak bir dilde ve bu dilin de Türkçe olması gerekiyordu. Cehaletten kurtulmanın formülünü Panslavist ideolojinin tarihsel sürecinin benzeri gibi gözüken edebi tek dil, gelecekteki siyasi faaliyetler açısından Rusya'nın nüfus çoğunluğunu teşkil eden Müslümanlar için

kolaylık sağlayacaktı. Osmanlıdaki Tanzimat sonrası Batıyı yakalama çabaları ve Batıdan yayılan milliyetçi fikirler Gaspıralı'yı bu kararları almaya heveslendirmiş ve hayatını bu fikir uğruna adamıştı. Gaspıralı'nın ortak dilin Osmanlı Türkçesi olması gerektiği fikri, bunu da imparatorluğun resmi dili olmasından kaynaklandığını fakat Osmanlı Türkçesinde çok fazla kullanılmakta olan Arap ve Farsça kelimeler Rusya Müslümanların zorluk çekeceği ve ayrıca özdil özelliğini azaltmış olacağı düşüncesiyle Osmanlı Türkçesine Kırım Türkçesi ve buna yakın şiveleri ekleyerek yeni dil formülü oluşturmuştu (Ekinci, 1997, s. 30). Lingua francanın Osmanlı Türkçesinde tercih etmesindeki bir başka etken Çarlık hükümetinin Türkistan eyaletinde açtığı okullarda yerel/mahalli dilin oluşumunun önünü açmasıyla Türkler arasındaki yakınlaşma bağlarını bozmaktı. Bu fikir daha sonraları SSCB döneminde yetkililerin eliyle benimsetilmişti. Buna istinaden, *Tercüman* gazetesinin Türkçesini “*dilde birlik*” şiarı ile tek ve özdil düsturu altında toplayarak, Türkçedeki yabancı kelimelerin çıkarılmasını yerel şivelerdeki kelimeleri Osmanlıcaya uyarlayarak sade dil kullanımını savunuyordu. Bu sebeple 1905-1906 yıllarında çıkan Türk gazetelerindeki dil kullanımı üzerine değerlendirmelerde bulunarak Ali Bey Hüseyinzade rehberliğinde Azerbaycan'da çıkartılan “*Füyuzat*”ın dilinin sadeleştirilmesi gerektiğini mektubuyla da belirtmiştir (Caferoğlu, 1964, s. 13).

Füyuzat'da kullanılan dil Çağatay Türkçesini esas almış, imparatorluk yıllarında yabancı kelimelerin alınmasıyla ekleme yapılmış, yüksek üsluplu edebi dil haline gelmişti. Azerbaycan'da cumhuriyetin kurulması dönemlerinde kullanım dili sorunu ortaya çıkarak *Füyuzat*'ın edebi dilini savunanlar ile nüfusunun çoğunluğu okuma-yazması olmayan köylülerin daha rahat anlaya bileceği sadeleştirilmiş dili savunan grup şeklinde fikir farklılıkları yaşanmıştı.

“*Fikirde birlik*” düstur ile *Tercüman* gazetesinin Gaspıralı'nın Türkiye'ye kadar uzanan iletişim ağı olması aracılığıyla milli uyanış ve modernleşmeyi zorunlu kılacağı düşüncesindeydi. Bu amaç doğrultusunda 1903 yılından Rusya Müslüman aydınlarının *Tercüman* gazetesinin 20. Senesini kutlamak adına Bahçesaray'da toplanarak ortak kaideyi ve yeni yaranan fırsatlar ortamında siyasi faaliyetlerin sürdürülmesi adına devamı sürececek olan kongrelerin önünü açmış bulunuyordu. Buna istinaden Rusya Müslümanları için modernleşme atılımındaki haberleşme ağının gazetenin büyük etkisi olduğunu vurgulayan Ziya Gökalp “*Bütün Türklerin aynı*

lisanda birleşmelerinin kabil olduğuna bu gazetenin vücudu canlı bir delildir” fikrinde bulunmuştu (Gökalp, 2018, s. 18).

Gaspıralı'nın “*işte birlik*” fikrinin altında yatan amaçlarından bir tanesi modernleşmenin ekonomik ayağına vurgu yapmasıdır. Türkler ve genel olarak Müslümanlar arasındaki ticari faaliyetlerin tarihsel süreç boyunca ortak dini ve kültürel bağların olması ile taraflara kazanımlar sağlamıştır. Yine ortak iş birliği fikrinde ticari faaliyetlerinin sürdürülmesi Rusya Müslümanları arasında diğer milletlerden geri kalmasına sebep olan vakıflar kurulmasına vesile olacaktı.

Öncelikle Ceditizm ve Gaspıralı'nın faaliyetleri doğrultusunda, Tercüman gazetesinden yürütülen ve ortak Türkçenin yayılmasını ve oluşumunu içeren ulus inşa sürecinin olumlu etkileri ile beraber olumsuz sonuçları da doğurmuştur. Müslümanlar arasında tek bir ulusal kimlik, gazetenin etki alanı ve kamuoyu oluşturma yöntemlerini oluşturmak için Rusya'daki genel sosyo-politik bağlama dahil etmek ve bağımsızlık imajı yaratması ile haftalık yayınlanan “*Müslümanlara mektuplar*” başlığı ile okuyucularla doğrudan temas kurması *Tercüman*'ın 35 yıllık yayın faaliyeti boyunca temel fikirlerini geniş çaplı olmasa da orta sınıfın gelişiminde önemli etken olmuştur. Ayrıca usul-i cedit okullarının dini dogmalara sahip okullara kıyasla öncelikli tercih olsa da geniş çaplı faaliyetleri sürdürememesinin önemli sebeplerinden biri ülkeyi sarsan siyasi istikrarsızlıkların Müslüman topluluklara da etki etmesiydi. Bu yüzden yeni metot okulları genellikle modernleşme taraftarı kitlelerin katılımları ile kısıtlı gelişme sağlamıştır.

Mart 1902 tarihinde *Tercüman* gazetesinde yayınlanan “*Batı ve Doğu*” başlıklı yazısında Gaspıralı, Doğu ve Batı'nın başarılarını ve düşüşlerini ayrıntılı olarak analiz ederek, buralarda yaşayan halkların yaşamının olumlu ve olumsuz yönlerini kıyaslamaktaydı. Gaspıralı, insan uygarlığının doğuda ortaya çıktığı, ancak gelişiminin şu anki aşamasında doğunun istikrarını ve gücünü kaybettiği, insanın bir arada yaşamasının ve bilgisinin temelini atan, onları geliştiren doğu halkları olduğunu ifade eder. Tüm bu başarılarla rağmen şu anda modernleşmenin beşiği, dev adımlarla ilerleyen Batı halklarına aktarıldığını üzüntülü bir dille aktarır. Bu tür dramatik değişikliklerin nedenlerini anlamaya çalışan Gaspıralı, batının başarısını daha doğru

bir yaşam ve özlem formülasyonu, başka bir deyişle stratejik olarak doğru bir hedef ve fikir tanımıyla açıklıyor (Tercüman, 1902):

“Batıda herkes her şey hakkında konuşur, yazar, yargılar; sürekli kafalarıyla çalışırlar, Doğuda ise sessizlik bir insanın en iyi mücevheri olarak kabul edilir. Batıda her yıl on binlerce yeni kitap, düşünce, öneri ve varsayım ortaya çıkarken, doğuda yeni bir kitap ortaya çıksa bile yeni okuyucu bulamaz. Batıda öyle bir düzen ve güvenlik vardır ki, bir genç kız tek başına seyahat edebilir; doğuda ise büyük kervanlar sürekli soygun korkusu altında yol alırlar. Bu kadar çok bilgi ve sanata rağmen Batı kendini hala çok az bilgili olarak görürken, doğuda mürekkebi olmayan bir hokkası olan herhangi bir kâtip kendini Platon ya da İbn-i Sina olarak hayal eder. İşte doğu ile batı arasındaki farklar bunlardır. Batı halklarını zamanın ve dünyanın efendisi yapan nedenler bunlardır.”

2.7. “GENÇ TATARLAR” HAREKETİ VE TEMSİLCİLERİ

İkinci akımı temsil eden “Genç Tatarlar” ise 1905 yılındaki Anayasal Devrim’in öncesinde başlayan sosyalist hareketlerinden etkilenmişlerdir. Kırım’da 1905 yılı arefesinde yaşanan kargaşa, kaos ve grevler sonucu bir grup Kırımlı aydın Rus sosyalistlerin başlattıkları devrimci hareket ve ideolojileri desteklemek amacıyla Genç Tatarlar hareketini başlatmışlardı. Rusya Müslümanlarının değişimleri bir avuç eğitilmiş ve entelektüel kişiler tarafından gerçekleştirildiği için ve ayrıca bu Müslümanlar arasında etnik mensubiyet fikrinin oluşmasında Osmanlı cereyan eden “Genç Türkler” veya “Jön Türkler” hareketinin etkisi olduğu görülmektedir. Hakan Kırımlı’nın belirttiği gibi, Genç Tatarlar veya Tatarcası “Yaş Tatarlar” ismi kendilerine seçtikleri isim olmamış, Çarlık hükümeti ve yerel yöneticiler tarafından devrimci Müslümanlar ve Milliyetçi Müslümanlar için de kullandıkları isim olmuştur (Kırımlı, 2010: 87). İki farklı akımı temsil etmelerine rağmen aynı isimle anılmaktaydılar.

Genç Tatarlar genel itibarıyla Rus Sosyal Demokrat (Menşevik) ve Sosyalist Devrimciler (SR)’in köylüler hakkında fikirlerini benimsiyorlardı. Çarlık işgaliyle topraksızlaştırılan köylülerin ağır ekonomik şartlar altında ezildiklerinin farkındaydılar. Genç Tatarlar hareketi 1905 yılından sonra aktif faaliyetlere geçtikleri

için kültürel ve ekonomik faaliyetlerde değil, daha çok siyasi alanlarda milli mücadelelerini yürütmektedirler. Temsilcileri arasında Appaz Şirinskiy, Mustafa Kurti, Menseyit Cemil, Ablamit Boralı, Hasan Sabri Ayvazov, Abdürreşid Mehtiyev yer almaktaydı (Devlet, 2014: 164). Farklı sosyal statülere sahip bu kişiler Rus devrimcilerle bölgelerde toprak sorunları üzerine gizli toplantılar düzenliyor (Kırımer, 1961: 34), Tatarca ve Rusça olmakla broşürler yayınlıyordular.

1905 olayları ekseninde Kırım'daki Müslüman çevrelerdeki atmosfer tarafsız ve Çarlığa karşı gelmemek yönünde olmuştur. Japonya'ya karşı yenilgi ve "Kanlı Pazar" olayı ile vuku bulan gelişmeleri Rusların kendi aralarındaki sorunları olarak değerlendirmektedirler. O yüzden de toplumun büyük kısmı olayların gerisinde kalmayı tercih etmiştir. Buna örnek gösterilecek hadise ise Potyomkin Zırhlısının başlattığı isyan dalgasını bastırmak için Rus ordusundaki Kırım Tatarların Çar'a sadık kalarak isyanı yatırma birliklerinde yer almalarıydı. Bunun sonucudur ki Çar'ın sadık kulları olan Müslümanlara Çar tarafından gönderilen telgrafta teşekkür etmiştir (Tercüman Gazetesi, 1905). Diğer yandan Kırım Tatarların iradeleri dışında gelişen olaylar sonucu bu karşıdurmaya katılmışlardı. Bölgenin Yahudi halkına karşı başlatılan pogrom olayları zamanı Müslüman köylerine sığınmaları Tatarları hedef haline getirmiş ve mücadele etmek zorunda kalmışlardı (Kırımer, 1961b: 25).

1905 yılının Ekim Manifestosu ile elde edilen hürriyet ortamı Kırım Tatarlarını da heyecanlandırmış ve bundan sonraki süreç Kırım Tatarları için dönüşümün başlangıcı olmuştur. Yeraltı faaliyetlerinden aktif siyasi katılıma geçen Genç Tatar taraftarları da gazete ve dergi faaliyetlerine başlamışlardı. Haftada dört kez çıkan *Vatan Hadimi* bu sebeple 1906 yılında yayın hayatına başlamıştır. 1909 yılına kadar süren yayın hayatı boyunca Hasan Sabri Ayvazov, Abdürreşid Mehdiyev ve Nureddin Ağayev gibi önemli kişileri tanıtmıştır. Bu gazetenin etkisiyle Kırım'ın şehir ve kasabalarında Osmanlı'da eğitim görmüş Kırım Tatarlarının davet edilmesiyle anadilinde eğitim verdiği okullar açılmıştır (Ayvazov A. S., 2005).

Genç Tatarlar dana önceki kuşak aydınlarından apolitik olmamalarıyla seçilmekteydi. SR ve Sosyal Demokratların Çarlığa karşı ideolojik mücadelelerinin Kırım Tatarlarının da destek vermesi gerektiğini, "*toprak işleyenindir*" şiarı topraksızlaştırılan Tatarlar için siyasi faaliyetlerinin zeminini oluştuyordu. Rus

sosyalist bloklar için Kırım Tatarlarıyla fikir ve işbirliği bölgedeki çoğunluk olan Müslüman halka ulaşma bilmede araç, kendileri için de destek olarak görülmekteydi. Diğer yandan da değişen şartlar ekseninde Çarlık mutlaklığına karşı organize şekilde mücadele edenlerin sosyalistler olduğunun da farkındaydılar. Hakan Kırımlı'nın aktardığı gibi (Kırımlı, 2010:90) :

“Genç Tatarların aynı zamanda hem SR’lerle hem de Sosyal Demokrat (Menşevik)larla münasibetleri mevcuttu. Ancak SR’lerin Genç Tatarlar nezdinde çok daha popüler oldukları açıktır. Nitekim, elimizde mevcut gayet karakteristik Genç Tatar uslubuyla kaleme alınmış ve Kırım Tatar süvari birliklerini halka ve inkılapçılara silah çekmemeye davet eden Kırım Tatarca bir bildirinin altında da Rusça olarak “Sosyalist İnkılapçılar Partisi” imzası yer almaktadır.”

Genç Tatarların siyasi çizgileri Rus narodnik (halkçı) ve 1789 Fransız Devrimi'nin etkisiyle Avrupa'da oluşan özgürlükçü milliyetçi düşünceler eksenindeydi. Hareketin önde gelen isimlerinden olan Hasan Sabri Ayvazov'un (1878-1938) 1905 yılındaki Kahire'de yayınlanan İctihad dergisindeki Jön Türk hareketine karşı eleştirisi buna örnektir. O, yazısında Jön Türklerin Anadolu ve Rumeli'yi merkeze alan halkçı olmayışları ve 1905 devrimiyle kıyas yaparak kadınların siyasi faaliyet içinde bulunmamalarını, Avrupa'da çıkardıkları dergilerde tercih edilen dilin halktan kopuk olmasını dile getirmiştir (Ayvazov, 1908).

Aktif siyasi faaliyetlerine rağmen Genç Tatarların kendilerinin kurduğu herhangi parti veya cemiyet bulunmamaktaydı. SR'lerin Kırım bölge temsilciliğini adeta üstlenmiş ve üyelerinin çoğunluğu Tatarlardan oluşan köy ve kasabalarda faaliyetlerini sürdüren alt dernekler vardır ki merkez olan Bahçesaray ve Karasubazar'a bağlıydı. Bu dernekler genellikle cedit eğitim sisteminin genişletilmesi, Müslümanların sosyo-politik faaliyetlere teşvik edilmesi, özellikle kadınların cemiyet hayatına katılımının önünü açmak, radikal dindarların hurafalarının önünü almak amacıyla dinde reform gibi konularla ilgilenmekteydiler (Devlet, 2014: 164-165). Harekatın önder isimlerinden olan İsmail Hattatov, Afuz Bekirov, Asan İsmailoğlu örgütün merkez şehirlerinde faaliyetlerini yürütüyor, usul-i cedit okullarında eğitim

veren öğretmenler ve talebeler ise köylerdeki faaliyetleri kordine etmekteydiler. Genç Tatarların sembolik adı olan Abdürreşid Mehdiyev ise Karasubazar'da inkılapçılarla yakın temaslarda bulunmakta ve hareketin tümüne buradan yön vermekteydi.

2.8. ABDÜRREŞİD MEHDİYEV HAYATI VE FAALİYETLERİ

Abdürreşid Mehdiyev (1880-1912) Kırım'ın kuzeyinde Or bölgesinde doğmuştur. Eğitimini Akmesit'deki Müslümanlar için açılmış Tatar Öğretmen Okulunda aldı. 1902 yılında okuldan mezun olduktan sonra Rus-Tatar okulunda öğretmenlik yapmış, daha sonra Karasubazar Belediye Başkanlığı (1907-1912) yaptığı bilinmektedir (Aykol, 2018: 78). Bu zaman içerisinde Rusya'nın Moskova, Bakü, Petersburg'da yayın faaliyetleri yapan Rus gazetelerinde Kırım Tatarlarının sosyopolitik yaşamlarından yazılar kaleme aldı. İlk dönem gazeteçilik ve öğretmenlik faaliyeti sırasında Rus devrimciler ve liberalistlerle arkadaşlık etti. Appaz Şirinskiy, Mustafa Kurti, Süleyman İdrisov, Menseyit Cemil gibi isimlerle yine bu dönem aralığında tanışmış ve Genç Tatarlar grubunun düşünce temellerini atmışlardı (Kırımlı, 2010: 94). Mehdiyev'in aktif siyasi faaliyete katılımı zaten yazılarından dolayı Çarlığın dikkatini çekmiş ve sansüre tabi tutulmuştu. 1905 yılında yaşanan Kanlı Pazar olayının akabinde gizli hücreler arasında faaliyet ağını genişletmek ve yeni kararlar doğrultusunda hareket edilmesi görüşünü bölüşmek için Bahçesaray'a giderken trende jandarmalar tarafından yakalanılarak hapse konulmuştur (Kırımer, 1961: 34-35).

Abdürreşid Mehdiyev'in fikirleri Kırım Tatarlarının milli kimliğini kazanılmasıyla beraber Çarlığın sömürge politikaları çerçevesinde ötekileştirilmiş ve izole olmayı seçmiş toplumun Ruslarla temasa geçmesi gerektiğini, gelişebilmesi için diğer toplumlarla entegre olması yönündeydi. Her iki kesimin karşı karşıya gelmesinde sorunu tek taraflı değil, tatarların mücadelesiz, isteksiz ve "kabuğuna çekilerek" çağın gerisinde kaldığı için eleştirede bulunmaktaydı. Sosyalist çizgide ilerlemesindeki tercihi ilk akımı temsil eden Gaspıralı ve diğerlerinin modernleşme için mücadelelerini desteklese de, Çarlık ile uzlaşmacı politikalarını kabul etmiyordu. Bu tavrına şüphesiz ki, ailenin yoksul ve topraksızlaştırılmaya daha fazla maruz kalan kuzey bölgesinde doğub-büyümesi idi. Bu nedenle bölgenin büyük nüfusunun köylerde yaşadığı kesimlerden destek görmüştür. Abdürreşid Mehdiyev'in siyasi faaliyetlerinin ayrıntılı incelenmesi günümüze kadar çok az sayıda kaynak sayesinde bilinmektedir. Onun SR

partisine resmi üye olduğuna dair belgeler bulunmamakla birge hayatı hakkındaki bilgiler arkadaşlarının hatıratları üzerinden öğrenilmektedir.

Karasubazar bölgesi Genç Tatarlarının hareketlerinin merkeziydi. Genç Tatarlar, Müslümanların kültürel ve eğitim görmelerini sağlama bilmek adına dayanışma derneği olan Karasubazar Cemiyet-i Hayriye'yi kurmuşlardı. Halkın önde gelen kişilerin maddi yardımlarıyla kütüphane, anadolinde eğitim veren okul açıldı (Kırımlı, 2010: 96). Mehdiyev, Belediye Başkanlığını yaptığı zaman içerisinde de çok fazla yoksul Tatar çocuğun eğitim alabilmesi için burs yardımlarında bulunmuştur. Daha fazla Müslüman okullarına yerel yönetimlerin maddi destekte bulunma girişimleri olsa da, bu çabalar belediye meclisinden onay alamamıştır. Buna sebep ise, Karasubazar bölgesinin nüfus çoğunluğunu Kırım Tatarları teşkil etmesine rağmen, eyalet idari yasasına göre şehir idareçiliğinde Tatarların azınlık teşkil etmeleriydi (Kırımlı, a.g.e. 97).

İkinci akımın temsilcileri olan Genç Tatarlar hareketi 1906 yılında Kırım Tatarlarının o zamana kadar tek gazetesi olan *Tercüman*'dan sonra *Vatan Hadimi*⁴ gazetesini çıkartmaya başlamışlardı. Gazetenin müdürlüğünü Abdürreşid Mehdiyev, naşiri Seydahmet Çelebi ve başyazarlığını Hasan Sabri Ayvazov ve Nureddin Ağayev üstlenmişlerdi (Yüksel, 2003: 424). Gazete haftada 4 kere, 600-2000 tirajla satılmaktaydı. Gazetenin ilk sloganı Hz. Muhammed'in "*Vatanı sevmek imandan cüzdür*" olduğu biliniyor (Kırımlı, 2010: 99). Gazetenin temel aldığı konu Genç Tatarların siyasi düşüncelerini de şekillendiren toprak ve Çarlık zulmü altında ezilen Kırım Tatarları olmuştur. Ayrıca gazete *Tercüman*'ın açtığı yoldan millileşme ve modernleşme çağrısında bulunuyor, İslam dünyasındaki dini reformları destekliyorlardı. Usul-ü Cedit okulların önemi ve genişletilmesi, Müslüman gençlerin Moskova, Petersburg, Paris gibi önemli şehirlerin üniversitelerinde eğitim göre

⁴ Hakan Kırımlı'nın uzun yıllar süren araştırmalarının sonucu bu gazetenin günümüze ulaşmış nüsha sayısının 3 olduğunu belirtmektedir. 1908 yılına ait olan üç nüsha, Kırım Tatar araştırmacısı olan İsmail Kerim tarafından Petersburg'daki Saltıkov-Şchedrina adına kütüphanesinde bulunmuştur (Kırımlı, 2010: 98). Fakat İnci Yelda Şafakçı ve Ahmet Kanlıdere'nin belirttiğine göre, gazetenin 1906 yılına ait 6 nüshası da İsmail Kerim tarafından bulunmuştur (Şafakçı ve Kanlıdere, 2015: 214).

bilmeleri için maddi desteğin sağlanmasının zaruriliğinin altını çiziyordu (Kırımlı, 2010: 100-101).

Anadilde eğitim ve anadilde basını savunan gazetenin Kırım Tatarlarının modernleşme sürecinde önemli katkısı olduğunu söylemek mümkündür. *Vatan Hadimi* Gazetesi, Türkçülük, Muasırlık ve Devrimcilik şiarları doğrultusunda milli bilincin siyasi ayağını teşkil etmekle Kırım Tatarları için mensubiyet taşıyan vatan kavramını ön plana taşımakla kültürel geçmişin, dini mensubiyetin ve etnisitenin toprakla özdeşleştirmektedir. Ümmet kavramından uluslaşma sürecine geçişi temsil etmekteydi. Bu sürecin, Türk-İslam sentezi içerisinde sürdürüldüğünü ve Kırım Tatarlarını İslam şemsiyesi altında var olmaları gerektiğini de vurgulamaktaydılar. Türkçülük ve İslamcılık mefkurelerinin ayrılmaz bir parça olduğunu ve gelişimin her ikisiyle mümkünleşmesi muhtemel olduğunu söylemek mümkündür. Kırımlı'nın Abdürreşid Mehdiyev'in *Vatan* gazetesi 1907 yılında yayınladığı yazısından aktardığı üzere bu fikirleri doğrular niteliktedir (Kırımlı, a.g.e, 102):

“Birincisi ben Müslümanım ve Müslüman olduğumdan benim için dinden daha mühim mesele olmamıştır ve olmayacaktır ve ikincisi ben Kırımlıyım ve Kırımlı olduğumdan vatanımın Yekaterina'nın günlerinden başlayıp da bugünlere dek müstebid hükümetin zalim memurlarından din yolunda çeken acısını unutmuyorum ve unutup olamayacağım”

“*Vatan hadimi*” ve “*Tercüman*” gazetelerinin millileşme ve modernleşme, modern eğitim, kadının toplumdaki yeri ve dinde reform, dilde ıslahat, Türk birliği gibi konularda ortak paydada buluşsalar da, Mehdiyev başta olmak üzere *Vatan Hadimi* yazar ve taraftarları Gaspıralı'yı apolitikliğinden, devrime bigane kalmasıyla Kırım Tatarlarına önderlik etmemesinde ve Rusya Müslümanlarının sorunlarını memleket meselerinin önüne çekmesi yönünde eleştiriyorlardı. Ayrıldıkları diğer konu ise toprak meselesidir ki, bu konuda Gaspıralı, Mehdiyev'i acelecî ve maceracı olarak değerlendirmiş ve yazısında Tatar İdare-i Ruhaniye'nin sahip olduğu az sayıda toprak konusuna yönelmektense mevcut topraksız köylülerin sorunlarına odaklanmasını tavsiye etmiştir (Tercüman, 1906).

2.9. KIRIM TALEBE CEMİYETİ

Üçüncü entelektüel kesim ise Osmanlı'ya göç etmek zorunda kalan Kırım Tatarların yürüttükleri faaliyetlerdir. Kırım Tatarları, kültürel ve siyasi gelişmeleri sürdürmek adına İstanbul'da Tatar teşkilatı olan "Kırım Talebe Cemiyeti"ni kurmuşlardı. Numan Çelebicihan (1885-1918), Cafer Seydahmet Kırimer (1889-1960), Abdülhakim Hilmi, Alim Sait, Ahmet Şükrü vd. gibi 32 Kırımlı talebeden oluşan grup teşkilatın kurucu kadrosunda yer almışlardı (Arabacı, 2008). Toplamda 250 üyeden oluşan grup içerisinde "Vatan" siyasi örgütü 1909 yılında kuruldu. Örgüt, 1917 yılına kadar baskılara rağmen gizli hücreler şeklinde köy ve kasabalarda faaliyetlerini sürdürme bilmişlerdi. Vatan örgütünün bilinen temsilcileri arasında Numan Çelebicihan, Seydahmet Kırimer ve Habibullah Odabaş yer almaktaydı. Örgütün ele aldıkları başlıca üç konu vardı ki bunlara Çar memurlarının keyfi yönetimi, şeriat mahkemelerinin halka değil de Çar'ın çıkarlarını gözetmesi ve baskıcı rejim (Devlet, 2014: 166). Bu konuları broşürler halinde çıkartarak Kırım'da halk arasında gizlice dağıtımını gerçekleştiriyorlardı. Ayrıca bu örgütün faaliyet alanı zaman-zaman Genç Tatarlarla da kesişiyor ve birbirleriyle temas halinde bulunuyorlardı.

2.10. VATAN CEMİYETİ

Osmanlı'da Kırımlı talebeler tarafından kurulan Kırım Talebe Cemiyeti'ndeki üyeler arasında siyasi zeminde teşkilatlanma isteğinden yaranan anlaşmazlıklar yeni bir siyasi cemiyetin kurulmasını zorunlu kılmıştır. Numan Çelebi Cihan ve Cafer Seydahmet önderliğinde 1909 yılında İstanbul'da kurulan teşkilat Kırım Talebe Cemiyetiyle ortak faaliyet yürütmekteydiler (Kırimer, 1961b: 59). Kırımlı aydınların ihtiyaç olarak gördükleri teşkilatın amacı dönemin İttihat ve Terakki Cemiyetinin meşrutiyet öncesi gizli teşkilatlanmayla Balkanlardaki milliyetçi teşkilatlar, İtalya'daki Carbonari örgütü ve bilhassa İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyasi çizgisinde ilerleyerek Kırım'da milliyetçiliği yaygınlaştırmaktaydı. Düzenlenen toplantılarda üyeler yakın coğrafyada oluşan milliyetçi örgütlenmeleri ve dergi-basın faaliyetlerini yakından takip ediyor ve Kırım'ın geleceği için planlar yapıyorlardı (Kırımlı, 2010: 201). Yeraltı teşkilat olan Vatan Cemiyetine üye alımları dikkatle ve titizlikle kontrol ediliyor, İTC komitelerindeki örgütlenme şekline benzer beşer kişilerden oluşmakla temaslar halinde bulunuyorlardı. Üyeleri arasında yasal olan

Talebe Cemiyetinin güvenilir üyeleri yer almaktaydı. İTC'ye ilgi ve aynı program çerçevesinde devam etmek, komitenin Osmanlı'da devrimi yapma bilmiş olması ve etnik kimliğin de etkisiyle oluşmuştu.

Cemiyetin kuruluş amacı da yine bu doğrultuda oluşturulmuştur. İTC gibi Vatan Cemiyeti de mevcut hükümetin ve yerel yöneticilerin yetersiz kaldığını kanısındaydılar. Ulus inşasından önce milleti kurtarmak gayesiyle hareket ederek, sadece vatan Kırım değil, tüm Rusya Müslümanlarının müstemlekecilik işgalinden kurtuluşu gerektiğini belirtiyordular (Kırimer, 1961b: 60). Bu yüzden Çarlığın devrilmesini isteyen güçlere destek olmanın önemini kabul ediyorlardı. Cemiyetin belirlediği hedef, sosyalistlerin rus devrimini desteklemek ve devrimle gelecek olan halkçı devlet için Ruslar kadar da Kırım Tatarların eğitim, kültürel anlamda kendilerini geliştirip ve yönetimde söz sahibi ola bilmeleriydi. Üyelerinin bir kısmının Genç Tatar hareketine katılan kişiler ve halkçı ve sosyal demokratların politikalarını benimsemiş olmalarına rağmen, Vatan Cemiyetinin siyasi çizgisi Osmanlı'da teşekkül eden değişimleri ve milliyetçiliğin etkisiyle İTC'nin Türk-İslam düşüncelerinden ilham almışlardı. Genç Tatarlar ile ayrıştıkları nokta da önceki örgütün sol çizgide olmasıyken Vatan Cemiyeti üyeleri milliyetçilik üzerinden siyasi mücadelelerini sürdürmekteydiler. Ayrıca Kırım'da çıkan *Vatan Hadimi* gazetesiyle de ortak faaliyetlerini sürdürmüşlerdi.

Cemiyet, Kırım'daki üyeler vasıtasıyla İstanbul'da ilk zamanlarda primitif yöntemlerle, daha sonra da maddi desteğin sağlanmasıyla basa bildikleri bildirileri elaltından dağıtıyor, Rus gümrük memurlarının dikkatini çekmesin diye Kuran ciltlerinin içine arap alfabesiyle yazıyorlardı (Kırimer, 1961: 87). Broşürlerde milli mücadelenin önemi, halkın eğitimsizliğindeki sorumluların Çarlığın ve yerel Müslüman yöneticilerde olduğun, vakıf müdürlüğünün eliyle Tatarların sahip oldukları toprak payı ve topraksızlaştırmalar, dini kurumdaki molla ve imamların halka bigane kalmaları, gerici-mutaassıp kişilerle mücadeleyi ve dinde reformun yapılmasını savunuyordular. Aynı zamanda 1908 yılındaki Osmanlı Meşrutiyetinden sonraki oluşan özgürlükçü ortamın imkanlarıyla Türk ve İslam dünyasında yenilikçiliği destekleyen mecmua, dergi ve kitapları da Kırım'a göndererek yeni metod öğretmenlerin yeniliklerden haberdar olmalarını, milli duygularda çocukların yetiştirilmesini sağlıyorlardı.

Cemiyet üye talebeler arasında toplanan parayla kendi kitaplarını basmaya başlamışlardı. Bu doğrultuda, öncelikli işin sahip oldukları tarih bilgisini yeniden diriltmekti. Örnek olarak, Abdülhakim Hilmi Kırım Tatar-Osmanlı tarihçisi Halim Geray Sultan'ın Kırım Hanlığın tarihini ele alan *Gülbün-ü Hanan* (Hanların Gülbahçeleri) eserini sadeleştirmiştir (Kırımlı, 2010: 205). Eserde Kırım Hanlığın Çarlık Rusya tarafından yok edilişiyle milli kültür ve geleneğin de ruslaştırmaya kurban edildiğini vurguluyor ve dönemim siyasi atmosferine uygun olacak şekilde toplumda milliyetçi duyguları kabartıyordu. Milliyetçi düşünceler ile Şehab Nezihi mahlasıyla Cafer Seydahmet tarafından kaleme alınan *Yirminci Asırda Tatar Millet-i Mazlumesi* adlı risalesinde esasen Tatar hitabıyla tamim yaparak tüm Rusya Müslümanlara ve onların şanlı mazilerine ışık tutmaktaydı. Çarlığın işgaliyle varlıklarını kaybedenlerin umudsuzluğa düşmemesi için romantizm akımı çerçevesinde yazdığı eserde mübariz olmaya ve bunu iyilikle kötülüğün mücadelesi olarak göstermekteydi (Kırım Türk-Tatar Edebiyatı, 1993: 454). 30 sayfalık kitaptan oluşan bu eser Kırım'da medrese ve cedit okul talebeleri ve muallimler arasında büyük ilgiyle karşılanmıştı. Fakat eserin Cafer Seyahmet'in tarafından kaleme aldığını İstanbul'daki Rus Sefaretine jurnallenmesiyle İstanbul'dan ayrılmak zorun kalmış, Paris'e taşınmıştı (Arat, 1960: 23).

1904-1905 yıllarında süren Rus-Japon savaşının beklenilmez sonucu tüm Rusya'da olduğu gibi Kırım Tatarları arasında da değişimlerin gerçekleşmesi için zemini oluşturmuştur. Kırım Tatarların uzun süren "karanlık dönem" yerini kendilerini tarih sahnesine çıkara bilecek alan yaratmıştır. Tatar aydınlar da buna rehberlik etmişlerdir. Kazan ve Bakü'deki kültürel ve ekonomik modernleşmeden sonra siyasi alandaki faaliyetlerin hız kazanması da Kırım Tatar aydınlarının yakından takip edip, bu iki Müslüman bölgenin yaptıkları çalışmalar Kırım Tatarlarına örnek olmuştur. Diğer Müslüman eyaletlerinde olduğu gibi ilk kültürel ve siyasileşme faaliyetlerini Çar ve yerel Rus yöneticilerinden gizli "yeraltında" yürütmüşlerdi.

2.10.1. Cafer Seydahmet Kırimer Hayatı ve Düşünceleri

Vatan Cemiyetinin önemli üyesi olan Cafer Seyahmet Kırimer, Kırım Tatarlarının modernleşme ve millileşme sürecinin politik mücadele kuşağının temsilcilerindendir. Kırimer, 1889 yılında Kırım'ın Yalta bölgesine bağlı Kızıltaş

köyünde doğdu (Kırım Türk-Tatar Edebiyatı, 1993: 454). İlköğrenimini Kırım'da Yalta bölgesindeki çeşitli köy mekteplerinde Tatarca ve Rusça olarak aldıktan sonra yükseköğrenimini İstanbul, Sorbonne, Sankt Petersburg gibi üniversitelerde hukuk ve gazetecilik üzere yaptı. 1905 devriminin getirdiği değişim rüzgarlarıyla İstanbul'da eğitim gören birkaç Tatar talebe ile 1908 yılında "Kırım Tatar Talebe Cemiyetini" kurdu, 1909 yılında ise yine İstanbul'da yakın arkadaşlarıyla yeraltı siyasi örgüt olan "Vatan" teşkilatının kurucularından biri oldu. 1917 yılında Kırım'a döndükten sonra Kırım Ahali Cumhuriyetinde Savunma ve Dışişler Bakanlığı görevini üstlendi. Bolşevik Devrimine kadar Kırım'da Geçici Kırım İcra Komitesi tarafından yayınlanan "Millet" gazetesinde editör olarak çalıştı (Boytsova, ve diğerleri, 2009: 433). Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle Kırım'ı terk etmek zorunda kalarak İstanbul'a gelmiş, 1960 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Cafer Seydahmet'in kaleme aldığı eserler arasında: "Yirminci Asırda Tatar Millet-i Mazlumesi" (1912), "Rus İnkılabı" (1930), "Gaspıralı İsmail Bey" (1934), "Rus Tarihinin İnkılabı, Bolşevizme ve Cihan İnkılabına Sürüklenmesi" (1948), "Nurlu Gabirler" (1991), "Bazı Hatıralar" (1993) gibi bir çok eser yer almaktadır. Cafer Seydahmet Kırimer'in kendi çalışmaları dışında günümüzde hayat ve mücadelesini ele alan çalışmalar oldukça azdır. Fakat Kırım Tatarlarının modernleşmesinde mühim faaliyetlerde görev almış Kırimer'in hayatını ele alan çok sayıda makale Türkiye, Rusya, Kırım akademik çevrelerinde yayımlanmıştır. Hayatını ve kaleme aldığı eserlerin derli toplu incelenmesini ise Abdullah Çakır'ın "Kırımlı Cafer Seydahmed'in Türkiye'deki Yayın Faaliyetleri ve Düşünceleri"⁵ adlı yüksek lisans tezi olmuştur. Çalışma genel olarak Kırimer'in Türkiye'deki yaşamını ve bu süreç içerisinde yazdığı makalelerin bir arada derlenerek değerlendirilmesi açısından büyük öneme sahiptir. Kırım Tatarlarının milli mücadelesini kamuoyuna duyuran en önemli basın-yayın organı olan ve 1930 yılında yayın hayatına başlayan *Emel Mecmuası*, Cafer Seydahmed'in burada kaleme aldığı yazılarla Kırım Tatarlarını bilinçlendirmiştir. Cafer Seydahmed'in *Emel Mecmuası*'nda kaleme aldığı makalelerin transkripsiyonunu ve 1930-1939 yılları arasında Arap alfabesiyle yazdığı

⁵ Abdullah Çakır, "Kırımlı Cafer Seydahmed'n Türkiye'deki Yayın Faaliyetleri ve Düşünceleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005.

yazıların Türk diline çevrilmiş halini Ayşe Bihter Küçükerdem tarafından 2017 yılında “Cafer Seydahmed Kırımer’in Emel Mecmuası’daki Yazıları (1930-1939)”⁶ adlı Yüksek Lisans Tezi literatüre kazandırılmış değerli bir çalışmadır. Yine aynı şekilde 2022 yılında Elif Uzunağaç tarafından hazırlanan “Cafer Seydamet Kırımer (1889-1960): Hayatı, Fikirleri ve Eserleri”⁷ adlı doktora tezinde Kırımer’in İstanbul, Paris ve 1914-1917 yılları arasındaki Rusya’da sürdürdüğü siyasi ve sosyal faaliyetlerine, Kırım Halk Cumhuriyeti (1917-1918) dönem faaliyetlerine, siyasi mahiyette yazdığı yazılar, Kırım milli mücadelesine katılan önemli kişilerine, Türkçü aydınlara yazdığı mektuplara yer verilmiştir.

Kırımer’in *Yirminci Asırda Tatar Millet-i Mazlumesi* adlı risalesinde sadece Kırım Tatarlarına değil, Rusya Müslümanlarının tümüne hitap ederek, onların geçmişte sahip oldukları değerlerine vurgu yapmaktadır. Elllerinden alınan özgün tarihlerine dikkat çekerek sorumluların Çarlık ve onun “Truva atı olarak kullandığı” Ruhani İdaresindeki dini görevlilerdir ki, ikincisini “Çar’dan daha gaddar ve Deccal’den daha eşna” olarak betimlemektedir. Bu sebeple, şanlı geçmişe sahip kimseler olan Kırım Tatarlarını bu iki gerici ve yıkıcı unsura karşı mücadelesi milli bir görev sayıyordu. Aynı zamanda milletin özgürleşe bilmesi, Rusya’da cereyan edebilecek inkılapla gerçekleşmesi mümkündü. Hakan Kırımlı’nın Kırımer’den aktardığı üzere inkılapla ilgili düşüncelerinde gerçekleşecek inkılap için düşünce ve eylemde hazırlığın yapılmasının zaruri olduğunu vurgulayarak, inkılapla oluşacak uluslaşma sürecinde diğer milletlerden geri kalınmaması gerektiğini belirtmektedir (Kırımlı, 2010: 206). Milli bilincin gelişmesine giden yolun eğitimden geçtiği fikrini savunmaktadır. Kırımer, Kırım Tatarlarıyla ilgili ilk yazılarını *Tercüman* gazetesinde yazmıştır. Rusya Müslümanlarına müracaatla 1914 yılında İsmail Gaspıralı’nın 24 Eylül 1914 yılındaki vefatına ithafen “*Tercüman Okuyucularına*” (Tercüman, 1914: 2) adlı yazısında Gaspıralı’dan süre gelen eğitimde yenileşme ve dilin ıslahı konusundaki fikirleri desteklemiş, Çarlık tarafından yetersiz destek görülen Müslümanların ana dillerinde eğitim için hayır cemiyetlerinin halkın gelişimi açısından ne kadar öneme

⁶ Ayşe Bihter Küçükerdem, “Cafer Seydahmed Kırımer’in Emel Mecmuası’ndaki Yazıları (1930-1939)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2017.

⁷ Elif Uzunağaç, “Cafer Seydahmet Kırımer (1889-1960): Hayatı, Fikirleri ve Eserleri”, Yayınlanmamış Doktoraz Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2022.

sahip olduğunu belirtmiştir. Kırimer, bir milletin modernleşmesi için zaruri olan ögelerin ekonomi (ticaret), siyasi, kültürel alanlarda olduğunu söylemiş, süreli yayınlarında bu başlıklar altında toplumu bilinçlendirmeye çalışmıştır. “*Büyüklik Nerede?*” (Tercüman, 1914), “*İptidai Okullarımız Nasıl Islah Edile bilinir*” (Tercüman, 1916) ve diğer başlıca yazılarında toplumların ilim, eğitim ve ticaret alanlarındaki girişimlerin dini açıdan önemi ve mevcut noksanların hangi yollarla giderile bilinir olmasının altını çizmekteydi. Kırimer, 1917 yılında Kırım Milli Mücadelesinin sesi olmuş *Millet* gazetesinde siyasi motivli yazılarıyla kamuoyuna duyuruda bulunarak, milletin geleceğinin temini için siyasi alanda varlıklarını ve desteklerinin lüzumunu belirtmiştir (Uzunağaç, 2022: 142).

Aynı zamanda inkılapla başlayan modernleşme hareketinin millileşme sürecini başlattığını ve bunun sonucunda hürriyete sahip oluna bileceğini vurgulamıştır. Millet üzerine görüşlerinde Kırimer şöyle söylemektedir (Ülküsal, 1961: 4):

“Kökleri, medeniyetleri bir olan, geçmişlerinde ortak tarihe sahip olan, vaziyetlerinde aynı müsibetlere karşı çırpınan ve aynı zafer ve başarıya sevinen, refah için de aynı amaca tutunan toplum, millettir”

Kırimer’in inkılapçı düşüncelerinin pekişmesi İstanbul’da eğitim aldığı 1908 yılı arefesine denk gelir ki o, burada Genç Türklerin Osmanlı padişahı II. Abdülhamid ve onun rejimine karşı başlattıkları mücadeleden etkilenmiştir. Bu sebeptendir ki, II. Meşrutiyetin gerçekleşmesi siyasi düşüncelerinde ona rehberlik etmiş ve heyecanlandırmıştır.

Siyasi fikirleri Türk-İslam çerçevesinde gelişmişti. Dönemin ve toplumunun gerçeklerini göz önünde bulunmasıyla Kırım Tatarlarının da diğer Rusya Müslümanları gibi etnik kimliğin dini kimlik içerisinde eridiyinin ve İslamcılık olmadan milliyetçiliğe geçişin sağlanmasının zor olacağı düşüncesindeydi. Diğer yandan, Çarlık istibdadına karşı inkılapçı mücadele için ortak coğrafyayı paylaşan Müslümanların parçalanmamış olması gerekiyordu. Kırimer’in Türkçülüğü fikir dünyasında merkeze alması 1930’lı yıllara tekabül etmektedir. Türkiye’de sürdürdüğü faaliyetleri sırasında kaleme aldığı yazılarında Türkçülüğü şöyle anlatmaktadır (Uzunağaç, a.g.e. 159):

“Türkçülük, Türklerin kendi milli benliklerini bulmalarıdır. Türkçülük, Türklerin hars birliklerini kavramaları ve kuvvetlendirmeleridir. Türkçülük, Türklerin harsi ve siyasi bir mefkureleridir. Türkçülük mefkuresini iş ve gaye bakımından daha açık olarak: ‘Büyük Türk milletinin kurtulmasını, birleşmesini, yükselmesini temine temel olan milli fikir cereyanıdır’ diye tarif edebiliriz.”

Fakat bu düşüncelerin temelinin atılmasında henüz 1910 yılındaki Vatan Cemiyeti çatısı altında siyasi düşüncelerini sürdürdüğü bir zamanda Yusuf Akçura ile tanışlığı ve onun Türkistan’da meydana gelen deprem ve elim olay sonucu depremzedelerin yardıma muhtaçlığını kaleme alan yazısının duygusal etkisi büyük olmuştur (İnalcık, 1965: 473). Öte yandan, İttihatçılar tarafından Osmanlıcılık politikalarının öne sürülmesiyle arka plana itilen Türkçülüğün Rusya Müslümanları tarafından sahiplenilmesi de etkileyen faktörlerden biridir.

Türkçülük ve Türk Birliğinin düşünsel altyapıda oluşmasına rağmen Kırım’da siyasi eylemde henüz o dönemde Türkçü olmadığını söyler ve önceliğin Rusya’daki inkılapın gerçekleşmesi için mücadele edilmesi gerektiğini söyler (İnalcık, a.g.e.: 474). Fakat inkılaptan sonraki süreçte ise uluslaşmayla Cumhuriyetin kurulması ve ulus inşa sürecinde Türkçülükle gerçekleşmesi mümkün ola bileceğini vurgular. Her iki faktör birbirinin varlığını sürdürme bilmesi için önem arz eder. Bundan kastettiği şey ise, Cumhuriyetin toplumların gerçekleştirdikleri devrimler sonucu kendi kaderlerine hakim kıla bilmek için atılan büyük başarı olarak nitelendirmesidir.

Kırım’da, Türk-i toplulukların dil birliğine ve dilin ıslahı üzerine görüşlerini Türkiye’de yaşadığı zaman içerisinde *Milliyet* gazetesinde “*Türk Dili İçin*” başlıklı süreli yazısında değinmiştir. Bu konuyla ilgili Kazanlı aydın Sadri Maksudi’nin aynı başlıklı kitabından bahsederek dil birliği sorununu gündeme getirmiştir. Cafer Seydahmed dilin sadeleştirilmesinin gerekliliğini, hangi lehçenin ortak dil olacağını, Kazan, Bakü, Kırgız halklarının edebiyat alanındaki gelişmelerinden, Gaspıralı’nın bu yoldaki başarılı mücadelesinden söz etmektedir. Ortak dil birliğinin sağlanması yönündeki görüşlerini ise şu şekilde belirtmektedir (Milliyet, 1931: 4):

“Türk dili hakkında düşünmüş olanların pek çoğu Türkiye veya İstanbul lehçesinin dil birliğini teminde esas olacağını kabul etmişlerdi. Merhum İsmail Gasprenski’nin kanaati ve emeli de bu idi...1905 buhranından sonra da Rusyada yaşayan Türk kabilelerinde neşredilen matbuatın ve ilmi eserlerin büyük kısmı açık yani Arabi, Farsî terkipler kaldırılarak İstanbul lehçesinde idi...”

Cafer Seydahmed’in dilde sadeleşme talebinin sınırları Arabi ve Farsî kelimelerinden arındırmanın ötesinde Türki lehçeler, mahalli ve yerel dillerde de edebi bir özerklik ve birliği de kapsıyordu. Öyle ki, 24 Nisan 1931 yılı *Milliyet* gazetesinde Rusya Müslüman aydınların yerel dillerin araştırmalarını tespit edilmesi ve türkçe dil bilimi yolunda önemli adımlar attıklarını belirtmektedir. Fakat bu geniş kapsamlı faaliyetlerin sonuçları ortak dil birliği yolundaki İstanbul lehçesinin önünde engel teşkil edebileceğinin altını da çizmektedir (Milliyet, 1931: 4).

Kırimer, Türkçülük mefkuresinin 19. Yüzyıl Rusya Müslümanları arasında geç geliştiğini, bu sebeple de milli modernleşmenin yaşanması ve canlanmasının yetersiz kaldığını *Doğu: Büyük Ülkü Gazetesi*’nde kaleme aldığı yazılarında vurgulamaktadır (Doğu, Büyük Ülkü Gazetesi, 1942: 12). Millileşmenin canlandığı ve toplum nezdine yayılmasının tarihi 20. Yüzyılın ilk çeyreği olduğunu söylemektedir. Millileşme mücadelesinin baş aktörlerinin Rusya Müslüman aydınları olarak göstermekle, mücadelenin çıkış noktasını inkılaplar olduğu vurgusu yapar. Cafer bey, inkılap sonrası ulusların gelişimi için zaruri hükümet modelinin değişimiyle, mücadeleye rehberlik eden ideolojinin ulus-devlet inşa sürecinde zaruri olduğu tezini savunur. Türkiye Cumhuriyeti üzerinden yaptığı örnekleme ile Cumhuriyeti, gerçekleştirilen inkılapların sonucu olarak değerlendirerek, inkılaba rehberlik eden ideolojinin Türkçülük olmasıyla yeni devletin sağlam temellerine vurgu yapmaktadır. Biri diğerinin gelişimi için zaruri olarak gördüğü bu iki unsur sayesinde milletin siyasi, kültürel, ekonomik alanlarda uluslaşa bileceğini söylemektedir.

Cafer Seydahmet’in 1934 yılında kaleme aldığı en önemli eseri *Gaspıralı İsmail Bey* eseridir ki, bu eser Kırım’daki modernleşme sürecinin incelenmesi açısından büyük öneme sahiptir. Eseri değerli kılan bir diğer nokta ise Kırimer’in bizzat Gaspıralı’yla tanışılığının bulunmasıdır. Kırimer, Gaspıralı’nın modernleşme ve

millileşme sürecinin bilim vasıtasıyla gerçekleşmesi düşüncesine ilaveten siyasi eylemlerin toplumlar üzerinde daha çabuk sonuç vereceği fikrini savunmaktadır. Ayrıca Kırimer'in çizdiği politik ilerlemenin eğitim ve milli basının önemini vurgular ki, bu da onun Gaspıralı'nın düşünce dünyasından etkilendiğini göstermektedir. Gaspıralı'nın dil birliği fikrini daha önce de belirttiğimiz gibi şiddetle savunarak, 1905 yılının Rusya'sındaki siyasi gelişmeler içerisinde Rusya Müslümanlarının basın yoluyla ortak dil kullanımı Çarlığı korkutmuş, dildeki birliğin engellenmesi yolunda bir takım tedbirler alınmasına sevk etmiştir.

Cafer Seydahmed Kırimer Kırım Tatarlarının modernleşmesi yolunda tüm hayatını bu davaya adanmış bir adamdır. Kaleme aldığı yüzlerce makale ve eserlerde onun Rusya Müslümanlarının aydınlanması ve bu yolun Türkçülük ülküsü doğrultusunda gerçekleşebileceğini savunmaktaydı. Çarlığın devrimle devrilmesi ve bağımsız Kırım Cumhuriyetinin kurulması en önemli hedeflerinden biri olmuştur. Kısa dönemlik Kırım Ahali Cumhuriyeti'nde görev aldığı süreç içerisinde eğitimde, kültürel alanlarda milletin aydınlanmasına ön ayak olmuştur. Bolşevik Devrimiyle memleketini terk etmek zorunda kalan Kırimer, İstanbul'da siyasi faaliyetini sürdürme bilmiş, Türkiye başta olmak üzere Rusya Müslümanlarının ortak dil, Türkçülük mefkuresi ve Türki Cumhuriyetlerdeki kültürel gelişmeleri yakından takip etmiştir.

2.11. 1917 ŞUBAT DEVRİMİ AREFESİNDE KIRIM VE KIRIM TATARLARININ MİLLÎ MÜCADELESİ

Çar II. Nikolay'ın 1894'te tahta çıkması özellikle Rusya'daki sosyal ve siyasi yaşamın liberalleşmesi ve sosyal adaletin temellerinin atılması gibi daha iyiye yönelik değişim beklentilerinin artmasına neden oldu. Ancak II. Nikolay otokrat olarak attığı ilk adımlardan itibaren, selefi III. Aleksandr'ın sınırsız iktidarı sürdürme politikasını takip ettirmişti. Bu da ülkenin temel sivil ve siyasi özgürlüklerden yoksun kalmaya devam edeceği ve yalnızca ayrıcalıklıların gerçek gücü kullanmasına izin verileceği anlamına geliyordu. Sadece ayrıcalıklı sınıfların, özellikle de kalıtsal soyluların, aynı zamanda yüksek rütbeli memurların ve din adamlarının iktidarı paylaşmasına izin verilecekti. Çarlığın, devlet yönetimi sisteminde reform yapma konusundaki isteksizliği, sadece ekonomi ve finans alanındaki etkisine uygun bir kamusal statü elde

etmek isteyen burjuvaziye değil, bu durum liberal zemstvo ve entelijansiyanı da yabancılaştırmıştı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, özellikle 1916 yılında bölgedeki sosyo-politik ilişkiler daha da gerginleşti. Ekonomik durum giderek kötüleşti, kriz tüm üretim kollarını sardı, alt sınıfların yoksullaşma süreci artmış ve sınıf çelişkileri yoğunlaşmıştı. 1916'daki ulusal kurtuluş hareketinden sonra durum daha da kötüleşti. 1917 yılı başlarında, aynı Türkistan'da olduğu gibi Kırım ve Kafkasya da dahil tüm Rusya'da toplumdaki siyasi güçlerin dengesi değişmiş, özellikle orta ve yoksul kesimler arasında monarşi karşıtı, burjuva-demokratik duygular hâkim olmuştu. Benzer fikirler din adamları arasında da gözlemlenmekteydi. Bu gelişmelere etki eden diğer faktör Cedit aydınları olduğunu söylemek mümkündür. 1917 Şubat burjuva-demokratik devriminden sonra, eski imparatorluğun farklı bölgelerindeki ulusal azınlıkların hoşnutsuzluğu dikkate alınarak, devrimci-demokratik kitlelerin etkisi altında, Rusya'nın başında bulunan F. Kerenski hükümetinin dine ve dini inançlara karşı tutumu değişti. 20 Mart 1917'de Geçici Hükümet tüm kiliselerin bağımsızlığını ilan eden ve önceki tüm ayrıcalıklarını iptal eden "Dini ve ulusal kısıtlamaların kaldırılmasına ilişkin" bir karar aldı (Alekseyev, 1991: 13). Bu, Geçici Hükümetin iktidara geldikten hemen sonra geliştirme ihtiyacını duyurduğu "Vicdan özgürlüğü üzerine" yasasının kabul edilmesine yönelik ilk adımdı. Geçici Hükümet, Yahudi hahamlar, Rus Vaftizciliği ve Evanjelik Hristiyanların liderleri P. Pavlov ve I. Prohanov ve İslam din adamları tarafından desteklendi. Örneğin, Kazan'da, Tambov'da, Samara ve diğer yerlerde Müslüman din adamları Şubat Devrimi, Geçici Hükümet vb. onuruna toplu dualar düzenlediler. Benzeri gelişmeler Türkistan bölgesinde özellikle oldukça az sayıda din adamının bulunduğu yerlerde yaşandı.

Cedit modernleşme hareketinin temsilcileri olmak üzere, dini kuruluşların ve din adamlarının sosyo-politik etkinliği de bu süreç içerisinde önem kazandı. Böylece siyasi mücadele alanına girişleri yoğunlaştı. Yukarıda vurgulandığı gibi, Şubat Devrimi'nin zaferinden sonra, yerel Ceditlerin siyasi faaliyetleri artmış, saflarında birçok ilerici İslam din adamı, bilim adamı, medrese hocası ve yüksek ve orta gelirli tabakanın diğer temsilcileri de aktif faaliyetlerde bulunmuşlardı. 14 Haziran 1917'de Geçici Hükümet tarafından kabul edilen kararnameyle herhangi bir dinden vatandaşların seçme özgürlüğü, dini hoşgörüyü engellenmeden uygulanması

olasılığını onaylayan “Vicdan Özgürlüğü Üzerine” yasasını kabul etti. (Alekseyev, 1991: 17). Yasa, dini kuruluşların mevcut siyasi sisteme bağılılığı korurken kapsamlı dini ve kamusal, vaaz, hayır ve eğitim faaliyetleri yürütme haklarını yeniden teyit etti (Babkin, 2017: 86). Ekim Devrimi’nden sonra iktidar ile din, devlet ile din adamları arasındaki ilişki değişti. Sovyet iktidarının ilk günlerinde, Ortodoks Kilisesi ile ilk çatışmalar zaten yaşanıyordu, Patrik Tihon liderliğindeki Ortodoks din adamları ile gergin ilişkiler yaşanmaya başlandı (Kandidov, 1937: 29). Bolşevik Parti’nin program yönergelerini izleyen ve bunları eski imparatorluğun yıkılmış eski devlet yapılarının mevcut koşullarında mümkün olan en kısa sürede uygulamaya çalışan yeni kurulan hükümet, aceleyle proleter devlet arasındaki ilişkinin ilkelerini uygulamaya başladı. Sonuç itibariyle 2 Kasım 1917’de V.I. Lenin tarafından imzalanan “Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi” yayınlandı (Alekseyev, 1991: 27). İslam’a karşı resmi tutum, Sovyet yetkilileri olan Rusya Halk Komiserleri Konseyi başkanı V.I. Lenin ve Milliyetler Halk Komiseri I.V. Stalin tarafından 20 Kasım (Aralık) 1917’de yayınlanan metinde bildirilmekteydi. Çağrıda, Sovyet Müslümanlarının inanç ve gelenekleri, dini ve kültürel kurumları özgür ve dokunulmaz ilan edilmişti.

1916 yılının sonunda Rusya’da derin bir ekonomik, siyasi ve sosyal kriz baş göstermişti. Savaşın yol açtığı ekonomik yıkım, kitlelerin artan ihtiyaç ve sıkıntıları, savaş karşıtı duyguların büyümesi ve otokrasiye karşı genel memnuniyetsizlik, Şubat 1917’de devrimci bir ayaklanmaya yol açtı. 17 Şubat’ta (2 Mart) Petrograd’daki Putilov fabrikasında bakkal sıkıntısı nedeniyle işçiler greve gitti. 23 Şubat’ta (8 Mart) Petrograd’daki kadın işçiler ekmek ve savaşın sona ermesi talebiyle bir gösteri düzenlediler. Birkaç gün sonra başkentin fabrikalarındaki kitlesel grev, ekonomik taleplerden siyasi taleplere kayan genel bir siyasi greve (305 bin kişinin katıldığı) dönüştü. 27 Şubat (12 Mart) 1917’de genel siyasi grev silahlı bir ayaklanmaya dönüştü (Hosking, 2019). Ordunun önemli bir kısmı (yaklaşık 67 bin kişi) devrimin yanında yer aldı. İşçilerden ve askerlerden oluşan silahlı müfrezeler başkentteki tüm stratejik noktaları (köprüler, tren istasyonları, devlet daireleri vb.) ele geçirdi (Aluf, 1977: 121).

Çar II. Nikolay’ın tahttan indirilerek katledilmesi ve kardeşi Mihail’in de tahttan feragat etmesi Çarlığın sonunu getirmişti. Rusya’da Prens Lvov rehberliğinde geçici hükümet kurulmuş ve Devlet Dumasının faaliyetini sürdürmesine izin

verilmişti. Süren savaş ve yeniden devlet yapılanması geçici hükümetin çalışmasına yardımcı olmamıştır. Bu sebeple yönetim kademesinde değişiklikler yapılmış ve yerel yönetimlerde halk meclisleri tarafından seçilen kişilerin yönetime getirilmesi kararlaştırılmıştı (Devlet, 2014: 247). 2 Nisan 1917 yılında (20 Mart 1917) çıkan kararla tüm yurttaşların eşit statüde olduğu ilan edilmişti. Bunun sonucu Rusya'nın Müslüman Türklerinin de yaşadığı bölgelerde siyasi ve toplumsal olaylara katılmasına sebep oldu. Kırım da bu bölgelerden biriydi.

İdari yönetimdeki köklü değişiklikler Kırım'da yerel yönetimin Çarlık memurları yerine halk tarafından seçilmiş olan mahalle idareçilerin atanmasıyla başladı. Tavrida Eyaletinin yönetimi geçici hükümete bağlı komiserlik tarafından yürütülmekteydi (Bennigsen & Quelquejay, 1967).

Tüm yurttaşlara eşit statü tanınması yasasının kabulü basın, toplaşma ve örgütlenme ve örgüt faaliyetlerinin kısıtlanmaması yönünde özgürlükler kazandırmıştı. Buna müteakiben Müslümanlara din üzerindeki kısıtlama, siyasi faaliyetlerde bulunma gibi alanlarda hürriyetler tanınmıştı. Kırım da bu açıdan siyasi, dini ve etnik milliyetçiliğin ön planda tuttuğu atılımları gerçekleştirdi. 1917 Devrimi sonrası siyasi faaliyet ve milli mücadele eksenli Kırım tatarları arasında 3 aşamada gerçekleştiğini söylemek doğru olacaktır (Fisher, 2009: 160):

- I) İlk aşama devrimin ilk aylarında Kırım Tatar aydınları tarafından milli-medeni muhtariyetin oluşturulması yönündeydi. Mart-Mayıs ayları aralığında faaliyetler bu yönde gerçekleşmişti.
- II) Mayıstan itibaren Kasım ayına kadar olan zaman içerisinde bölgesel muhtariyet talebinde bulunmuşlardır.
- III) Kasımdan itibaren süreçte ise siyasi faaliyetler bağımsız devlet düşüncesi yönünde şekillenmiştir.

İlkin aşamadaki gelişmeler Geçici Hükümetin üzerinde durduğu konular toprak mülkiyeti ve uluslar başlığı altındadır ki, bu konu Kırım Tatarları için büyük önem taşımaktaydı. Hükümet tarafından kabul edilen özgürlükçü yasalar Kırım Tatarları için liberal politikalar sunuyor, dini özgürlüklerle beraber milli ve kültürel faaliyetler için özgürlük alanları da açmış oluyordu (Fisher, a.g.e: 161).

Kırım Tatarları hükümetin yeni kararları üzerindeki fikirlerini Şubat Devrimi'nin hemen ertesi ayında toplantı şeklinde düzenleyerek dile getirmişlerdi (Kırımlı, 2010: 250). Devrimin gerçekleşmesiyle gün yüzüne çıkan ve faaliyetlerine dört elle sarılan Vatan Cemiyetinin milliyetçi üyeleri tarafından Akmesic'te 7 Nisan (25 mart) 1917 yılında "Bütün Kırım Müslümanları Kongresi" düzenlendi. 1500-2000 arası temsilcinin katıldığı kongrenin ana konusu Kırım ve Kırımlıların geleceği üzerineydi. Kongre ayrıca Merkezi İcra Komitesini belirlemiş, o an için orada bulunamayan Numan Çelebi Cihan'ı Komite Başkanı ve Tavrıda ve Batı Rusya Müftüsü seçmiş, Cafer Seydahmet Kırimer ise Vakıflar İdaresi Başkanlığına getirilmişti (Alaç, 1960: 7). Her ikisinin de cephede bulunması ve aktif katılım sağlayamamaları, onların açtıkları milliyetçi yolda edebi ve romantik fikirlerin geçerliliğini yitirdiği ve halkın realitesini yeterince yansıtmadığı gerçeğini ortaya çıkarması açısından önemli bir göstergeydi. Cephede askeri ve siyasi zaferler için mücadele edenlerin toplum nezdinde daha fazla yer bulduğu, günün gerçeklerine ise siyaset ve askeri müdahalelerle cevap bulunacağı fikri yaygın kanaat haline gelmişti.

Komite atamalarındaki kararlar doğrultusunda devrime kadarki süreçte Çarlığın kontrolü altında varlıklarını sürdüren ve Kırım Tatarlarının sorunlarına bigâne kalan Ruhani İdaresi ve Vakıflar İdaresi'ndeki yönetim şekli Kırımlı aydınlar sayesinde başlatılan mücadelenin zaferi olarak, yerel halk tarafından seçimle yeniden halkın kontrolüne geçmişti. Kongrede görüşülen başlıca konular milli, medeni ve dini faaliyetlerin Müslümanların eline geçmesi, dini kurumlarda reformist faaliyetlerin gerçekleştirilmesiyle yeniden bağımsız ve kısıtlayıcı görüşlerin yerine ilerici fikirler altında varlığını sürdürmesi, vakıflara bağlı toprakların tekrardan millileştirilmesi, uluslaşma sürecinde önemli olan milli, kültürel haklar çatısında altında özgürlüklerin tanınarak milli özerklik üzerineydi (Uzunağaç, 2016: 38). Kongre sonucu olarak Kırım Milli-Medeni Muhtariyet beyanı, işgalden önceki Kırım Tatarlarına ait olan arazi toprakların ve Vakıf İdaresinin fonunun millileştirilmesi üzerinde fikir birliği sağlandı. Aynı zamanda İcra Komitesinin tesis edilmesiyle yarımada'nın Müslümanlar yaşayan bölgelerinde Merkezi İcra Komitesine bağlı şekilde devrim komiteleri kurularak ulusal düzeyde teşkilatlanma girişiminde bulundular. Devrim öncesi yaptıkları altyapı hazırlıkları kısa süre içerisinde milliyetçi örgütlerin ulusal çapta başarı elde etmelerine olanak sağladı (Kırımlı, 2010: 250).

45 kişiden ibaret İcra Komitesinin belirlenmesi dahil olmak üzere alınan kararlar telgraf vasıtasıyla Petrograd'a, Geçici Hükümet'e gönderilmişti. Kırım Tatarlarının bu karar doğrultusunda sergiledikleri tutum, değişimden memnun ve yeni hükümetten yana oldukları yönündeki fikri güçlendirmekteydi. Bölgede devrimi destekler niteliğindeki faaliyetleri ve aynı zamanda hükümet tarafından talep ve tekliflerinin geri çevrilmemesine çalışıyorlardı (Devlet, 2011: 52).

Merkezi İcra Komitesi'nin hayata geçirdikleri ilk faaliyet basın üzerine odaklanmak olmuştur. Seslerini daha çok duyurma ve tanınırlığını artırmak amacı güden basın organı, faaliyetine Akmesit'te 27 Haziran (10 Temmuz) 1917 yılında Hasan Sabri Ayvazov editörlüğünde "*Millet*" adı altında çıkartılmaya başlatılmıştı. Cafer Seydahmet Kırimer'in de müdürlüğünü yaptığı gazete adeta İcra Komitesinin ve daha sonraki süreçte Milli Hükümetin yayın organı rolünü üstlenmişti (Fisher, 2009: 164). Gazete 1917-1920 yılları arasında günlük Tatar dilinde yayın yapmaktaydı. "*Millet*" gazetesinin içeriği, ulusal parlamento ve hükümetin faaliyetleri, ulusal kültürel, bilimsel, sosyal yaşam ile ilgili materyallerden oluşmaktaydı. 400'den fazla sayısı yayınlanan gazete yayın ekibi Gaspıralı'nın "*Tercüman*" okulunun devamçılarından oluşmaktaydı. Eylül 1919'dan itibaren halkbilimci, arkeolog, siyasetçi Osman Murasov gazetesinin hedefleri ve yönetim kurulunda değişiklik yaparak tanınmış kamu ve siyasi figürler olan Hasan Sabri Ayvazov'un faaliyetlerinin yanı sıra, Osman Akçokraklı, Ahmet Özenbaşı, Habibullah Odabaşı'ı dahil etmiştir (Useyinova, 2013: 2-3). "*Millet*" gazetesini müteakiben 22 Temmuz (4 Ağustos) 1917 yılında resmi yayın organı olarak Halit Çapçakçı ve Ali Badaninski'nin editörlüğünde Akmesit'te çıkartılan "*Golos Tatar*" gazetesidir (Fisher, 2009: 164). Toplam 16 sayısı yayınlanan gazetede haftalık Rusça yayın yapmakla Rus toplumunun da Kırım'daki gelişmelere dikkatini çekmeyi amaçlıyordu. İcra Komitesinin kararlarını kapsayan haftalık gazete, Kırım Tatarlarının kültürel canlanması ve eğitimi konusuna, ayrıca Kırım'da yaşayan halkların kültürel diyalogu ve etnik uyum konusuna büyük önem vererek ve "Kırımlılar için Kırım" ve "Yaşasın Federatif Demokratik Cumhuriyet!" sloganlarını dillendirmekteydiler. Mayıstan sonraki süreç içerisinde gazete demokratik sloganlar geliştirerek ve sadece milli-kültürel özerklik talep ettiyse de sonbaharda Kırım Tatar milliyetçilerin pozisyonuyla birlikte gazetesinin pozisyonu

da bölgesel muhtariyetin gerekliliğini vurgulayacak şekilde değişmişti (Golos Tatar, 1917):

“Kırım Tatar halkı, Kırım’da yaşayan diğer milletlerle birlik içinde, kendileri için siyasi özerklik talep etmemektedir, ancak Kırım’da kültürel, tarihi veya etnografik hakkı olmayan herhangi bir halk tarafından siyasi hegemonya kurulmasına izin vermeyecektir.”

Mayıstan kasıma kadarki zaman içerisinde gelişen olaylar ekseninde Kırım Tatarlarının milli-medeni muhtariyet ile ilgili görüşleri görüldüğü üzere bölgesel özerklik yönünde değişmiştir. Bu görüş ayrıca 8-21 Eylül (15-28 Eylül) 1917 tarihinde Kiev’de düzenlenen Milletler Kongresinin gündem maddelerinden birini oluşturmaktaydı. Aralarında Cafer Seydahmet, Ahmet Özenbaşı, Settarov gibi önemli kişilerinden oluşan 11 kişilik temsilciler Ukrayna Radasıyla (Millet Meclisi) karşılıklı anlaşmalar üzerine bölgesel özerklik bağlamında toprak ve ulusal hakların tanınması yönünde ortak karar almışlardı (Kırimer, 1993: 200-201):

“Kongre ittifakla Rusya’nın federasyon esasında kurulmasını, milli ülkelerde kurulan muhtar hükümetlerin tanınmasını, ayrı bir ülkede toplanmamış olan Yahudiler gibi milletlere milli, medeni muhtariyet hakkının verilmesini, bütün muhtar hükümetler mümessillerinin de sulh kongresine iştiraklerinin temin edilmesini, mülki muhtariyet kurmuş memleketlerle merkezi hükümet arasındaki hukuki, idari münasebetlerin tanzimi için bir meclisin toplanmasını...kararlaştırdı.”

Bölgesel özerklik fikrinin pekiştiği olaylar Tüm Rusya Müslümanlarının kongresinde yaşandı. Kongredeki medeni muhtariyet ve bölgesel özerklik görüşünü savunanlar iki gruba ayrılmış şekilde fikirlerini savunmaktaydılar. Cafer Seydahmet’in rehberliğinde 25 kişilik temsilcilerle kongreye katılan Kırım Tatarlarının görüşlerini destekleyenler arasında Azerbaycanlılar, Başkurtlar ve Dağıstanlılar olmuştu. Dağınık şekilde yaşamakta olan Volga Tatarlarının mevcut durumundan dolayı fikre sıcak yanaşmamaktaydılar. Son oylamayla medeni muhtariyet fikrinin yerini bölgesel muhtariyet üçte iki çoğunlukla kazanmıştır (Fisher, 2009: 163).

Bu bağlamda Kırım örneğinden söylemek mümkündür ki, bölgesel ve bağımsız devlet inşasına giden yolda Geçici Hükümet'in devlet yönetimini ve yeniden yapılanması üzerine Merkezi İcra Komitesiyle yaşanan olumsuz gelişmeler de yeni gelişmelerin önünü açmıştır. Çarlıktan devraldıkları yerel yönetim modelinin yerine askeri ve işçi şuralarının oluşturulmasına karar verilmesi sonucu Kırım Tatarları tarafından hedeflenen millileşme sürecindeki kamusal teşkilatlanma yönündeki fikir ayrılıkları Rus ve Müslüman Türk temsilciler arasında fikir ayrılıklarına yol açmıştır. Yaşanan fikir ayrılıkları kısa zaman içerisinde Merkezi İcra Komitesi yöneticilerinin de müdahale etmek zorunda kaldığı münakaşaya dönüşmüştür (Uzunağaç, 2016: 51). Ayrıca milli askeri birliklerinin tesis edilmesi konusundaki sürtüşmeler de Kırım aydınlarını mevcut hükümetle karşı karşıya koymuştur (Kırimer, 1993: 180-181).

Kırım Müslümanları Merkezi İcra Komitesi siyasi alanda sürekli olarak merkezi hükümet yetkililerinin engellemeleriyle karşı karşıya kalıyordu. Geçici Hükümet, Kırım'ın milli kimliğini ve özgürlük hakkını tanımak konusunda isteksiz tavır sergilemekteydi. Bu durum, halk arasında büyük tepkilere yol açıyordu. Merkezi İcra Komitesi, giderek bir karargah şeklini almış ve halkın büyük bir kısmı, komitenin başkanı olan Çelebi Cihan etrafında birleşmişti. Bu anlaşmazlıkların sonucunda, 5 Ağustos 1917 tarihinde (23 Temmuz 1917) vilayet komiseri Bogdonov'un yönettiği vilayet komitesinin talimatıyla Akyar Kalesi'nde bir toplantı düzenlendi. Bahriye istihbarat teşkilatı tarafından desteklenen Akyar işçi ve asker sovyetinden bir grup da bu toplantıya katıldı. Toplantı sırasında, Kırım Müslümanları Merkezi İcra Komitesi başkanı müftü Çelebi Cihan ve Tatar askeri kuvvetleri komutanı Şabarov tutuklandı ve Akyar'a götürüldü. Çelebi Cihan ve Şabarov, "Tatar askerlerini cepheye gitmemeleri için kışkırtmak" ve "vatana ihanet" suçlamalarıyla karşı karşıya kaldılar (Fisher, 2009: 163-164).

Gelişmelere müteakiben Ekim ayı boyunca Kırım Tatarları Merkezi İcra Komitesinin yasama faaliyetlerini gerçekleştirmek için faaliyetlerde bulunmuşlardı. 14-15 Ekim 1917 yılında Akmesit'te Kırım Vekiller Kongresi düzenlenmiştir. 200 temsilciden 20'sinin kadın temsilcisi olması Kırım'da kadınların sosyal ve siyasi hayatta yer aldığını göstermektedir. Kongrenin ilk gününde alınan kararlar Kırım Müslümanlarını temsilen Devlet Duması'na gönderilecek delegelerin seçilmesi,

Komitenin bu zamana kadar sergilediği faaliyetlere ele alınmıştır (Kırimer, 1993: 210-211). İkinci günde ise Milli Yasama Meclisinin faaliyete başlanması gerektiği yönünde karar alınmıştır. Delegelerin faaliyet planları, bölge muhtariyetinin tüm Rusya Müslümanlarında da kendi toprakları için en uygun yönetim modeli olduğu düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Öte yandan, bölgesel muhtariyet Kırım aydınları için milli mücadelelerinde daha yolun sonuna gelinmediği, milli devletin oluşturulması için geçiş aşaması niteliği taşımaktaydı. Aynı zamanda Kırım Tatarları Çarlığı devralan Geçici Hükümetle beraber Ukrayna Rada'sıyla da toprak mülkiyeti ve yönetim şekli konusunda dirsek teması yürütmüşlerdir. Kırım'ın Ukrayna tarafından işgalinin tehdit oluşturmaya karşın bölgesel muhtariyetle elde edecekleri hakların resmîyete dökülmesi gerekliydi (Alaç, 1960: 8) (Kırimer, 1993: 210-213).

Kongrede alınan karar doğrultusunda 9 Aralık 1917 tarihinde Bahçesaray'da Kurultay düzenlenmiştir. Başta Numan Çelebi Cihan ve Cafer Seydahmet Kırimer olmakla çoğunluğu Vatan Cemiyeti'nin temsilcilerinden oluşan 76 üyeden 5'i kadın olmakla Kırım'da ilk defa kadınların seçme ve seçilme hakkı tanınmış olunuyordu (Kırımlı, 2010: 250). Kısa süre içerisinde Kırım Tatarlarının modernleşme yolunda büyük yol katettiklerinin göstergesi niteliği taşımaktadır (Aykol, 2018: 80). Kurultay yapısı merkezi grup Çelebi Cihan ve Cafer Seydahmet'in önderliğinde varlığını sürdürürken aynı zamanda kurultayın büyük çoğunluğunu oluşturmaktaydılar. Kurultayda ayrıca sol ve sağ görüşlü delegeler de bulunmaktaydı. Her ikisi de sayıca az olmasına rağmen, faaliyetlerde belirleyici bir rol oynamaktadır. Sağ fraksiyon, dini reformlardan memnuniyetsiz dini görevliler ve büyük toprak sahiplerinin temsilcilerinden oluşan 8-9 kişiden oluşmaktaydı. Sol kanatta ise sosyalist düşüncede 11-13 delege bulunmaktaydı. Ayrıca merkeze yakın görüşte olan sosyalist genç Tatarlar arasında Mustafa Kurti, Selim Memetov ve İdrisov gibi isimler de yer almıştı (Akt. Uzunağaç, 2016: 72).

Kurultay'da çözüm bekleyen meseleler başlıca olarak: Kırım Milli Devleti'nin kuruluşu ve idaresinin şekli ve muhtevası, Kırım Tatarlarının diğer halklarla ilişkilerin geliştirilmesi, Kırım Tatarlarının milli idaresinin şekli ve muhtevası, milli, dini, sosyal, resmî, kültürel ve siyasi hayatını belirleyecek yasaların çıkarılması, Kırım Türk halkının dinî, sosyal ve kültürel hayatını ilgilendiren alanlarda önemli reformların

uygulanması, ulusu temsilen parlamento ve hükümet oluşturularak milli yasama ve yürütme gücünün yerine getirilmesinden oluşmaktaydı (Fisher, 2009:166).

“Kırım Kırımlılarındır!” düsturuyla 1917 yılının Kasım ayındaki Kırım Milli Hükümeti milli-medeni ve bölgesel muhtariyet görüşleriyle Ekim Devrimine giden yoldaki tüm ülkeyi saran kaos ve anarşi ortamında yeteri kadar başarı elde edemeyeceğini anlaşıyordu. Öte yandan mevcut Geçici Hükümet ile yaşanan sürtüşmeler ve diğer Rusya Müslümanları arasında da yaygınlık kazanan bağımsız cumhuriyet modeline geçiş şekli onlar için de cazib gelmiştir. Bu sebeple tek dereceli ve gizli oyla yapılan, ayrıca 20 yaşını doldurmuş ve İslam aleminde bir ilke imza atmış olarak tüm Kırım Tatar erkek ve kadınların seçme ve seçilme hakkına sahip olmasıyla Kırım Tatar Milli Parlamentosu (Kurultay) Bahçesaray’da 9 Aralık 1917 tarihinde toplandı. Alınan kararlarla beraber aynı gün parlamentoda ilk Kırım Tatar hükümetinin başkanı olarak Numan Çelebi Cihan, Harbiye Nazırı olarak Cafer Seydamet Kırimer, Maliye ve Vakıf İşleri Nazırı Seyit Celil Hattat, Diyanet İşleri Başkanı olarak da Ahmet Şükrü seçilmişti (Muhittin, 1957). Parlamenteoya rehberlik edilmesi için Hasan Sabri Ayvazyov, Abdülhakim Hilmi ve Cafer Ablayev’den oluşan üç eşbaşkanlar, katipliklere ise Rusça yazışmalar için Ali Badaninski ve Türkçe yazışmalar içinse Seyt Ömer Tarakçı seçilmişti (Kırımlı, 2010: 250), (Kırimer, Bazı Hatıralar, 1993: 247). Parlamenteoda ele alınan konular ve kabul edilen görüşler doğrultusunda 26 Aralık 1917 tarihinde demokrasiyi ve özgürlüğü temel alan Kırım Anayasasını esas alan Kırım Ahali Cumhuriyeti (Demokratik Cumhuriyet) ilan edildi. Cumhuriyetin sınırları Sevastopol dışındaki yarımadanın tüm topraklarını kapsamaktaydı. Ayrıca Kırım Süvari Alayı ve Kırım Tatar piyade askerlerinden oluşan orduya sahipti. Fakat bölgedeki stratejik konuma sahip olan Sevastopol deniz üssünün kontrolü Bolşeviklerden elinde bulunmasıyla Kırım Cumhuriyeti için güçlü askeri güce sahip rakip olarak kalmaktaydı (Kırımlı, 2010: 251).

Bu gibi başlıca nedenlerledir ki Kırım Cumhuriyetin ömrü uzun olamamıştır. Yetersiz askeri güç ve silah mühimmatıyla Bolşeviklerle silahlı çatışmayı uzun süre sürdüremediler. 4 Ocak 1918 yılındaki Kırım yedek süvari alayı askerinin Bolşevik bahriyeliyle arasındaki yaşanan çatışmayla başlayan olaylar kısa süre içerisinde Hükümetler arasındaki büyük sürtüşmelere yol açtı.

2.12. KIRIM SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

1783 yılındaki Kırım Hanlığın işgaliyle sahip olduğu değerlerin ortadan kaldırılmasıyla istilacı güç karşısında yenik düşmesi milli bilince varış ve reformist hareketler sürecine kadar kendi kabuğuna çekilmekle kolonileşme ikilemi arasında bırakmıştır. Ruslaştırma ve mülksüzleştirme çabaları çerçevesine ilaveten İslam geleneği açısından Darülharp niteliği taşıyan topraklardan Osmanlı'ya göç de Kırım Tatarlarının gelişmesini ertelemiş ve bu gelişmeleri muayyen ölçüde olumsuz yönde etkilemiştir.

Batıda hâkim güç olma konumunu kaybetmenin devamında yüzünü doğuya çeviren Çarlık kara bağlantısı bulunan Müslüman topraklarına işgal gerçekleştirmiştir. Bu hedef doğrultusunda Osmanlı'nın olası hücumlarını engellemiş oluyordu. İşgal ettiği bu topraklarda Ruslaştırma politikasını hızla yürürlüğe koymuştur. Aynı zamanda istila edilen bu topraklardaki çoğunluğu Müslüman nüfusu olduğu için Çarlığın kontrolü altında faaliyetini yürüten İslam dini geleneğini sürdürmüştür. Ruhani İdari meclislerinde söz hakkına sahip ulemalar Çarlığın belirlediği belirli imtiyazlarla sadık kulu haline gelerek, Müslüman halkın aleyhinde kararlar verilmesinde aracı rolünü üstlenmişlerdir. Bu sebeple de Rus işgali altında ötekileştirilen Kırım Tatarları kendi mücadele süreçlerini başlatmışlardı. Öncelikli alanın kısıtlı imkanlar dahilinde eğitim alanında gerçekleştirilmesi toplum üzerinde kontrolü sağlama bilinmesi açısından elzemdi. Bu bağlamda Ceditçilik hareketine önderlik eden Gaspıralı Kırım'da Müslümanlar arasında modernleşme ateşinin fitilini yakan kişiler arasında öncü rolünü üstlenmekteydi.

Gaspıralı'nın gazeteciliğinin ideolojik ve tematik özellikleri göz önüne alındığında, her şeyden önce, tüm yaratıcı faaliyeti boyunca, Tercüman gazetesinde yaklaşık otuz yıllık çalışması boyunca, okuyucuların dikkatine sosyo-kültürel alanlardaki konuları en geniş yelpazede kaleme aldığını belirtmek gerekir. Başlıca konular arasında Türk coğrafyasında eğitimin geliştirilmesi, Türk halklarının aydınlanma ve birlik fikirlerinin geliştirilmesi, tüm Türk dünyasının stratejik görevlerinin formüle edilmesi ve tartışılması vb. yer almaktadır. Gaspıralı'nın hem bölgesel hem de küresel genel siyasi nitelikteki konulara, genel olarak dünya düzenine, ekonomik sorunlara, uluslararası ilişkilere, bir bütün olarak toplumun sosyal yapısının

sorunlarına, halkının durumuna ve sorunlarına büyük önem vermiştir. Bununla birlikte yazar, ana dilin işleyişi ve gelişimi sorunlarına, kültür ve din konularına, ekolojiye, çevre ve diğer birçok konuya büyük önem vermektedir.

Gaspıralı'nın düşünce dünyasının temelleri ise başlıca olarak ortak edebi dil, modern eğitim sistemi ve milli hareket doğrultusunda bölgeselliği esas almayan birleştiriciliği ön planda tutan, liberal çizgide teşekkül etmişti. Ortak edebi dil birliğinin savunma gayesi de bölgeselliğe karşı çıkmasıyla açıklana bilinir. Öte yandan bu düşüncelerin endişe doğurduğu başka bir nokta Çarlığın misyoner faaliyetlerinin de bölgeselliğin gerektiği üzerinde durarak, Türkler arasında oluşa bilecek birliğin karşını almak maksadıyla programlarını yaygınlaştıra bilmeleriydi. Rusya Müslümanların birliğini teşvik etmek, yıllardır süren Rus-Müslüman sorununa ışık tutmak adına olaylara tektarafı/tarafı değil, bağımsız şekilde değerlendirmesinden yana olmuştur. Çara ve devlete karşı sadakati eksik etmeden Müslümanların refah seviyesinde yaşamaları için mücadele etmiştir. Gaspıralı'nın batıdaki sosyopolitik gelişmeleri, modern devlet yönetimi şekli gözlemlemesi sonucu modern batı devletinde de ezilen halkların varlığını sürdürme bilmesi için en önemli faktörün dil olduğu farkına varmıştır. Fakat bunu Rusya İmparatorluğuna karşı silahlı saldırı ve ayaklanma şeklinde gerçekleştirmeden, yerel dillerin özgürleştirilmesinin/gelişmesinin önünü açarak etnik toplumların modernleşmesi beraberinde daha güçlü Rusya ve daha sağlam temellerde devlet yapısı doğuracağına inanıyordu. Rasyonel ve kurnazca olan bu fikirleri onu Kırım halkı adına yenilikleri zor şartlarda olsa dahi getirme imkânı sunuyordu. Öte yandan Gaspıralı'nın Çarizm politikaları altında Rusya'nın yok edici gücünün tarihi örneklere referansla anlamaktaydı. Bu durumdayken karşı koyacak, savaştıracak gücü ve yeteri kadar imkânı bulunmayan Rusya Müslümanlarının başkaldırmasının doğru olmadığı kanaatindeydi.

Bir de Rusya'nın kendi gerçekleri vardı. Rusya henüz sanayileşmenin eşiğindeydi. O yüzden tam anlamıyla modernleşememişti. Fakat Rusya her zaman kontrol ettiği topraklar üzerinde, doğuda batılıyken, batı devletleri karşısında hala doğulu libasında duruyordu. Edward J. Lazzerini'nin bu bağlamda gözlemleri kapitalistleşmeye doğru giden Rusya'nın Müslümanlara kıyasla modernleşmesi sonucu Gaspıralı'nın görüşlerindeki dengenin bozulması güçlü olan tarafın (Rusya)

kontrol altında tuta bildiği “çocuklarının” da (Müslümanlar) büyümesiyle karşı karşıya gelmelerinin kaçınılmaz olduğunu ve özgürlük ve birtakım kazanımlarla beraber olumsuz sonuçlar doğura bileceğini yönündedir (Lazzerini, 2004: 106).

Gaspıralı’nın siyasi alana dair çözüm önerileri Kırım’ın ikinci kuşak aydınları tarafından kısmen benimsenilse de kültürel gelişmelerin önünü açtığı ve yadsınamaz iz bıraktığı inkâr edilemez bir gerçek olarak kabul edilmektedir. Öte yandan Kırım milli mücadele sürecinin tüm safhalarını değerlendirdiğimiz zaman, gelişmeleri ve Rus-Müslüman arasındaki ilişkiler/çıkarlar dönemin koşulları gereğince değerlendirmek mantıklı olacaktır. Gaspıralı’nın başlattığı modernleşme ve millileşme süreci Kırım Tatarları nezdinde rönesansını yaşıyor idiyse, 1905 ve 1917 devrimin yarattığı yeni atmosfer sonraki aydınlar açısından dönüm noktası yaratmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN MODERNLEŞME SÜRECİ

3.1. AZERBAYCAN'IN ÇARLIK RUSYA'SI TARAFINDAN İŞGALİ

Kafkasya'nın jeopolitik konumu, onu Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney arasındaki ilişkilerde önemli bir halka haline getirmiştir. Antik çağlardan beri, birçok ülke ve kıtaya ulaşan en önemli kervan yolları bölge topraklarından geçmiştir. Doğu'nun kapıları olarak kabul edilen zengin ve gelişen Kafkasya, birçok fatihın dikkatini çekmiş ve defalarca yürüyüşler düzenlenmiştir. Büyük İskender'in birlikleri, Roma lejyonları ve Pars savaşçıları, Sasani ve Bizans imparatorluklarının birlikleri, Arap Halifeliği ve güçlü Cengiz Han devleti zaman-zaman bu bölgeyi kontrol etmişlerdir. 16-19. Yüzyıllarda ise bölge üzerinde Rusya, Osmanlı ve Safevi devletleri daimî çekişmelerini sürdürmüşlerdir.

18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. Yüzyılın başları Rusya İmparatorluğunun dış politikasındaki gelişmeler arasına Kafkasya bölgesinin istilası dahildir. Stratejik ve ekonomik açıdan öneme sahip olan Azerbaycan'ın işgal prosesi 18. Yüzyılın sonu ve 19. Yüzyılında gerçekleşmiştir. 18-19. Yüzyıllar Azerbaycan'da feodal yapı hüküm sürmüş, hanlıklar, onlardan daha küçük yapıya sahip sultanlıklar ve melikler olarak üç gruba bölünmüştü. Genellikle hanlıklar tarafından saldırıların düzenlenmesiyle sultanlıkların iktidarları son buluyor, toprakları büyük hanlıklara katılıyordu. Kuzey Azerbaycan'da en güçlü hanlıklar olarak Karabağ, Şeki ve Kuba hanlıkları gösterilmektedir. Bu süreçte Azerbaycan'daki feodal yapıya sahip olan hanlıklar arasındaki istikrarsızlık ve iç çekişmelerle beraber İran'ın da bu topraklardaki ve hanlıklar ile ilişkileri yüzünden uzun ve sancılı olmuştur. Aynı zamanda İran'daki Nadir şahin 1747 yılında saray darbesi sonucu öldürülmesi Azerbaycan hanlıklarının bağımsızlık mücadelesine ve komşu hanlıklarla toprak üzerinde savaşların vuku bulmasına yol açmıştı. Mezhepsel savaşlar ekseninde gelişen olaylar bazı hanlıkların İran'da iktidara gelen Zend hanedanlığına sadakat yemini etmesi ve iş birliği içerisinde olmasıyla bölgedeki uzun süre güç boşluğunu gören Rusya'nın da geri kalan hanlıklar ile iş birliğine girmesine sebep oldu (Swietochowski, 1988: 20).

Rusların Azerbaycan'la olan ilişkileri daha eski zamanlara kadar uzanmaktaydı. Erken orta çağ dönemlerinden ticari ilişkileri gelişmişti. V.V. Barthold'a göre, ticari ilişkiler Kiev Rus devleti döneminden itibaren Hazar denizindeki ticari faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdi. Büyük çaplı ilişkiler ise 1721'de Rus devletinin bir imparatorluk haline gelmesiyle tarihinde güçlü bir dönemini başlatmış oldu. İmparatorluğun önemli ekonomik politikaları arasına Volga-Hazar ticaret yolunun geliştirilmesi de dahil olmak üzere ekonomik çıkarlarını koruma arzusu yatıyordu. İmparatorluğun yönetici çevreleri, Karadeniz ve Hazar Denizlerini fethetmek, yani sıcak denizlere ulaşmak için sınırlarını genişletmeye çalıştı. Rusya böylece Kafkasya mücadelesine katılmış oldu.

Siyasi birlik geleneğinden yoksun hanlıklar arasındaki çatışmalar ve İran'ın zaman-zaman düzenlediği saldırılar ekonomik ve siyasi anlamda gelişimi aksatmış, aynı zamanda komşu ülkelerle yapılan ticaretin de gelişimini engellemiştir. Şeki hanı Hacı Çelebi, Kuba hanı Fetali han ve Karabağ'dan İbrahim hanın Safevi gelenekleri doğrultusunda hareket ederek hanlıkları tek çatı altında toplamak ve kendi iktidarlari altında birleştirme girişimleri kısmen başarılı olsa da bu girişimler çoğunlukla ters etki yaratmış, parçalanmanın karşısını alamamıştır (Umudlu, 2004: 10). Fakat Fetali hanın planlarının gerçekleşmemesindeki diğer etken ise 1784 yılındaki Rus İmparatorluğunun Osmanlı'ya savaş açmasıyla değişen dengeler ve Fetali hana imparatorluğun baskı göstermesi olmuştu (Swietochowski, 1988: 21).

Rusya için Kafkasya'nın önemi I. Petro'nun hakimiyet yıllarında Doğu siyaseti çerçevesinde şekillenmiştir. Petro'nun Rusya'ya kazanımları Avrupa'ya bir pencere açmasıyla beraber Asya'ya da ilk pencere açan çar olduğunu söylemek mümkündür. Asya'ya giden yolun Kafkasya'dan geçmesi de tesadüfi değildir. Kafkasya'nın Petro için cazibe merkezi olmasının sebepleri Avrupa ile yapılacak ticaret için Asya'dan gelen hammadelerin geçiş noktası olması, bölgenin de sahip olduğu ipek, pamuk, safran, petrol, tuz ve bakır gibi ürünlerden oluşan pazarı Rus tacirlerin kontrol etmesini sağlamakla onu Rus imalat endüstrisinin bir tür uzantısına dönüştürmesi, diğer yandan ise İran ve Osmanlı arasında yerleşim yeri olması sebebiyle yerel yönetimlerin bu ülkelerle olan bağıni koparmak suretiyle toprakların kontrol edilmesi gerekliliğini taşımaktı. Ayrıca bölge Rus-İngiliz arasındaki Hindistan'a kadar genişlemek planları

açısından askeri stratejik öneme sahip bölge niteliği taşımaktaydı. 18. Yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın güneye tek çıkış noktası Hazar deniziydi. Rusya'nın Asya ülkeleriyle yakın ilişkileri sayesinde hem siyasi hem de ekonomik açıdan Avrupa'nın vazgeçilmezi haline gelmiş oluyordu. Ticari ilişkilerin yanı sıra Avrupa ile Asya arasında olduğundan kendisinin belirlediği sınırlarla oluşturulan coğrafi konumu itibarıyla Rusya'yı Batı ve Doğu ile yakın çatışmaya girmek ve böylece dünyanın her iki tarafındaki olayların gidişatında etkin rol üstlenmiş oluyordu (Melgunov, 1874: 6).

Petro döneminde Asya neredeyse bilinmeyen bölgeydi. Doğuyu tanımak için yeterli fon ve donanım bulunmaması sebebiyle, Büyük Petro, ilk başta yalnızca Asya'da bulunan bazı gezginler ve tacirlerden edinebileceği bilgilerle yetinmek zorunda kalmıştı. Daha sonraki zamanlarında ise oluşturduğu tacir-gezin ağı vasıtasıyla Büyük Petro'nun Doğu hakkındaki bilgileri ne kadar özümsemeyi başardığını ve bu konudaki bilgisinin ne kadar kapsamlı olduğunu, sayısız kararnamesinden, yazılı emirlerinden, hükümdarın görüştüğü kişilerle yaptığı konuşmalardan bilinmektedir (Ağamalı, 2007).

Rusya'nın ekonomik çıkarları ve Safevi devleti ile ilişkiler kurması Rus hükümetini Hazar Denizi'nin doğu ve batı kıyılarının doğal ve coğrafi koşullarını derinlemesine incelemeye zorladı. Bazı bilgilere göre 17. yüzyılın sonlarından itibaren Rus elçileri Hazar Denizi kıyılarına keşifler düzenlemeye başladılar. Petro, Hazar Denizi'nin batı kıyılarındaki illeri incelemek için A. Volinski'yi Safevi devletine büyükelçi olarak gönderdi. Resmi bir görev olarak A. Volinski'ye Safevi hükümeti ile bir ticaret anlaşması yapması talimatı verdi. A. Volinski'ye resmi görevin yanı sıra gizli bir talimatı da vardı. Talimatta elçiye Safevi devletinin Hazar kıyısı vilayetlerinin toprakları, ordunun ilerlemesi için kervan yolları, Safevi ordusunun durumu, kaleler vb. anlatılıyordu (Buşev, 1978: 24-29). Saray içerisinden edindiği bilgilere göre, Azerbaycan da dahil olmak üzere Safevi devleti derin bir siyasi ve idari krize girmişti. Böylece Dağıstan sınırlarından Afganistan'ın güneyindeki Kandahar bölgesine kadar geniş bir alan isyanlar ve hoşnutsuzluklarla kaplanmış, ekonomi gerilemişti (Aliyev, 1979: 88-90). Bu bilgiler ışığında kapsamlı askeri-diplomatik hazırlıkların ardından 1722 yılında I. Petro filo ve ordu birliklerine, Safevi devletinin Hazar kıyısı vilayetlerini işgal etme planını gerçekleştirmek için yürüyüşe hazırlanmalarını emretti.

Rus tarihçisi V.P. Listsov'un belirttiği üzere, işgal planından önce, I. Petro'nun bölgenin Hristiyan halkını Müslümanlara karşı örgütlemesi ve Hazar kıyısı bölgelerden ve Bakü'den Müslümanların göç ettirip yerine Hristiyanları yerleştirmekle işgal planını hızlandırmış ve ayrıca bu bölgelere Ermeni, Gürcü ve Rusların yerleştirilmesiyle "haçlı üssünü" kurmuş olacaktı. Büyük Petro'nun emriyle Astrahan valisi olarak atanan A. Volinski, seferden önce Kafkas halklarını kendi tarafına çekmeye can atıyordu. Vali, diplomatik beceriler sayesinde Kabardeyler, Bragunlar, Aksaylar, Tarkov Şamhal, Derbent ve Tabasaran Hanlarını kendi tarafına çekmeyi başardı. Bununla birlikte, V. P. Listsov'a göre, Rus hükümdarının üstün gücünü tanınmasına rağmen, Kuzey Kafkasya halklarının çoğu, Türk yanlısı Kırım Hanı, Kuban Sultanı, Kabardey prensleri ve Kumuk Şamhal ile sık sık gizlice müzakereler yapıyordu. A. Volinski, Petro'ya yazdığı mektubunda bile, Kafkasya'nın Hristiyan olmayan halklarının yöneticilerine yaklaşmayı tavsiye etmediği, onları korku altında tutmanın doğru olacağı ve Ruslara boyun eğdirmenin tek güvenilir yolu olarak ise silahın olduğunu vurguluyordu (Listsov, 1951: 150-151).

Rusların bu girişimleri Müslüman halk arasında korkuya sebep olmuş, bölgelerde isyanlar baş göstermişti. Buna müteakip olarak Petro tarafından bölge halkı için hazırlanan manifesto Rusça ve yerel dillerde yazılarak esnaf, asker, din adamlarına, halka dağılarak buraya geliş sebeplerinin çıkan isyanlar sonucu öldürülen Rus tacirlerinin, gezginlerinin intikamlarını almaktan ibaret olduğunu ve ayrıca oluşan istikrarsız ortamı ortadan kaldırarak isyancıların da teslim olmasıyla onların affedileceğini belirtmekten ibaret idi. Aynı zamanda Petro buraya kendisinin Safevi hükümdarının destekçisi olarak geldiğini de belirtmiştir. Fakat bölgenin diğer etkin gücü Osmanlı'nın Güney Kafkasya'daki Rus varlığından rahatsız olmasından mütevellit isyancılara destek vermesi sebebiyle Petro geldiği Hazar kıyısı bölgelerinde işgali genişleterek Bakü, Derbent dahil büyük şehirleri işgal etmişti (Develi, 2021: 43-44). Petersburg'da İran elçisi tarafından imzalanan antlaşma ile de İran'ın kontrolündeki Hazar kıyısı şehirleri de Rusya'ya terk etmek zorunda kaldı. Petro'nun (1725) ölümünden sonra Rusya'da dış politikasını olumsuz etkileyen olaylar yaşandı. Saray darbeleri, I. Petro yönetimiyle elde ettikleri göz ardı edilirken, İran'da yetenekli bir devlet adamı, önde gelen bir komutan olan Nadir Han Afşar (1736'dan itibaren ise İran Şahı) iktidara geldi. Bu durumda Rusya, İran'la iki antlaşma

imzalamak zorunda kaldı: Reşt (1732) ve Gence (1735). Safevilerden enkaz devr alan Nadir şah, çürümüş devlet bürokrasisini kökten değişikliklerle daha işlek hale getirmeye, halkın içinde bulunduğu mezhepsel savaşı birleştirici bir unsur olan Türklük benliği ile bir araya getirmeye çalıştı. Öncelikli olarak şii-sünni çekişmelerini Osmanlı ulemasının onay ve rızasını almayı gayret ve niyet etmiştir (Hüseynov, 2007). Fakat A. A. Bakıhanov'un "Gülüstan-i İrem" eserinde belirttiği gibi bu gayreti Osmanlı tarafından önyargılı ve ısrarcı olarak değerlendirilmiş, kabul görmemişti (Bakıhanov, 2010: 173). Halk ve saray arasındaki dil bariyerini aşmak maksadıyla saray dilini halkın dili olan türkçe yapmıştır. 1747 senesinde yakın çevresi tarafından suikast sonucu öldürülen Nadir şah, döneminin başarılı ve zeki devlet adamıydı (Memmedov, 2009: 434-436). I. Petro'nun Hazar kıyısı bölgesindeki varlığına son vermesi bakımından Azerbaycan tarihi açısından önemli bir siyasi figürdür.

18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan hanlıkları Rusya tarafından işgal olunduktan sonra parçalanmıştı. Fakat çalışmamızın konusu olan modernleşme açısından hanlıkların idari yapısı, sosyo-politik durumu hakkında söz etmek ve cemaatten ulusa geçiş sürecindeki altyapıyı oluşturan dinamikler ile ilgili kısaca bilgi vermek doğru olacaktır. Azerbaycan'daki hanlık yapılanması 1747 yılında Afşar Hanedanının kurucusu olan Nadir Şahın saray darbesi sonucu öldürülmesi ve devletin dağılmasından sonra Azerbaycan'da 20'ye yakın küçük devlet niteliği taşıyan hanlıklar ve birkaç adet sultanlık kurulmuştu. Birbirlerine hasım olarak ortaya çıkan bu beyliklerin uzun soluklu olmayan yönetim tecrübeleri coğrafyadaki birlik gücünü yıpratmıştır. İran'da ise (Zend ve Kaçarlar arasında) uzun bir savaş sonucu yeni bir hanedanın iktidara gelmesiyle iç karışıklık son bulmuş, Ağa Muhammed Han (1794-1797) liderliğindeki Kaçarlar, İran'ın neredeyse tamamı üzerinde egemenliklerini kurmayı başarmışlardı. Nadir Şah gibi, yeni hükümdar da Safevi devletinin sınırlarını ilgili Rusya ile yapılan Gence Antlaşması ve Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan (1746) antlaşmalarla belirlenen biçimde yeniden kurmayı görev edindi. Bu belgelere göre, Kafkasya'nın doğu yarısı ve Dağıstan (Sulak Nehri'ne kadar) İran'ın sahasında, batı kısmı ise Osmanlı sınırlarının bir parçası oluyordu (Memmedov, 2009: 119-120).

Nadir şah sonrası Azerbaycan'ın kuzeyinde Karabağ, Gence, Şamahı, Bakü, Derbent, Kuba, Şeki, Lenkeran, İrevan, Nahçıvan hanlıkları, ayrıca İlisu, Gabele, Ereş,

Kazah ve Şemeşddil sultanlıkları, Car-Balaken cemaati kuruldu. Güneyinde ise Tebriz, Urmiye, Hoy, Karadağ, Erdebil, Serab, Marağa, Maku, Zencan, Gazvin hanlıkları vardı. 18. Yüzyıldaki Rus-İran savaşları sonucu bağımsızlıklarını yitiren bu hanlık toprakları Rusya ve İran arasında bölüştürülerek bugünkü Azerbaycan haritasını oluşturmuştur.

Dönemin Azerbaycan hanlıkları ile ilgili ilkin kaynak Azerbaycanlı tarihçi A. Bakıhanov'un kaleme aldığı "Gülistan-i İrem" eserinden öğrenilmektedir. Daha sonra 18. Yüzyılda Rusya'nın Azerbaycan'daki resmi temsilcileri veya Azerbaycana gelen seyyahların resmi yazışmalarından, yol notlarından bilgiler elde edilmiştir. Bu bağlamda 18. Yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da bulunmuş olan Alman Botanikçi F.K. Mareşal fon Biberstein⁸, S. Bronevski⁹, S. G. Gmelin¹⁰, P. Zubov¹¹, M.N. Kuçayev¹² ve diğerlerinin notları önem arz etmektedir. Yazarlar, kaleme aldıkları eserlerinde hanlıkların sosyo-ekonomik yapısı, toprak mülkiyeti ve arazi kullanımı, köylülerin yaşamları, üretim, vergi ve yasalarla ilgili konuları ele almışlardır.

Azerbaycan'daki hanlıklar yönetim şekline göre İran merkezi yönetimine benzerlik gösteriyordu. İran'daki merkezi devletin kontrolü altında yerel yöneticilik yapmış olan üst düzey ailelere hizmetleri karşılığında hediye edilen ve gerektiğinde savaşlara asker gönderme yükümlülüğü ile beraber devredilen topraklar, merkezi otoritenin zayıflaması sonucu devlete ait olan bu toprakların himayesi yetkili ailelere geçmiş, elinde toprak ve askeri güç bulunduran beyler ise bu otorite boşluklarından faydalanarak kendi hanlıklarını kurmuşlardır. İran'daki yönetim sisteminden etkilenen hanlıklar da kendi adlarına paralar bastırmış, kendi ordu sistemini kurmaya gayret etmişlerdi (Memmedov, 2009: 451). Ayrıca etnik olarak Azerbaycanlı olan bu hanlar devlet dilini İran etkisi nedeniyle saray dilinin Azerbaycan türkçesi olmasına rağmen resmi yazışmalarda farsça da kullanılmaktaydı. Devlet, hanın da başında bulunduğu

⁸Mareşal von Biberstein. Hazar Denizi'nin sol kıyısında Terek ve Kura nehirleri arasında bulunan vilayetlerin tasviri, 1798. Fransızcadan Rusçaya çeviri Sara Aşurbeyli. AMİA TE İA., env. No 466..

⁹ Semyon Bronevski. Kafkasya hakkında roman, coğrafi ve tarihi haberler, bölüm I-II, tip. C. Selivanovski, Moskova 1823.

¹⁰Gmelin S.G. Doğanın üç krallığını incelemek için Rusya'yı dolaşmak.

¹¹Platon Zubov. Tarihi, etnografik, mali ve ticari ilişkiler içinde Rusya'ya ait Kafkasya Bölgesi ve komşu toprakların bir resmi, bölüm IV, Konrod Wingeber matbaasında, St. Petersburg 1835

¹² M. Kuçayev. Transkafkasya'da feodalizm ve serflik. "Russkiy Vestnik" dergisinden seçilmiş alıntı. 1893

ve baş veziri (divanbeyi) tarafından yönetiliyordu. Divan üyeleri üst düzey yetkililerden (bey, mirza) oluşuyordu. Şeriat kuralları ve gelenekleri çerçevesinde şekillenen divan üyelerinin görüşlerinin yanında son sözü söylemeğe muktedir olan yetkili han idi. Aynı zamanda bazı hanlıklarda divanın en yüksek mevkiisinde farklı alanlarda faaliyet gösteren mirzalarla beraber şeyhülislam da yer almaktaydı (Karayev, 2010: 216-217). Din adamları genellikle hanın en yakınındaki ve nüfuzlu kişiler arasından seçiliyordu. Devlet yönetiminde divandan sonra askeri reisler (binbaşlar, yüzbaşlar, onbaşlar, maaflar), mahali naibler (vali, kethüda, darğa, kovhalar, yasavullar), eşikağası (sarayın mali işleri ile ilgilenen kişi), serker (hazine ağası, sandıktar) ve şeriat mahkemeleri için şeyhülislam ve kadılar gelmekteydi (Ağamalı, 2007: 192-193).

Hanlıkların ekonomik yapısı tarıma dayanıyordu. Uzun süren savaşlar, yıkımlar bölgedeki ekonomik gelişmeleri engellemiş ve genellikle komşu devletlerle ticaret yapılmıştı. Genel hatlar itibariyle Bakü hariç Azerbaycan'ın diğer hanlık bölgelerinde tarıma dayalı üretim yapılmıştı. Buğday, arpa, darı ve benzeri tahıl üretimi Karabağ, Gence, Şeki, Şamahı ve Kuba bölgelerinde yetiştiriliyordu. Bakü topraklarının tarıma dayalı üretim ve yeteri kadar sulama sisteminin olmaması daha fazla çaba gerektiriyordu. Genellikle komşu hanlıklardan ithal ürünler yapılarak geçim sağlanıyordu (Mustafayev, 1989: 11).

18. Yüzyıl Azerbaycan hanlıklarının kurulmasında yeni bir döneme girmesi ile Rusya da dahil batılı devletler kapitalist sistem içerisinde genişleme yarışına girmişlerdi. Hanlıkların bu dönemde tek çatı altında birleş(e)memesinin, tek bir ulus olamayışının etkili sebeplerinden en önemlisi dinsel faktörlere, mezhepsel yanaşmalara dayalı devlet modeli fikrini temel almalarıydı. Doğu toplumlarında özellikle Azerbaycan hanlıklarının egemenliklerinin kısa sürmesinin sebebi de hanlıklar arasında bitmek bilmeyen kavgaların, savaşların sürmesiyle beraber, komşu büyük devletlerin de sürekli bu hanlıkların iç çatışmalarının kullanarak kendi taraflarına çekmesinden de oluşmaktaydı.

İç ve dış faktörlerden kaynaklı bölgesel çatışmalar modernleşmenin temel etkenleri olan ekonomik gelişim ve kültürel bilincin batı devletleriyle kıyasta bu hanlıklarda tüm yönleriyle gelişmemesine sebep olmuştur. Ayrıca bölge

hanlıklarındaki askeri alanda da geleneksel silah kullanımı, onları büyük devletlerin orduları karşısında aciz bırakmıştır. Bunun sonucudur ki, hanlıkların kısa süre içerisinde bağımsızlıklarını kaybederek Rusya ve İran gibi büyük devletlerin kontrolü altına girmesiyle teker-teker eriyip yok olmuşlardı. Azerbaycan topraklarında ise millet bilinci bir asır daha beklemek zorundaydı.

Rusya'nın Kafkasya'yı işgal planları İran'da iktidara gelen Kaçar hanedanlığının hızlı şekilde bu bölgede kendi etkisini artırması ve İngiltere'yle de ittifak yapmasıyla yeniden hayata geçirmeye başlamıştı. Kaçarların batıdan destek almasındaki sebep yeteri kadar güçlü bir devlet yapısının olmayışı ve bölgedeki genişleme hamlelerini Rusya karşısında koruna bilecek gücün batı desteği ile sağlaya bileceği yatıyordu. Yapılan antlaşmaların İngiltere için karlı tarafı, İran vasıtasıyla Hindistan'daki varlığını garanti altına alması ve İran sınırları içerisinde İngiliz tüccarlarına birtakım imtiyazlar sağlanarak bölge limanlarını kullanım hakkı tanıyordu (Memmedov, 2009: 478). Bölgenin hakim gücünün Müslümanlarda olması ilk başta Gürcü Kartli-Kahetya Krallığını tehdit etmişti. Aynı zamanda bölgedeki İrevan, Şeki, Şirvan, Bakü ve Gence hanlıkları da Kaçar hanedanlığın egemenliği altına girmek istemiyordu. 1801 yılında Çarın yayınladığı manifesto ile Gürcü Krallığının Rusya'ya birleşmesi gerçekleşti (AKAK: 653-656). Bölgede İran'ın himayesine girmeyi kabul etmeyen Kuba ve Talış hanlıkları için de Rusya tarafından askeri destek ve ikili ticari faaliyetlerin gerçekleştirilmesini içeren anlaşmalar imzalanması suretiyle ittifaklık oluşturuldu (İsmayılov, 2007). Böylece bölgenin işgali için ön kapılar açılmış oldu. Rusya'nın bölgedeki hakimiyet kurmasından rahatsızlık duyan İran, İngiliz devleti ile yaptığı antlaşma gereği mali ve askeri destek almış ve bunu da 1801 yılında 70.000 kişilik ordusunu Kafkasya sınırlarında hazır konuma getirmişti (Bakıhanov, 2010: 158).

1804-1813 Rusya ve İran'ın Kafkasya üzerindeki savaşı Rusya'nın zaferi ile sonuçlanmış ve Gülistan antlaşması ile Güney Kafkasya'nın büyük kısmının kontrolü Rusya'ya geçmişti. Bakü, Kuba ve Gence hanlıkların Çarlık Rusya'sına karşı mükavemet göstermesi sebebiyle varlıklarına son verilmişti. Karabağ, Şeki ve Şamahı hanlıkları ise Rusların yanında yer alması sebebiyle vassal hanlık halinde faaliyetlerini bir müddet sürdürme bilmişlerdi. Fakat 1819-1826 yılları arasında Şeki, Şamahı,

Karabağ ve Lenkeran hanlıklarında hanlık sistemi kaldırılmış yerine merkezi Şuşa olmak üzere “Müslüman Eyaletler Başkanlığı” kuruldu. Eski hanlıklar ve beylikler vilayet ve kazalara dönüştürüldü, 6 vilayet - Bakü, Guba, Şeki, Şirvan, Karabağ ve Talış, 2 okrug (bölge) - Yelizavetpol ve Car-Balaken, 2 distansiya (mıntıka)-Gazah ve Şemşedil oluşturuldu (İsmayılov, 2007: 78-79). Vilayetler rus askeri yöneticiler-komendant (komutan) tarafından idare edilmekteydi. Kafkasın baş komendantı tarafından atanan bu yöneticilerin ölüm emri vermek dışında yasama, yürütme ve yargı sistemlerinde geniş yetkilere sahiptiler. Komendant yönetiminde yerel beylerin ünvanlarına dokunulmamış, mahali yöneticilikte söz hakkı kendilerinde kalmıştı. Vilayetlere bağlı olan bölgelerde yerel yönetimlerde komendantlar tarafından Çara sadakati ile bağlı olan yerel ağa ve beyler bölge yöneticisi ola biliyorlardı. Resmi şekilde yürütülmeyen bu yönetim modelinde genellikle yerel yöneticiler maaş almıyor, köylüden topladığı vergilerin bir kısmını kendine ayırıyordu(Milman, 1966: 74).

Komendant idari usulü hanlıkların kaldırılması sonrası geçici süreliğine kurulmuş yönetim modeliydi. Bölgedeki uygulamaları göz önünde bulundurursak yerini aldığı eski feodal yapıların yenilenmiş versiyonu söylemek mümkündür. Komendant idari sistemindeki atanan yöneticilerin keyfi işleyişi ve kanun ve kurallara uyulmaması, müslümanlara karşı uygulanan şiddet sebebiyle sistem 1840 yılında sivil yönetim şekline geçmiştir (Nesibli, 2021: 209). Bölgede yönetimi devr alan rus askeri yöneticileri hanlıklardan kalma gelenek ve idari usulünü kaldırmaması/yok edememesi sebebiyle kendisinin de faaliyeti uzun süreli olamamıştı.

Rusların Azerbaycan’da izlediği yerleşme taktiği diğer bölgedeki işgallerinden farklıydı. Yerel bey ve ağaların statülerine dokunulmaması, bölgenin önde gelen kişilerinin olası İran veya Osmanlı ile işbirliğine karşı kendi saflarına çekme girişimiydi. Orta Asya’daki gibi ruslaştırma politikaları izlememiş, bölgedeki eğitimli yerel halkın devlet işlerinde görev almasının önünü açmışlardı. Aynı zamanda çarlığın kurduğu yarı feodal komendant sistemi sömürge rejiminin bir ürünü ve somut tezahürüydü. Böyle bir durumda, yeni oluşturulan ve kötü kontrol edilen idari yönetimin ana aktörleri olan komutanlara büyük yetki verilmesi, benzeri görülmemiş suçlara ve ihlallere yol açtı. Bu suçlar ve ihlaller, askeri yönetiminin hemen hemen tüm yıllarında var olmuş, adeta bu yönetimin ayrılmaz bir parçası haline gelmişti.

Adaletsiz yönetim ve köylülerin sırtına bindirilmiş dengesiz vergi sistemi Azerbaycan'da köylü ve eşkiya isyanlarının ortaya çıkmasına yol açtı. Devlet hazinesine de yeteri kadar mali desteğin de sağlanmaması merkez yöneticilerin de isyanları yakından takip etmesine sebep olmuştu. İsyanların büyüüp şehirlere yayılmaması ve komşu müslüman devletlerden destek sağlanmaması için komendant idari sistemi lağv edilmişti. Bölgedeki olayları yakından takip için gönderilen Kutaysov ve Meçnikov gibi üst düzey memurlar, çara rapor ettikleri belgelerde komendant askeri yönetimini “devlet gelirleri açısından soyguncu, bölgenin rifahı ve yerel halkın maneviyatı için yıkıcı” olarak nitelendirmişlerdi (MDTA, f. 1268, s. 1, d. 15, v. 65)

Yeni idari usul, Kafkasın baş komutanı M.F. Paskeviç tarafından oluşturulan sivil yönetim sistemi Kutaysov ve Meçnikov tarafından desteklenmesiyle yürürlüğe girmişti. İlk başta yeni idari yapılanma ile merkezi Tiflis olan Gürcü-İmereti guberniyası ve Hazar vilayeti kurularak merkez şehri Şamahı olarak belirlenmişti. Guberniyalar uyezdlere, uyezdlere de uçastoklara (kazalara) bölünmüştü. Yerel ağa ve beylerin naiplik yaptıkları kurumların da yönetimi yine Rus memurlarına devredilmişti (Nesibli, 2021: 210). 1846-1850 yıllarda guberniya sayılarında kısmi değişikliklerin yapılması ile bu sistem bolşevik devrime kadar devam etmiştir. Çarlık hükümeti ayrıca yerel feodal beyler ve din adamlarıyla ittifak kurarak, Azerbaycan'da kendisine sosyal bir destek yaratma arzusuyla şeriat mahkemelerinin yetkilerini genişletti. Ağaların toprak mülkiyet haklarını yasama yoluyla onayladı. Böylece idari-yargı sisteminde yapılan değişiklikler halk kitlelerin durumunu hafifletmemişti. Reform ve onu takip eden değişiklikler, Güney Kafkasya'da çarlığın konumunu güçlendirmeyi ve bu topraklarda mutlakıyetin sömürge politikasının yeni görevlerini yerine getirmeyi amaçlamıştı.

İşgal sonrası Azerbaycan'daki iktisadi ve sosyal yapı çarizmin bölgenin sömürülmesiyle özdeşleştirilmekteydi. Azerbaycan'ı kendi iç pazarına dönüştürerek ticari faaliyetlerini ve Rus pazarlarına hammadde üreten bölge olarak kullanmaya başlamıştı. Her şeyden önce Rusya ekonomi politikasını uygulamaya başladı. Doğal kaynaklar bakımından zengin bölgelere incelemeler yapılması için uzmanlar gönderildi. Rusya Bilimler Akademisinin madencilik uzmanları Küçük Kafkas'ın

kuzey bölgelerinde değerli maden arayışına çıktılar. Şirvan eyaletinde temel üretim kaynağı olan ipek sanayisinin geliştirilmesi için dut bahçelerinin salınması gibi bir sıra girişimlerde bulundular.

19. yüzyılın ilk yarısında Çarlık için Azerbaycan bölgesi ekonomik olarak benimsenmesine giden yolda sadece ilk adımlar atıldı. Bu yöndeki girişimlerin sınırlı ve çoğu zaman eksik olması, Rusya'da dağılmakta olan feodal serflik yapısı koşullarında gelişen Rus endüstriyel kapitalizminin temelini zayıflığı ve sınırlılıkları ile açıklanmaktadır. Çarlık hükümetinin amaç ve hedefleri Azerbaycan'ı bir sömürge ve hammadde üssü haline getirmek olsa da, ipekçilik ve balıkçılık gibi Azerbaycan ekonomisinin önemli sektörlerine Rus sermayesinin girmesi alanında alınan önlemler ve Azerbaycan'ın doğal kaynaklarının keşfi, kullanımı ve geliştirilmesi nesnel olarak Azerbaycan'ın ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle petrolün bulunması, 19. Yüzyıl Azerbaycan'ında kapitalist ilişkilerin gelişmesinin ana faktörlerinden biri oldu. Bu da Çarlık Azerbaycan'ında ulusun dünya kültürü ile bütünleşme sürecini de hızlandırmıştır.

Bakü'deki ağır sanayinin faaliyete başlamasıyla iş-gücü imkanları yaranmıştı. 20. Yüzyılın başlarında Azerbaycan nüfusu birçok etnik gruptan oluşmaktaydı. 1905 yılındaki nüfus sayımında Yelizavetpol guberniyasındaki nüfus sayımına göre %62'si Azerbaycanlılardan, Ermeniler %32'sini, %2,1'i Ruslar %1,6 Kürtler, %0,6 Almanlar, %0,4 Kafkaslılar, %0,2 Yahudilerden oluşmaktayken, Bakü guberniyasındaki nüfus oranları ise Azerbaycanlılar %70 civarlarında, Ruslar %9,3, Ermeniler %6,6, Gürcüler %2 ve geri kalanlar Talış, Tatar, Yahudi ve diğerlerinden oluşmaktaydı. Erivan guberniyasında %52,8 Ermeni, %38,5 Azerbaycanlı, %1,8 Rus, %1 oranında ise Kürtler teşkil etmekteydi (Hüseynov, 2001: 18).

Kafkasya'nın istilası, sınırları sürekli genişleyen ve hareket halinde olan Rusya İmparatorluğu açısından en başta güvenlik anlamı taşımaktaydı. Kara bağıllığı olduğu bölgenin diğer ucunun Müslüman devletlere uzanması tehlikenin her zaman var olduğunu göstermekteydi. Bölge Müslümanlarının komşu Müslüman devletler ile birlik oluşturması da ikinci bir tehlikeyi doğura bilirdi. Kurulan ilk knezlikten itibaren Ruslar, Müslüman halklarla ortak yaşamayı öğrenmiş, yakın geçmişte onların vassalı olması, Müslümanların sahip olduğu değerler ve devlet ahlakının benimsemesine yol

açmış, onları egemenliği altına aldığı sonraki süreçte ise benimsenen değerler ve sahip olunan kültür, Müslümanlara karşı stratejik politikalar içermiştir. İslamın özgürleştirilmesi ve devlet tarafından statüye kavuşturulması dönemin yöneticileri tarafından belirlenmiş “siyasi anlaşma” niteliği teşkil etmekteydi. Yine dolaylı yollarla egemenliği altında Müslümanlara sınırlı özgürlükler sunmuş, kendi topraklarında ikinci sınıf toplum olmaya mecbur bırakılmıştır.

3.2. AZERBAYCAN’DA MİLLİ FİKİRLERİN OLUŞUM SÜRECİ

19. yüzyılın sonu-20. Yüzyılın başlarındaki menşei batıdan çıkan milliyetçilik ideolojisi dünya haritasını büyük imparatorluklar üzerinden yeniden şekillendirmeye başlamıştı. Özellikle Birinci Dünya Savaşına giden yolun mihenk taşlarını oluşturan bu akım, büyük devletler üzerinde muazzam toprak kayıplarına yol açsa da küçük ulusların kültürel ve siyasi alanda da önünü açmış bulunuyordu. Daha önce çok uluslu devletlerin çatısı altında yaşamlarını sürdüren halklar için tek somut örneğin devlet olduğu, milliyetçiliğin ise kültürel ve sosyolojik taraflarının bulunmasıyla devletin geleceği için sorun teşkil edebilecek noktadaydı. Fakat 20. Yüzyılın başında yaşanan olaylar ekseninde modernleşme etkisiyle kültürel ve sosyolojik etkenlerinin siyasi içeriğe ulaşma bilmesiyle, ulus ve devletin aynı çatı altında birleşme bilmesinin önü açılmış oluyordu (Uzun, 2005: 43).

Milliyetçi fikirler ve tezin ana unsurları olan Müslümanlar açısından Türkçülük anlayışı, batının doğuyu öğrenme çabaları içerisinde Batılı bilim adamları tarafından araştırılmış ve incelenmiş, Türkoloji üzerine eserler üretmişlerdi. Paris, Londra, Moskova’da kurulan Şarkiyat enstitüleri nezdinde Türklerin geçmişi, tarihi, yaşamlarını, dillerini ele alan konular, eserler, makaleler, kitaplar yazılmıştır. Rusya’daki Şarkiyat çalışmaları Rusya Müslüman aydınlarının da ilgisine sebep olmuş ve Kazan Tatarları, Kırım’daki kültürel çalışmalar, Osmanlı’daki siyasi anlamda Türk milliyetçiliğin yaygınlaşması Azerbaycan’da da etkisini göstermiştir. 19. Yüzyılın sonlarına doğru dini kimliğin ötesine geçemeyen Azerbaycan Türk aydınları etnik kimlikleri üzerine çalışmalarda bulunuyor, halkı bu yönde bilinçlendirmeye çalışıyorlardı.

Azerbaycan’da milli uyanış ve aydınlanma hareketi 19. Yüzyılın sonu 20. Yüzyılın başlarında gelişti. Bu düşünceyle ilgili farklı yaklaşımlar söz konusudur.

Fransız devriminin etkisini sürdürdüğü Rusya ve Osmanlı'daki değişim dalgasından Azerbaycan aydınlarının da dikkatini çekmiştir. Hüseyin Baykara'nın da vurguladığı gibi bölgedeki aydınlanma hareketleri 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde gelişmiş, Azerbaycan rönesansının temel aktörleri ise Mirze Kazım Bey, Abbaskulu Ağa Bakıhanov, İsmail Bey Kutkaşınlı vb. olmuştur (Baykara, 1966: 66). Çarlık işgali sonrası yerel aktörlerin tasviyesi ile Çarlığın eğitim programlarında yetişen aydınlar ikiye ayrılarak modernleşmeyle Çarlık hegemonyasına karşı mücadele yolunu tutanlar ve eleştirel dille aksaklıkları dile getirerek kurulu düzenin korunması gerektiği fikrini savunmaktaydılar. Fakat bu iki aydın zümre arasındaki fark ve ilişkiler kesin olarak ayrışmamaktadır. Yine ayrışan ve aynı zamanda da birliği de sağlayan fikir, dini kimliktir. Gelekenselçi dini yaklaşıma karşı dine savaş açmadan islamcı düşüncelerin de reforme edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Söylemek mümkündür ki, bu iki entelektüel sınıf arasındaki düşünce farklılığına etki eden şey cemiyet hayatındaki konumları ve bunun doğurduğu psikolojik etkiler yatmaktadır. Çarlık dönemi okuma-yazma ve eğitim gören kesimler modernleşme sürecinin ilk çeyreğinde siyasi-ekonomik alanın dışında kalmıştır. Örnek gösterecek olursak Rus Ortodoks misyoneri İlminskiy'in Kutsal Sinod Başsavcısı K. P. Pobedonostsev'e özellikle Kazan müslümanları ile ilgili yazdığı mektuplarda, Ufa bölgesinin eğitilmiş soylu müslümanların yerel halk üzerinde etkisi, bu bölgede yaşayan rusların birlikten yana olmayışı ve vaftiz edilmiş inorodtsi (yabancılar) çuvaş, tatar, moldovyan, çeremiler ve votyaklar, başkurtlarla etkileşimde olmaları rahatsız etmekteydi. Bu sebeple müslümanların toplumsal konumlarına, eğitimlerinde engellemelerin önünü açmıştır (İlminskiy, 1882):

“Artık Orenburg-Ufa Bölgesi Tatarları ve Kırım Tatarları arasında entelijansiya oluşmaya başladığına göre, olağan, beceriksiz fanatizm yerine, akıllı ilerleme kisvesi altında ulusal-politik bakış açısını özümsemeye başlıyorlar... Bu, batı ve güney bölgelerindeki Yahudi aydınlarına benzer süreçtir. Ufa bölgesinde, Müslüman aristokrasisi ve entelijansiya, sayıca Ruslardan daha düşük olsalar da, birbirleriyle sıkı sıkıya birleşmişler ve kırsal kesimlerdeki Müslüman soylularla dayanışma içindeler. Ruslar arasında durum böyle değil ve

bu nedenle Tatarlar her zaman Rusları yenecekler. Ayrıca Ruslar haklarını ve Rus çıkarlarını anlamıyorlar”

Çarlığın Azerbaycan'daki yayılmacılığında din başlıca formül olmuştur. Dini kimlik ve mezhepsel kimlikler etrafında şekillenen yerel halkın yönetilmesi ve bölge üzerindeki Sünni Osmanlı ve Şii İran etkisini kıra bilmek adına devlet kontrolü altında güdümlü dini kurum ve dini eğitim reformları hayata geçirilmiştir. Cemaat üzerinde etkin güce sahip din adamlarının hükümetin yeni politikaları çerçevesinde görevlendirilmesi sonucu kendi taraflarına çekerek, uygulamak istedikleri kanun ve kararları bu şekilde halka empoze etmeye çalışmışlardır. Ayrıca sünni ve şii cemaatler içinde ayrılıkçı dini kurumların faaliyetlere başlatılmasıyla köktenci mezhep bölünmesi gerçekleştirilmiştir. Şöyle ki, Çar 2. Aleksandr'ın emri ile 1872 senesinde Güney Kafkasya Şehyüslamlığı ve Sünni Müftülüğü kurulmuştur (Arapov, 2004: 130). Bu reformların uygulanmaya başlamasıyla toplum üzerindeki farsça diline ve İran'dan etkilenen şiiliğin devletin tekeline geçmesine sebep olmuştur. Reform öncesi döneme kadar farsça halk arasında ve yerel mahkemelerde kullanılan resmi dil statüsündeydi (Zenkovski, 2000: 88). Reformlarla gelişen süreç içerisinde de dilde devrim yaşanmış, Azerbaycan türkçesi gelişim sağlamıştır.

Bölgede 1847 yılında Bakü'deki Bibi heybet kasabasında ilk petrol yataklarının bulunması sonucu petrol sanayisinin gelişmesi ve yerel sermayenin yanı sıra Rothschild, Nobel kardeşleri gibi yabancı yatırımcıların bölgeyle yakından ilgilenmesi Rus yönetiminin de ilgisini buraya çekmiştir. Temelde Bakü'de gayri Müslümanların Müslümanlardan birçok konuda önde olmaları Müslümanlar için eğitim ve kültürel alanlardaki gelişmelere bölgenin petrol zengini Müslüman burjuvalar tarafından zaruri olduğu fikrine varılmıştır. Ayrıca bir diğer etkili faktör ise Kafkasya'nın Müslüman halkı üzerinde dini ve tarihi yakınlığın olması sebebiyle girişimlerde bulunmaları, Rusya'yı asimile edemediği bölge halkı üzerinde bu gelişmeleri tehdit olarak görmüş ve İran'ın etkisini azaltmak için Türk dilinin gelişimi ve basın faaliyetlerinin, okulların açılmasındaki engelleri kaldırmıştır. Şüphesiz ki İsmail Bey Gaspıralı ile başlayan Cedit hareketinin etkileri de Kafkasya'dan yan geçmemiş, kültür alanındaki gelişmeler aydınların siyasi alanda faaliyet göstermelerine ön ayak olmuştur. Petrol zenginlerinin maddi desteği ile Rusya ve

Avrupa üniversitelerinde eğitim görmüş gazeteci, yazar, müzisyen, doktor ve başkaları sınırlı imkanlar dahilinde yerel yönetimlerde ve halkın modernleşmesi için büyük işler görmüşlerdi. Bu gelişmeler kısa süre içerisinde Azerbaycan’da milli uyanışı da ortaya çıkarmıştı.

20. yüzyılın başlarına tekabül eden milli uyanış, petrol üretimi ile uğraşan Azerbaycanlı zenginlerin girişimleri ile oluşmuştur. Müslüman burjuvazinin girişimleri sonucu Müslüman halk petrol üretim tesislerinde, fabrika, taşımacılık ve ticaretle iş imkânı kazanmış, okullar, dernekler, hastaneler, şehrin içmeli suyla temini, milli bankanın kurulması, kamu binalarının inşası vb. altyapı hizmetleri sağlanmıştı. Petrolün yanacak maddesi olarak kullanıma başlaması ile Bakü’nün başlıca Müslüman petrol zenginleri arasında Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Ağamusa Ağayev, Murtuza Muhtarov, Şemsi Esedullayev, Ajdar Aşurbeyov, İsabey Hacinski ve diğerleri yer almaktadır. Azerbaycanlı yatırımcıların dışında Mirzoyev, Mantaşov, Lianozov, Şibayev gibi Rus ve Ermeni kökenli girişimciler de faaliyetlerini sürdürmekteydiler.

Azerbaycan’daki milli uyanışın ikinci kuşak aydınları bu Müslüman iş adamların yardım ve destekleri ile eğitim almıştır. “Başmakçı Tağı’nın oğlu” olarak bilinen Hacı Zeynelabidin Tağıyev hayır işleriyle ilgilenmiş, 1883 yılında Bakü’de tiyatro binasını, 1901 yılında Bakü’de ilk Müslüman kızlar okulunu inşa ettirmiştir. 1905 devriminin getirdiği özgürlükçü ve yenilikçi ortamdan yararlanarak dergi, gazete ve dernek faaliyetlerinde de bulunarak Müslüman gençlerin eğitim, sanat dallarında faaliyetlerine destek ve yoksul ailelere yardım sebebiyle “Müslüman Hayriye Cemiyeti”ni kurdu. 1906-1911 yılları arasında Üzeyir Hacıbeyov, Cahangir Zeynalov, Mirzeaga Aliyev, Memmedemin Resulzade, Hüseyingulu Sarabski, Hüseyin Arablinski, Sidgi Ruhulla gibi aydınların yardımlarıyla “Neşr ve Marif”, “Nicat”, “Sefa” gibi derneklerde özellikle müzik ve tiyatro alanlarında müslümanların çalışmalarına destekde bulundu (Beşiroğlu, 2016: 19). Başta Tağıyev olmak üzere milli burjuvazinin diğer temsilcileri de hayırseverliklerini Azerbaycan’la sınırlandırmıyor, tüm Rusya Müslümanların millileşme süreçlerinde desteklerini sağlamışlardır. Gaspıralı’nın çıkarttığı Tercüman gazetesine mali destek sağlamış, Müslüman Türkler arasında okunmasında teşvikte bulunmuşlardır (Swietochowski, 1988: 50).

Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali, karşı koyma ve dirençle karşılanmış, toprakların ikiye bölünmesiyle kuzey ve güney olmak üzere ikili kimlik inşa süreci gelişmeye başlamıştı. Milliyetçi kimliğin oluşmadığı zamanlarda dini kimliğin üstün olduğu Azerbaycan'da Hristiyan yönetimi altında *dışlanmış* toplum olması milli fikriyatın inkişafına etki etmiştir. Fakat işgal sonrası yeniden yapılanmayla feodal yapılanmanın ortadan kaldırılması ile kaos ve kargaşa ortamı dağılmış, yerini yeni sosyal, kültürel alanlarda millet inşasına bırakmıştır. Bu sebeptendir ki, Azerbaycan'daki kültürel uyanışın gelişimde Batı'nın etkisinden önce, hümanist fikirler açısından zengin 19. Yüzyıl Rus klasik edebiyatının Azerbaycanlı aydınların kültürel gelişiminde, edebiyat, sanat gibi yaratıcı düşüncenin çağdaş unsurlar ile zenginleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu süreç kimi tarihçiler tarafından Çarizmin “*Medenileştirme misyonu*” olarak da değerlendirilmektedir (Develi, 2021, :194). Aydınlar, yazarlar ve sanatçılar başta Rusçanın, daha sonra Batı dilleri aracılığıyla, Avrupa bilim ve kültürünün inceliklerini öğrenerek Azerbaycan'da milli kültürün oluşmasında katkı sağladılar. 19. Yüzyılın ortalarında Yerevan, Tiflis gibi şehirlerdeki tiyatro hayatının canlanması Bakü'den de yan geçmedi. Gogol, Griboyedov gibi Rus klasiklerinin eserlerinin sahlenleştirilmesiyle beraber Moliere, Shakespeare gibi yazarların da eserleri gösterilmekteydi.

3.3. BİRİNCİ KUŞAK AYDINLAR

Azerbaycan'daki modernleşme hareketinin kültürel yenileşme üzerindeki etkileri dönem olarak ikiye ayırarak değerlendirilmek doğru olacaktır. İlki, millet ve devlet bilincinin oluşmadığı, Çarlığın işgali ile daha ortadan kaldırılmamış hanlıkların tarihini ele alan övgü ve methiyelerin yoğun olduğu edebi metinlerdir. Milli benliğin oluştuğu, halkta karşılık bulduğu dönemde yazılan edebi metinler ise daha ziyade kimlik ve toplumsal bütünlüğü ön plana çıkaran edebi ve tarihi metinler olarak sınıflandırılabilir. 19. Yüzyılın ilk çeyreğine ait eserler üreten yazarlar arasında Mirza Adıgüzel Bey, Mirza Cemal Cavanşir, Ahmet Bey Cavanşir, Mir Mehti Hazani, Mirza Yusuf Nersesov, Kerim Ağa Fatih, Hacı Seyid Abdülhamid ve diğerleri yer almaktadır. Tarihsel kronoloji niteliği taşıyan bu eserlerin çoğunun isminin “Karabağname”, “Şeki Hanlarının Kısa Tarihi” olması ve genellikle işgal sonrası hanlıkların Rusya ile ilişkileri ve Rus askeri mücadelelerini, İran ile süren savaşları konu edinen eserlerdir. İçeriklerin benzerlikleri ve dönemin Karabağ hanlığının Çarlık

tarafından işgali ile Rus yönetiminin teşebbüsü ile yazıldığı fikrini vermektedir. Örnek olarak, Mirza Cemal Cavanşir'in Farsça kaleme aldığı Karabağname eseri, kendisinin de Karabağ hanlarına ve sonrasında Rus ordusunda hizmet etmesi ve Genel Vali Vorontsov ile yakın ilişkilerde bulunmasından valinin isteği üzerine yazılmıştır (Nesibli, 2021: 220). 19. Yüzyılın ilk çeyreğindeki kültürel alandaki yenileşme hareketinde türklük bilincinin oluşmadığı, yazılan eserlerin toplumların, yerli halkın etnik hayatını konu edinmeden Çarlık yönetim sisteminin siparişi ile yazıldığı için millet bilincinin inkişafına etki ettiğini söylemek doğru olmaz. Fakat 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus edebiyatındaki Batı etkisinin de Azerbaycan kültürüne dokunmuş olmasıyla yeni yazarlar, millet ve etnik kimlik üzerine ve toplumsal sorunları ön planda tutan eserler üretmişlerdi. Milli kimlik inşasında birinci kuşak aydınlar olarak değerlendire bileceğimiz bu yazarlar, Hüseyin Baykara'nın belirttiği gibi "kültürel uyanış devri veya Azerbaycan Rönesansı"nı teşkil etmekteydiler (Develi, 2021: 194). Bu kuşağın başlıca temsilcileri Kazım bey Zakir (1784-1875), Mirze Şefi Vazeh (1792-1852), Abbaskulu Ağa Bakıhanov-Gudsi (1794-1847), Mirze Kazım Bey (1802-1870), İsmail Bey Gutgaşanlı (1806-1869)'dır.

3.3.1. Abbaskulu Ağa Bakıhanov-Gudsi

Genel Azerbaycan tarihini karşılaştırmalı incelenmesi, orta çağa mahsus "masalcı" anlatım dilinden çıkarak, bilimsel ve tarihi belgelere dayanarak ele alınan eserlerin başında Bakıhanov'un Farsça kaleme aldığı, daha sonra Rusçaya çevrilin *Gülistan-i İrem* (1841) eseri gelmektedir. *Gülistan-i İrem* kitabını yazarken ciddi bir hazırlık çalışması yürüten yazar, "Bu iş için gerekli tüm kaynakları topladım ve dağınık konuları anlatılarla karşılaştırdım" diyor (Bakıhanov, 2010: 5). Çalışmanın en önemli özelliği objektifliği korumasıdır. Eserin başlıca inceleme alanları antik yunan, roma, fars, arap, bizans, osmanlı, rus, gürcü ve ermeni alimlerinin eserlerine dayanmaktadır. Eserin giriş kısmında Azerbaycan ve Dağıstan'ın kısa coğrafi tanımı, bu ülkelerin halklarının kökenleri, dilleri ve dinleri hakkında eski yunan, ermeni, arap ve rus kaynaklarına başvurarak verilmektedir. Bölge halkını bir bütün olarak türkçe konuşan ve geniş coğrafyalara yayılmış Türk kökeninden geldiğini belirtmiştir. 19. Yüzyıl Azerbaycan aydınlarından biri olan Abbasgulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-i İrem* adlı eseriyle Azerbaycan tarihçiliğin temellerini atmıştır. "Gudsi" mahlasıyla Azerbaycan Türkçesinde, farsça, arapça şiirler yazmıştır. 1820-1830 yıllarında Çarlık

Rusya'sının ordusunda görev yapmış ve bu süre zarfında Azerbaycan topraklarını ikiye ayıran Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarında tercüman olarak katılmıştır. 1835 yılında Azerbaycan'ın Guba şehrinde "Gülistan" edebi meclisini düzenlemiştir. Kendisi de soylu olmasına rağmen, otobiyografik özelliği taşıyan eserlerinden de anlaşıldığı üzere, kandan gelen soyluluk yerine daha derinden ve toplumun her kesimini tatmin edecek bir aidiyet ve sınıf çatışmasını çözecek ara formül, ya da kimlik arayışı mevcuttur. Avrupa'da bulunduğu sürede Avrupa edebiyatını, kültürünü yakından inceleyerek Batı ve Doğu'nun sahip olduğu farklılıkları gözlemleyerek, Doğu için modernleşmenin anahtarını eğitim ve bilimde olduğu bilince varmıştır. Rusya'da yaygınlaşan Batı tarzı okulların Azerbaycan'da da faaliyet göstere bilmesi girişimlerinde de bulunmuştur (Develi, 2021: 200). Yaratıcılığının ilk yıllarında dünya görüşünde dini skolastisizm ve tasavvuf ön planda iken, sonraki eserlerinde Avrupa'daki gözlemlerinin etkisi ile dini tasavvuftan uzaklaşmıştır. Batıdaki modernleşme sürecinin izlerini takip ederken, doğu toplumlarının gelişmemesindeki sorunların kaynağını cehalet ve dini ilerlemenin olmamasını vurgulamaktadır (Memmedov, 2006: 309).

3.3.2. Kasım Bey Zakir

19. Yüzyıl ikinci çeyreğindeki milli bilincin kültürel alandaki gelişmesine öncülük eden ve halkın geniş kesimlerine şiirleriyle hitap eden şair Kasım Bey Zakir olmuştur. Zakir'in millileşme sürecindeki önemli yeri, Rus-İran savaşları dönemine ve işgal sonrası Rus sömürgeciliğine karşı tutumunu eserlerinde dile getirmesiydir. Karabağ'ın soylu ailelerinden gelen Zakir arap, farsça dil bilgisi sayesinde Firdevsi, Nizami, Sadi ve Hafız gibi önemli şahsiyyetlerin eserlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Gençliğinin ülkenin çalkantılı dönemlerine denk gelmesi ve soylu ailesinin işgal sonrası yaşadığı acılar ve Karabağ hanlarının ve soylu ailelerin yok edilmesi yaratıcılığında derin izler bırakmıştır. Çarlığın hanlıklara açtığı savaşlarda yerli halka direnişe katılmıştır (Zakir, 2005: 4-5). Zakir, feodal-ataerkil ilişkilerin egemen olduğu toplumu, çürüten yasa ve yönetmenlikleri, sömürgeci yöneticilerin ahlak ve yolsuzluklarını, genel olarak kusurları ve eksikleri teşhir etmektedir. Çarlığın yerel halka karşı acımasızlığı ve toplumdaki ayrımcılığı, soyluların uğradığı haksızlıkları ve yine Çarlığın yerel bölgelerde sembolik statülerin iade edilmesi ile soyluların Rus idareçiler ile işbirliğine girmesi gibi konular, onun kaleminden kurtulamamıştır.

3.3.3. Mirza Kazım Bey

Azerbaycan'daki modernleşmenin mihenk taşlarından sayılan Mirza Kazım Bey'dir. Derbent asıllı Kazım Bey, dağlı hareketinin bastırılması sonrası ailesiyle birlikte Astrahan'a sürülmüştür. Derbent'in soylu ailelerinden sayılmasının verdiği imkanlar çerçevesinde İslam dini ve felsefesi, Azerbaycan ve Fars diliyle beraber Rus, Türk ve Arap dillerinde mükemmel konuşmaktaydı. İlahiyata olan ilgisi Derbent'ten sürülmeden önce İskoç asıllı dini misyonerle tanışması sonucu Hristiyanlığı kabul ederek, Aleksandr Kazimoviç oldu (Talıbov, Sadıgov ve Guliyev, 2000, s. 190).

Doğu dilleri ve İslam din bilgisi sayesinde, Genel Vali General Yermolov'un da yardımlarıyla Dışişleri Bakanlığında tercümanlık, Sibirya genel valisinin yanında tercüman, 1825-1826 yıllarında Omsk'ta Tatar dilinden öğretmenlik bu ve benzeri işlerde görev almıştır. 1826 yılından Kazan Üniversitesi'nde türk-tatar dili fakültesinde profesörlük ünvanına kadar yükselmiştir (Kanlıdere, 2020: 162-164). Üniversite yıllarında Aleksandr Humbolt, A. N. Çernişevski, L. Tolstoy, A.S. Puşkin gibi kişilerle tanışmıştı. Yine bu yıllarda akademik faaliyetlerde bulunarak, Kırım Hanlığının siyasi tarihini ele alan *"Es-Seb'u's-seyyâr ili Sem' planet, soderjaşiy istoriyu krımskih hanov"* eserini Türkçe kaleme almıştı. 1841 yılında *"İsledovaniya ob uygurah"* (Uygurlar hakkında incelemeler), 17. Yüzyıl Dağıstan tarihi hakkında Muhammed Evabi'nin *"Derbentname"* eserini İngilizceye çevirmiştir (Kanlıdere, 2020: 162-164). Çalıştığı süre zarfında Alman ve Fransız dillerini öğrenmiş ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden teklifler almış, Büyük Britanya Kraliyet Doğu Topluluğuna, Rusya Bilimler Akademisine fahri üye seçilmiştir. 1839 yılında Demidov ödülüne¹³ layık görülen *"Türk-Tatar Dillerinin Grameri"* başlıklı temel bilimsel monografiyi yazdı. Unutmamak gerekir ki, o dönemde Rusya İmparatorluğu'nda çoğu Türk dili "Tatar" veya "Türk-Tatar" olarak adlandırılan tek bir dilin ayrı lehçeleri olarak kabul ediliyordu. Kazım Bey bu çalışmasında Osmanlıca, Azerbaycan Türkçesiyle ve o zamanki adıyla diğer Türk dilleri veya lehçelerinin fonolojik, morfolojik ve sentaktik analizini ve karşılaştırmasını yapmaktadır. 1846 yılında ikinci kez yayınlanan eser, Batı Avrupa'daki Türk dilleri üzerine en zengin bilimsel kaynak olarak büyük ilgi gördü. 1921'de Jan Den'in *"Türk Dilinin Grameri"*

¹³ Demidov Ödülü (Rusça: Демидовская премия), Rusya'da her yıl Rusya Bilimler Akademisi üyelerine verilen ulusal bilim ödülüdür.

(Osmanlı lehçesi) adlı eserinin yayınlanmasına kadar Avrupa üniversitelerinde temel başvuru literatürü olarak kullanıldı. Mirza Kazım Bey'in eğitim verdiği öğrenciler arasında büyük oryantalistler vardı. Onlardan bazıları İ.N. Berezin'in, N.İ. İlinski'nin, N.G. Çernişevski'nin söylemek mümkündür (Hüseynov, 2007: 134). Birinci Kuşak Entelijansiya örneklerinden sayılan Mirza Kazım Bey'in Doğu'nun geri kalmışlığında vurguladığı noktalar, Doğu'nun kendine has kadim medeniyete sahip olması sebebiyle dışarıdan edilen müdahelerle modernleşemeyeceği, ancak kendi toplumunun içinden yetiştireceği aydınlarla aydınlıklara çıka bileceğini vurgulamıştır. Çarizmin izlediği baskıcı ve Ruslaştırma politikaları karşısında sessiz kalmış izlenimi Kazım Bey'in makalelerinden anlam çıkartılmaya çalışılsa da, İslam hukuku ve Doğu filozoflarının araştırılması ve öğrenilmesine büyük katkılar sunduğunu da vurgulamak gerekir. Doğu'nun sahip olduğu kimliği ve ipek cüppeli giyim tarzı ile de bunu vurgulamaya çalışan Kazım Bey, milli dilin gelişimi açısından önemli bir yere sahiptir. Nesibli'nin Mirza Kazım Bey ile ilgili aktardığı görüşlerinde “*Rus oryantalizmine önemli katkılarda bulunmuştur ancak etnik-milli bilinç konuları, onların yaratıcılığının ötesindedir*” (Nesibli, 2021: 223) söylemi, akademisyen Haydar Hüseynov'un 1949 yılında yayınlamış olduğu “Azerbaycan'da XIX. Asr İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden” de anlaşılabacağı üzere Azerbaycan dili terimini ilk kez Mirza Kazım Bey tarafından kullanılmış olup, milliyetçi olmadığına ilişkin kanaatler yetersiz ve yersiz kalmıştır.

3.4. İKİNCİ KUŞAK AYDINLAR

Rusya işgali, Azerbaycan'ın nüfus ve güç sahibi olan fakat farklı değerler benimseyen güçlü kesimi dini, siyasi ve kültürel hassasiyetlerine göre üçe ayırdı. Hali hazırda işgalci güç konumunda olan Rusya'ya çok da muhalif olmayan nüfus sahibi kimseler edinmiş oldukları mevkileri, sembolik statülerini kaybetmeme adına Rusya saflarında yer alırken, dini hassasiyetlerini önceleyen bir grup ise İran'ın hamiliğini ve yakınlığını kabul etti. Milli bilinç ve benliklerini Avrupa ülkelerinde eğitim alarak perçinleyen aydın bir kesim ise hem Rusya hem de İran'ın kendi ülkesindeki varlığının kimlikleri üzerinde bir gölge kabul ederek yüzlerini halka döndüler. Ne var ki hem Rusya'nın güçlü baskısı hem de İran'ın etkili din ve ümmetçilik temalı yaklaşımları arasında sıkışan bu milliyetçi kesim gidişattan oldukça muzdarip olsa da, halkın

yıllardır içinde bulunduğu bu duran hali tüm baskılara rağmen, onları isyana sürükleyen bir itici güç olmasının önünde büyük bir engel teşkil etmekteydi.

Birinci kuşak entelijansiya için kimlik bunalımı ve politik kimlik sancıları ikinci kuşakta daha netliğe kavuşmuştur. Birinci kuşakta temel gayenin müslümanların okuma-yazma ve düşünce biçimini şekillendirmek ise, ikinci kuşak aydınlar arasında bu düşünce politik hal almış, milletleşme sürecinin önünü açmıştır. Bu kuşak aydınlar 19. Yüzyılın son çeyreğini teşkil etmekteydiler. Ümmetten millete geçişe öncülük eden Müslüman Türklerin modernleşmesine etki eden iki başlıca nedeni vardır. İlki, Rusya'daki Çarlığın baskıcı rejimine karşı topluma yayılan özgürlükçü düşüncelerin yayılması, dini kimliğinden koparak milliyetçi fikirlerin gün yüzüne çıkmasıydı. Azerbaycan'da aynı zamanda Osmanlı'da yaşanan batılılaşma ve genç aydınların milliyetçi hareketleri etkili olmuştur. İkinci neden, bu nesil aydınlar zümresinin sünni mezhebine ait olmasıyla Osmanlı'daki kültürel değişimleri yakından takip etmeleri, şiiliğe kıyasla dinin baskıcı gücünün az olmasıydı (Swietochowski, 1988: 46).

3.4.1. Mirza Fatali Ahundov

Azerbaycan Rönesansının bir diğer önemli temsilcisi Mirza Fatali Ahundov olmuştur. O, 19. Yüzyıl Azerbaycan sosyal ve felsefi düşüncesinin en önde gelen temsilcisidir. Bilim ve eğitim için yorulmadan savaşan M.F.Ahundov, Rus materyalist geleneğinin değerli temsilcisi, aynı zamanda Doğu'da dramaturjinin kurucusudur. Filozofun ilgi alanı edebiyatla sınırlı kalmamış, felsefe, etik, siyaset, pedagoji, sanat alanlarındaki akademik eleştirel nitelikte eserler kaleme almıştır. Ahundov, demokratik fikirlerin ortaya çıkması, toplumsal sorunlar, irticayla, idareçilikte keyfilik ve eğitime karşı çıkanlarla savaştı. O, Azerbaycan'nın ilk materyalist ve seküler devletçilik gibi düşüncelere sahipti.

Şeki'deki dini eğitim ardından 1834 yılında yeni açılmış Rus mektebinde eğitim görmüştür. Bundan sonraki sürecinde hayatına Tiflis'te devlet kurumunda doğu dillerinde tercümanlık yaparak ömrünün sonuna kadar bu işte çalışarak sürdürmüştür. Tiflis'deyken hayatına ve dünya görüşüne etki edecek Dekabristler ve Polonya İsyanına katılan kişilerle tanışmıştır (Hüseynov, 2007: 176).

Dinin Çarlığın kontrolü ile yeniden şekillenmesiyle gelenekselçilikten kurtarılamamış, aksine yozlaşmıştı. Rus çevrelerinde siyasi ve felsefi akımların

yaygınlaştığı bir zamanda, Azerbaycan'da Ahundov gibi din karşıtı görüşler edebi çevrelerde kabul görülmeye başlanmıştı. Ahundov sadece yazar ve şair olmakla yetinmemiş, aynı zamanda halkın aydınlanması ve eğitimi, mutlu yaşamı için mücadele etmişti. Edebiyatı, felsefeyi, alfabeyi, edebi dili, tiyatroyu, kültürün hemen hemen tüm alanlarını kapsayan reformist girişimlerde bulunarak modernleşmeye öncülük eden isimlerin başında yer almaktadır. Hikayelerinde yerel halk dilinde anlatımı tercih ederek edebi dili türkçeleştirmiştir. İsmail Gaspıralı'nın kavramsallaştırdığı “*Dilde, fikirde ve işte birlik*” sloganının temeli olarak latin kökenli alfabe fikrine ilham kaynağı olmuştur. Azerbaycan'da ve İslam aleminde komediler yazarak modern tiyatroyun kurucusu olmuştur. Ahundov gençliğinde dini eğitim ve devamında rus okulunda eğitim alması eserlerindeki felsefi düşünceye etki etmiştir. Hem materyalizm hem de dinsel eleştirilerde bulunan yazar, radikal İslamcılık, doğu despotizmi ve özgür düşünce ve toplumların eğitimsizliğini merkeze alarak doğu feodalizmini eleştirmektedir (Yusifov, 2012: 6).

Ahundov, materyalistti ve onun felsefesinde madde tek bir tözdür, bilinç ve fikirler maddenin ürünleridir. Ahundov, düşüncenin varoluşla ilişkisine materyalist şekilde ele alarak, bu yaklaşımdan sonuçlara varmaktadır. *Üç Mektup* eserinde 18. Yüzyıl Fransız düşünürlerin aydınlanma ve rasyonalist bakış açısıyla sosyal sorunları eleştirel yaklaşım sunmaktadır. Ahundov'un felsefe üzerine düşünceleri ağırlıklı olarak *Kemallüddele Mektupları* eserinde yer almaktadır.

Arap istilasını ile İslamiyetin bu topraklarda cahiliyete yol açarak geri kalmışlığa sebep olduğunu söylemektedir (Ahundov, 1985: 56-57). İran'ın kültürel geri kalmışlığını Arapların Sasani kültürünü yok etmesiyle gerçekleştiğini söyler (Ahundov, a.g.e., 60):

“Öyle ki, Arapların şansı Acemlere üstün geldi. Sasaniler'in talihi karardı. Dönen çark yönünü değiştirdi, kahramanlardan sevgisini tamamen kesti. İranlıların haline acı-acı ağladım. Sasaniler için de yanıp-yakıldım. O asalete, büyüklüğe, talih ve coşkuyla yazıklar olsun.”

Ayrıca, Ahundov İslam dininin kadınların özgürlüklerini kısıtladığını vurgulayarak, kadınların özgürlüğü üzerine olan düşünceleri İran'daki kadın hareketini güçlü bir şekilde etkilemiştir (Hamid, 2022). Tarihçi T. Swietochowski,

Ahundov'un paniranist görüşlerini 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan'da ortaya çıkan kimlik aidiyeti üzerinden Rusya'nın Azerbaycan Türklerini "Zakafkasya Tatarları" adlandırmasına karşın, kendilerini yaşadıkları topraklarda eskiden mevcut olmuş Şirvanşahlar Devletine atfen Şirvaniler adlandırmaktaydılar. İran kültürüne eğiliminin yoğun olduğu bu devleti kendi tarihsel mazisi olarak görüp kabul etmesi Ahundov'un Paniranist düşüncelerinde de etkili olmuştur (Swietochowski, 1988: 175).

Ahundov'un Paniranist görüşleri daha sonraki Azerbaycanlı iki büyük aydın olan Ahmet Bey Ağaoğlu ve Mehmet Emin Resulzade'nin siyasi düşüncelerini şekillendirmesine büyük öneme sahip olmuştur. Tarihçi Solmaz Rüstemova Tohidi Azerbaycanlı aydınlar üzerindeki Ahundov'un Paniranist etkisini şöyle açıklamaktadır:

"Mirza Fatali Ahundov'un diğer ardıllarıyla karşılaştırıldığında, kökeni doğrudan İran-Azerbaycan'a bağlıdır ve çocukluk yıllarının bu ortamda geçtiği dikkate alındığında, Azerbaycan da dahil olmak üzere İran'ı "Vatan" ve kendisini "Vatan" olarak görmesi şaşırtıcı değildir...M.F.Akhundov'dan sonraki nesillerde "İranlı kimliğini" bariz bir şekilde kabul eden en büyük düşünür Ahmed Bey Agayev'dir (Ağaoğlu). Aynı dönemde İran ulusal kimliğinden etkilenenler arasında Mehmet Emin Resulzade de vardı. O dönemde Meşrutiyet hareketinin liderlerinden Hasan Tagizade'nin daveti üzerine, Tebriz'den Tahran'a gelen Resulzade, İran Demokrat Partisi'nin kurucusu olmasının yanı sıra Merkez Komite üyeliğine seçildi ve merkez basın organı olan İran-e Nou (Yeni İran) gazetesinin yazı işleri müdürü oldu. Bu gazetede İran ile ilgili yazılarında "ülkemiz İran", "biz İranlıyız" vb. Bu tür açıklamalar onun bir dönem pan-İrancı olduğunu göstermektedir" (Rüstemova-Tohidi, 2019: 196-197).

Ahundov'un tenkit üslubu ile kaleme aldı 6 komedisi sade Azerbaycan dilindedir. Tiyatro oyunlarının okuma-yazması olmayan toplumlar üzerinde iletilmek istenen mesaj için en uygun araçtır (Swietochowski, 1988: 46). Yazdığı komedilerle çağdaş hikayeçiliği Azerbaycan edebiyatına dahil etmiştir. Ahundov'un eserlerinden ve kaleme aldığı felsefi mezmunlu hikayelerden yola çıkarak milli bilincini oluşturduğu kanısı iki farklı görüşü doğurmuştur. Ziya Gökalp Ahundov'dan bahsederken ilk kuşak türkçü olduğunu ve bunu sadeleştirilmiş Azerbaycan dilinde

yazmasıyla ve ayrıca dilin latin alfabesine geçişi için mücadele vermesinde görmektedir (Gökalp, 2018: 6). Yusuf Akçura'ya göre ise dildeki girişimleri açısından türkçülüğün Azerbaycan'daki kurucusu olduğunu söylemek mümkün olsa da, bu bilgiler yeterli değildir (Akçura, 2021: 45). Ahundov'un maarifçi kimliği ile batı'nın ve Rusya'nın içerisindeki cereyan eden nihilist düşünceleri harmanlayarak, doğu'nun da çağa göre düşünce biçimlerinin geliştirmesi gerektiğine inanmıştır. Doğu toplumlardaki okur-yazarlığın düşük olmasının sebebini ise kullanışı yetersiz olan arap alfabesinde yazılan dilde görmekteydi. Bu sebeple de önce arap alfabesinin sadeleştirilmesi ile ilgili raporu 1863 yılında İstanbul'da Sadrazam Fuat Paşa'ya sunmuştur (Swietochowski, 1988: 43):

“Alfabe değişikliği ile ilgili hazırladığım kitabı Rus elçisi Dragoma aracılığı ile Sadrazam Fuat Paşa'ya takdim ettim, türkçe kaleme aldığım ‘‘Hikayeti Yusuf Şah’’ı da gösterdim. Risalem, Sadrazamın talimatıyla Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’de incelendi, her bakımdan kabul ve takdir edildi. Fakat bunu gerçekleşmesini caiz bulmadılar. Çünkü yeni alfabede harflerin birbirinden ayrılması işi zorlaştıracaktı”.

Cemiyet-i Osmaniye tarafından yetersiz olarak görülen raporun bu sefer İran'a göndermiş, fakat buradan da destek ve ilgi görememiştir. Ahundov'un bu girişimlerdeki ve yenilikçi ruhu, arap alfabesini “barbarlık dönemi” (Aktaran Develi, 2021: 225) olarak nitelendirilmesi Müslüman ülkelerde hoş karşılanmamıştır. Mücadelesine ara vermeden bu sefer batıyı yakalaya bilmenin anahtarı olarak dilin latin alfabesine uyarlanması olduğu tezini savunmuştur.

Ahundov'un millileşmeye öncülük edip-etmediği tartışmasına geri dönecek olursak, Ahundov'un edebi faaliyetlerinde Paniranizmin izlerini görmek mümkündür. Kendi tarafından yazılmış olan biyografisinde dahi, fars kabilelerinden olduğunu (Ahundzade, 2005: 215), eserlerinde de Sasani dönemini ve İslam öncesi İran'ın sahip olduğu kültürel ve siyasi gücünü vurgulamaktadır. Azerbaycan türklerinin Anadolu ile soybağına önem vermez, tüm Azerbaycan'ın Perslerin çocukları olduğu düşüncesini mezhep yakınlığına dikkat çekerek savunmuştur. Yazdığı komedilerin yalın dili ile halka hitap etmeyi gayret etmesi, felsefi düşüncelerinde çağın emrettiği aklın ön plana

alınması ve doğu için yeni toplum modeli fikrini öne sürmesi hasebi ile Ahundov için türk milliyetçisi olduğunu söylemek pek mümkün olmamakla beraber, aydınlanma taraftarı vatansever olduğu gözardı edilemeyecek bir gerçektir. Ayrıca ikinci kuşak aydınların kültürel alandaki yenileşme çağrısı için de dildeki reformist girişimleri kaynak teşkil etmiştir. Bu bağlamda Ahundzade'nin döneminde veya A evresi'nde milliyetçi ideolojisinin yaygınlaşmasını gerekli kılan kamuoyunun oluşması için gerekli devrimler (1905, 1917) gerçekleşmemiştir. Ahundov'un komedi türünde oyun yazarlığını Abdurrahim Bey Hagverdiyev (1870-1933), Necef Bey Vezirov (1854-1926) başarılı devamçıları oldular.

3.4.2. Hasan Bey Melikov-Zerdabi

Kültürel reformlar başlıca tiyatro ve matbu alanında cereyan etmiştir. Batıyı yakından takip eden, milliyetçi, yenileşmeyi ve reformların şiddetli savunucuları kuşağının en önemli temsilcisi Hasan Bey Melikov-Zerdabi'dir. Zerbadi Azerbaycan'da ilk tiyatronun, gazetenin kurucusu ve aynı zamanda pedagogdur. Ahundov'un geniş kitleleri bilinçlendirmek için tiyatronun etkisi üzerinden yola çıkarak tiyatronun kurumsallaşmasını, topluma empoze edilmesi görevini üstlenmiştir. Eğitime Rus-Tatar okulunda başlamış, daha sonra Tiflis Gimnazyumu ve Moskova Üniversitesinden mezun olduktan sonra alt kademede memur olarak çalışmıştır (Nesibli, 2021: 231). Hasan Bey, gençlik yıllarında Rus edebi ve akademik çevrelerinde oluşmaya başlayan sosyalist fikirlerden etkilenmişti. Çarlık yetkililerinden gizlice faaliyet gösteren siyasi derneklere katılmış, burada Aleksey Nikolayeviç Pleşşeyev¹⁴, Sergey Mihailoviç Solovyov¹⁵ gibi önemli kişilerle arkadaşlık etmişti (Aydınoglu, 2013: 13). Zerdabi'nin eğitmenci kimliği ile de çeşitli müslüman okullarında öğretmenlik yaparak, Müslümanların içler açısı durumuna yakından takınlık etmiş oldu. Bu sebeptendir ki, rus ve ermenilere kıyasla daha fakir ve desteksiz olan müslüman çocukların eğitim almasına yardım sağlayacak soylu ve varlıklı kişileri biraraya toplamak maksadıyla Müslüman Öğrencilere Yardım

¹⁴ Aleksey Nikolayeviç Pleşşeyev (1825-1893)- Rus şair, yazar, çevirmen, tiyatro eleştirmeni. 1846 yılında devrimci genç çevreler tarafından tanınmaktaydı. Petraşevskiy edebi derneğinin üyesi olarak 1849 yılında tutuklanarak Sibiry'a sürgüne gönderildi.

¹⁵ Sergey Mihailoviç Solovyov (1820-1879)- Rus tarihçi, Moskova Devlet Üniversitesi rektörü, Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü üyesi. Rus tarih anlatımında dönemleri belirleyen "Kievskaya Rus", "Novgorodskaya Rus", "Vladimirska Rus", "Moskovskaya Rus" terimlerini kullanmıştır.

Cemiyetini kurdu (Nesibli, 2021: 231). Bu dönemde Bakü’de tiyatro binasının bulunmaması sebebiyle tiyatro gösterilerini Cemiyet binasında gerçekleştiriyordu. Kendisinden bir önceki kuşak, türkçe komediler yazan M. F. Ahundov’un “Hacı Kara” komdesini kurduğu okul binasında, okul öğrencilerinin gösterimiyle hayata geçirmişti. Müslüman toplumların gelişimi için uğraşan Zerdabi’ye destek genellikle hristiyanlardan geliyordu. O, bu konuya Hayat gazetesinin 1906 yılındaki bir çok sayısında dile getirmişti (Zerdabi, 1906):

“Tek bir Karabağ emekçisi-sucu (Karapetin) millet namusu tüm Karabağ beylerinde yoktur. Karapet su toplayarak bin ruble toplamış ve bunu Ermeni Cemiyeti-Hayriyesinin reisi bulunan doktor Rüstemyana mekteb talebelerine sarf edilmesi için vermiştir”

Müslüman öğrencilerin eğitim almalarındaki sıkıntıları Ekinci gazetesinde sık-sık dile getirmiştir. Buna örnek olarak Ekinci gazetesinin 1876 yılı 13 Mayıs tarihli sayısında yazıyordu (Ekinci, 2005: 195):

“Geçen nisanın 28-de Badkubede (Bakü) Ermeniler tiyatro oyunu sergilediler ki, ondan cem olan meblağ ile bu sene gimnazyumu bitiren fakir çocukları Petersburga ilim tahsil etmeğe göndere bilsinler”

Zerdabi, farklı ulusların birlikte yaşamalarının Darwin’in “hayat için kavgâ” düsturu ile ele alarak müslümanların bilinçlenmesine çaba sarf etmiş, geri kalan toplumun ötekileştirileceği fikrini benimsemişti (Akçura, 2021: 70). Bu varoluşçu felsefenin değişen düzen koşulları içerisinde ortak yaşamı paylaşan farklı uluslara ait topluluklar arasında geniş tabana yayılmasa da toplumları gelenekselci yaklaşımdan moderniteye götürecek aydın kesim içerisinde kaideye dönüşmüştür. Yine örnek verecek olursak, Bakü guberniyasında faaliyet gösteren gimnazyumda eğitim alan Rus, Ermeni ve Tatarlar arasında dağılım Rus ve Ermenilerin üstünlüğü ileldir. 500 kişilik okulda eğitim alan Tatarların sayı ise 100 kişiden oluşmaktaydı (Ekinci, 2005: 154).

Zerdabi bunun farkındadır ve daha fazla sesini duyurmaya çalışmaktadır. Bunun kurtuluşunu ise gazetecilikte görmektedir. 1875 yılında yayın hayatına

başlayan Ekinci gazetesini Zerbadi bu düstur ile başlatmıştı. Resmi dairelerce ertelenen, finansal sorunlarla ve zorluklarla başa çıkmaya çalışan Zerdabi, Gubernatörün yardımlarıyla sansür kurumuna takılmaması içine “köylü halkın ziraat faaliyetlerini ve günlük haberleri halka ulaştırmak” koşuluyla faaliyete başlamıştır. Ekinci gazetesinin konumuz açısından önemi Azerbaycan’da ilk türkçe yayınlanan gazete olmasıdır. Bu gazete ayrıca milli uyanışın ve temsilcilerinin halka sesine duyurmasında önemli bir yere sahiptir. Zerdabi’nin eşi Hanife Melikova “*Hasan Bey Zerdabi’nin tercüme-yi-halı*” kitabında gazetenin basım hayatına başlaması Rusya Müslümanları harekete geçirmişti diye kaleme almıştı. Yatmış Müslüman dünyasını ayağa kaldırmakta ne okul, ne de tiyatro gazete kadar etkili değildi (Hüseynov, 2007: 292). Ekinçi’nin kısa sürede başarılı yakalaması Zerdabi’nin çevresine Azerbaycanlı aydınları toplamıştı. Fakat mürtece daireler Ekinci gazetesinin aleyhinde açıklamalar yapıyor, Zerdabi’yi hükümete jurnallemekle meşguldüler. Değişimden rahatsız olan kesimler camilerde fetvalar çıkartıyor, gençlerimizi hristiyanlaştırtığı ve kendisinin de din değiştirdiği yönünde iftiralarda bulunuyorlardı. Ekinci gazetesi 1875 yılından 1877 yılına kadar ayda iki kere olmak üzere 800-900 adet basılıyordu (Baykara, 1966: 139). Zerdabi, Ekinci ve daha sonra Hayat, Ziya, Keşkül, Kaspi gazetelerinde dil ve etnik kimlik üzerine yazılar kaleme almıştı. Türk ulusu ve dilin Azerbaycan Türkçesi olduğunu vurguluyor, Osmanlıca’yı teşkil eden Farsça ve Arapçanın çok olmasıyla farklı ama kökü itibariyle aynı olduğunu belirtmekteydi (Ekinci, 2005: 154). Ekinci gazetesi için seçtiği sadeleştirilmiş Azerbaycan Türkçesi, şii ulemalarının farsçayı kullanmaması sebebiyle gazabına sebep olmuştu. Dilde yaptığı bu ıslah çalışmasıyla okuma-yazmayı yeni öğrenen halka ulaşmak idiyse de, sadeleştirilmiş dilin ve öztürkçe kelimelerin halk karşısında karşılığı olmadığından okuyucu kitlesi aydın kişilerle sınırlı kalmıştı (Swietochowski, 1988: 47). Gazetenin son sayılarında ise Türkçülük fikrini savunmuştu. Rusya Müslümanlarına hitap ettiği “İttihadi-Lisan” yazısında müslüman türklerin türkdilli olduğunu vurgulayarak, türk toplulukların daha rahat anlaşıp bilmeleri için ortak bir edebi türkçesinin yaratılması gerektiğini savunmaktaydı. Bu şekilde türkler birbirinden kopmayacak, bu şekilde modernleşebileceklerini söylemektedir. Bu yol için seçilen basın organı olarak Gaspıralı’nın “Tercüman” gazetesinin kullandığı Türkçenin ortak dil tezini savunmuştu (Hayat, 1906).

Zerdabi'nin eğitimdeki, kültürel faaliyetlerinde ve günlük yaşamındaki yenilikçi ve radikal adımları ulemaları rahatsız etmiş ve pantürkist fikirlerinden dolayı Osmanlı-Rus savaşının devam ettiği zamanda Ekinci gazetesi kapatılmıştı. İki yıllık faaliyeti boyunca tüm Rusya müslümanlarına sesini duyura bilen gazete ile uluslaşma ve millileşme şiarı ile türkleri birbirine yakınlaştıra bilmişti. Ekinci kendisinden sonra bir dizi ulusal basın için öncü olmuştu.

3.4.2.1. Keşköl Gazetesi

Ünsizade kardeşlerin yarattığı “Ziya” (“Ziyayi-Kafkasiye”), “Keşköl” Ekinci'nin devamı niteliğindeydi. Fakat Ünsizade tarafından yayınlanan gazeteler İslam birliği fikrinin taraftarı olmasıyla beraber halkın eğitim almasının, batıdaki bilimsel yenilikleri, edebiyat ve kültürel gelişmelerini takip edebilmesi için çabalıyordu. Toplumda yaşanan değişiklikleri okuyucularına aktara bilen Keşköl, 19. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da yaşanan milli uyanış ve milli bilinçlenme sürecine dahil olmuştu. Keşköl'ün toplumda Azerbaycanlılık bilincini uyandırmadaki etkinliği yadsınamaz. Ümmet ve millet kavramlarının farklı içeriklere sahip olduğunu ve bu konuya daha geniş bir yaklaşım sergileyen Keşköl taraftarları, aynı zamanda toplumsal ve siyasi bilincin gelişmesine de etkili olmuşlardı. Yurttaşların milliyet açısından Müslüman değil Azerbaycanlı olduğunu açıklamaya çalıştı. Buradan anlaşılacağı üzere, Azerbaycan milleti terimi ilk kez Keşköl gazetesinde kullanılmıştı. Yusuf Akçura'ya göre, Ünsizade kardeşleri kullandıkları Azeri şivesini İstanbul Türkçesinden esinlenmişlerdi. Arapça, Farsça yazılan Çağatay, Nogayi, Osmanlıca şivelerini de kullanarak İran'dan Hindistan'a kadar Müslüman okuyucu kitlesine ulaşmaya çalışıyorlardı. Türk toplumlarını birarada toplamakla beraber bunun İslam Birliği altında gerçekleşebileceği görüşündeydi (Akçura, 2021: 72-73). Keşköl'ün ilk sayısı 1883 yılında yayınlanmıştı. Önceleri Ziyayi-Kafkasiye'nin yanında edebi ve siyasi konuları içeren dergi iken, daha sonraları tarih, günlük haber, pedagoji, tıbbi, şiir, çeviri, ilan metinlerinin de içinde yer aldığı gazeteye dönüştü. Tiflis'te yayın hayatını sürdüren gazetenin yayınlanmasında F. B. Köçerli, S. M. Ganizade, G.B.Kengerli gibi önemli aydınlar rol almışlardı (Aşırılı, 2009: 35). Keşköl matbaası aynı zamanda kitap basımında da görev almışlardı. Edebi, pedagojik, bilim ve dini kitaplar olmak üzere Füzuli'nin “Leyla ve Mecnun”, M.Y. Lermontov'un “Hava Gemisi”, Puşkin'in “Boris Godunov”, Turgenyev'in, A. Çernyayevski'nin vb.

kitapları basılmıştı. Türkçü yayınlardan dolayı Çarlığın engelleriyle karşılaşan Ünsizade kardeşleri uzun süre mücadele sonrası Osmanlı devletine göç etmişlerdi. Keşkül gazetesinin kapatılmasından “Şarki-rus”un yayınlanmasına kadar geçen 14 yıl boyunca Azerbaycan dilinde hiçbir gazete ve derginin yayınlanmasına izin verilmedi. Bu, Çarlık Rusyası Müslümanlarının, özellikle Azerbaycan Türklerinin aleyhine gerçekleştirilen sömürgeleştirme ve Ruslaştırma politikasının bir örneğiydi. Kafkas Müslümanları için Azerbaycan türkçesinde gazete çıkarma girişimlerinde bulunanlar engelliyor, Çar III. Aleksandr’ın “Bırakın, Rusça okusunlar” sözünü hatırlatıyorlardı. Çarlık Ruslaştırma politikasına karşı mücadele eden aydınlar basın faaliyetlerini yürüte bilmek aına her yolu deniyorlardı. Çünkü toplumsal gelişmenin, siyasi ve sosyal fikirlerin, ulusal bilincin özümsemesinde ve uyanışında ana dili basınının doldurulamaz yeri olduğunun onlar kadar Çarlık da farkındaydı ve bu yüzden yasaklıyordu. Keşkül’ün kapanmasını takip eden süreç içerisinde Ahmet Bey Ağaoğlu, Neriman Nerimanov, Ünsizade Kardeşleri, M. Şahtahlı yeni dergi ve gazete açmak için muracaat etseler de red yanıtı almışlardı. Azerbaycan’lı aydınların özveri ve girişimlerine rağmen 19. Yüzyılın son on yılında anadilinde basın oluşturmak mümkün olmadı. Ancak, Kafkasya’da bu dönemde Rusça yayın yapan gazeteler mevcuttu.

3.4.3. Seyyid Azim Şirvani

“Getirmek taze üsluba gerektir köhne dünyanı”

Seyyid Azim Şirvani (1835-1888), 20. Yüzyıl Azerbaycan edebiyatında misilsiz izler bırakmış, şair ve pedagoğdur. Şamahı’da ruhani bir ailede dünyaya göz açan Şirvani, bir dönem Dağıstan’da yaşamıştır. Çocukluk yaşlarında Dağıstan’da dini eğitimle beraber Dağıstan dillerini öğrendikten sonra medrese eğitimi için Şamahı’ya dönmüştür. Medrese eğitimini tamamladıktan sonra Kahire ve Şam gibi üst düzey dini eğitimin verildiği şehirlerde tahsilini bitirmiştir. Şamahı’ya döndüğünde din hoca ve mollaların skolastik yaklaşımlarını eleştirel dille kaleme aldığı şiirler yazdı. Şiirlerin başlıca konusu Müslümanların eğitimsizliği ve batıl inançlara saplanıp kalmış halkın din görevlileri ve Çarlık yetkilileri tarafından sömürülmesi olmuştur. Şirvani, dine reformist yaklaşarak, İslam’da Protestanlığı savunmuştur (Develi, 2021: 240). Edebi ve öğretmenlik faaliyetlerinde klasik Şark şiirinin çağdaş dönem varisi sayılan

M.F.Ahundov'un eğitimdeki ıslahatlarının devamcısı, H.B.Zerdabi'nin meslek ve yakın arkadaşı, S.M. Ganizade'nin ve M.A. Sabir'in öğretmeni olarak tarihe iz bırakmıştır. Ekinci'nin yarattığı etkiyle gazetede şiirlerini derc etmiş, uzun yıllar Zerdabi ile cehalete savaş açmıştır.

1874 yılında Şamahı şehrinde Sait Ünsüzade'nin teşebbüsüyle "Meclisi Mekteb" adlı usuli-credit okulunu açmış, Arapça, Farsçayla beraber Türkçe, Rusça, Hesap, Tarih, Coğrafya vb. fenleri tedris etmiştir. Bu yeni tip okuldan M.A.Sabir gibi önemli edebiyatçılar da yetişmişti (Şirvani, 2005: 8). Şamahı'da düzenlenen "Beytüs-Sefa" şairler meclisiyle beraber, diğer şehirlerdeki meclisler için de çalışmalar yapmıştır. Şirvani Azerbaycan edebiyatına Puşkin'in şiirlerini çevirerek kazandırmıştır. Aynı zamanda Ekinci gazetesinde kaleme aldığı şiirleriyle eğitime düşman kişileri hedef almış, sert eleştirilere tutmuştur.

3.5. ÜÇÜNCÜ KUŞAK AYDINLAR. MİLLİ BİLİNCİN SİYASİ EVRESİ

19. yüzyıl sonu- 20. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Azerbaycan'ın toplumsal ve siyasi hayatında yeni bir dönem, devrim niteliğinde canlanma yaşanmaya başlamıştır. Bakü'de petrol üretiminin gelişmesi ve yerli, yabancı yatırımcıların girişimleriyle iş imkanları doğmuş, şehirde yeniden yapılanma ve dünya başkentleri listelerine gire bilecek göz okşayan yapıtların inşası çoğalmaya başlamıştı. Ekonomik gelişmelerin ekseninde kültürel uyanma hız kazanıyor, Azerbaycanlı aydınların ekseri Bakü'de faaliyetlerini sürdürmek için geliyorlardı. Dünyayı okuyup yorumlaya bilen bu burjuva sınıfı batıdaki felsefi akımları Rus dili vasıtasıyla öğreniyorlardı. Birinci ve ikinci kuşak aydınlarından farklı olarak uluslaşma sürecini temsil eden bu zümre için Avrupa'da eğitim almak fırsatları da daha fazlaydı.

Diğer yandan 19. Yüzyılın son çeyreği ulus-devlet kavramının egemenliği için tüm şartları oluşturmaya 20. Yüzyılda yeni modern devlet modellerinin üstünlük teşkil ettiği yeni dünya siyasi haritasını belirlemiş oldu. Milletlerinden adını aldığı devletlerin oluşum süreci genel hatlar üzerinden Viyana Kongresi'nden (1815) I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) sona ermesine vesile olan Paris Barış Konferansı (1919) kadar devam etmiştir (Nesibli, 2021: 274). Azerbaycan'da da üçüncü kuşak siyasi yol üzerinden ilerleyen aydınları bu ve önceki dönem siyasi gelişmeleri

yakından takip ederek, doğru okuyarak millileşme ve modernleşme başlığı altında ulus-devlet inşasını tamamlaya bilmişlerdi. Yeni nesil aydınlar mücadele maratonlarını bir önceki kuşaktan devraldıkları yenileşme hareketi çerçevesinde “kültürel alanlardaki dönemi okumak-anlamakla, çağı yakalamakla” yetinmeyerek, edebi muhit çerçevelerini dar spektrumdan toplumun geniş kesimlerine yayma girişimlerinde başlatmışlardı. Aynı zamanda siyasi alandaki faaliyetlerini basın-yayın faaliyetleri aracılığıyla sınırlamayıp, somut eylemlere önderlik etme teşebbüslerinde bulunmuşlardı (Develi, 2021: 244).

Yeni kuşak aydınların siyasi alandaki en önemli temsilcileri arasında Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940), Alimerdan Bey Topçubaşov (1865-1934), Celil Mehmetkuluzade (1869-1932), Ahmet Bey Ağaoğlu (1869-1939), Mehmed Emin Resulzade (1884-1955), Neriman Nerimanov (1870-1925) gibi kişiler yer almıştır. Bunun yanı sıra kültür-edebiyat alanının gelişmesine önderlik eden kişiler arasında Üzeyir Hacıbeyov (1885-1948), Mirze Alekber Sabir (1862-1911), Abdürrehim Bey Hagverdiyev (1870-1933) vd. faaliyet göstermişlerdi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vatanın ve halkın kaderini edebiyatta ana konu haline getirme süreci, 20. yüzyılın başlarında özel bir siyasi ve sosyal keskinlik ve eşi görülmemiş bir yurttaşlık duygusu kazanmıştır. Asırlardır tevekkül uykusunda uyuyan bağınaz zihniyetin, “arınmış fikirlerle” tam bu sıralarda karşılaşması ve milli mücadele fikrinin ne olduğu sorusu, her şeyden önce edebiyatta tezahürünü bulmaktaydı. Vatan, millet, ana dil, milliyet, insanlık ile ilgili başlıca konular bu dönemde edebiyatın ana fikir çizgisini oluşturmuştu. Kuşkusuz 19. yüzyılın maarifçi realist gelenekleri de burada önemli bir dayanak oluşturmaktadır (Mütellimov, 2018).

20. yüzyıl Azerbaycan entelijansiyanın soylu sınıfı ve milli burjuvazinden destekçileri vardır ki, soylular kategorisinde Çarlığa “yakınlığı” ve “sadık hizmetçilikleriyle” bilinen bey, ağa ve devlet memuriyetindeki dini görevlilerdi. Toplumsal katmanlarda oluşan kaynaşmanın bir çok nedeni vardı. En başlıca neden, kısa süre önce Kafkas Genel Valiliğine atanan muhafazakar- milliyetçi Grigoriy Golitsin tarafından hazırlanarak Çarlık İdaresine sunulan “Müslümanların sahip oldukları imtiyazların ellerinden alınarak Rus soylularına devredilmesi” yasa tasarısıdır. 1905 yılında yasanın yürürlüğe girmesiyle sahip oldukları birikimlerini

kaybetmiş ve cevapsız kalan itirazlar sonucu Çarlığa ve temsil ettiği tüm değerlere derin öfke duymuşlardı (Develi, 2021: 246). Her türlü statülerini kaybeden bey ve ağalar Çarlığın ve emperyal sistemine karşı mücadele eden milliyetçi gruplarla fikir ve işbirliğine girişmiş, matbaa-basın, dernek faaliyetleri gibi politik teşebbüslerde bulunmuşlardı.

Çarlığın savaş ve ekonomik kriz ile geçen zorlu 1904-1905 yıllarında yerel destekçilerinden olan ulema sınıfının da yeteri kadar destek alamaması ve Çarlığın İslam dini üzerindeki kontrolünü giderek azaltması ve toplum nezdinde itibarlarını giderek kaybeden dini görevliler yükselen milliyetçi dalganın etkisine geçmiştir. Bu zamana kadar dile getirilmeyen köy ve kasabalardaki bakımsız dini okulların, cemaatlerden tarafından ödenen maaşla geçimini sağlamaya çalışan imam ve mollaların ve dinde reformun zorunluluğu gibi konu başlıkları altında milliyetçi kuşağın yanında yer alıyordular.

20. yüzyılın ilk başlarında Azerbaycan'daki aydın zümre toplumun farklı kesimlerinden ve farklı bakış açılarını temsil eden kişiler tarafından oluşmaktaydı. Milli bilincin sac ayaklarından biri entelijansiya idise, diğeri milli burjuvaziye temsil eden tüccar, petrol sanayicisi gibi otokrasiyle iyi ilişkiler içerisinde bulunan kişilerdi. Aynı zamanda eğitilmiş kesimin ve aydın sınıfın ortaya çıkmasına yardım etmesiyle Müslüman burjuvazinin modernleşme yolunda büyük adımlar attıklarını söylemek mümkündür. Fakat giderek güçlenen ve yerel yönetimde de söz sahibi olan Müslüman burjuva Çarlığın bölgedeki Hristiyanlara yerel yönetim dahil birçok konuda öncelik vermesi hiddetlendirmişti. Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev gibi sanayiciler Bakü'deki demografik yapıda Müslümanların çoğunluk teşkil etmesine karşın Şehir Meclisinde (Duma) temsiliyetin Hristiyanlara 1/3 oranla azlık teşkil etmelerini şiddetle eleştiriyor, şehir yönetimindeki söz haklarının kısıtlanmasındaki Çarlığın izlediği politikalarla karşı çıkıyorlardı (Swietochowski, 1988: 157). Müslüman entelijansiyanın etrafında toplaşan bu iki kesim Azerbaycan'da yayın-basın ve sanat alanlarındaki gelişmelere maddi destek sağlanmasıyla modern Azerbaycan edebiyatı ve kültürünün gelişmesiyle beraber Milli Cumhuriyetin kuruculuğuna önderlik eden siyasi fikirlerin oluşmasına da öncülük etmişlerdi.

Gelişen yenilikçi fikirler ve çağı yakalama heyecanı kendini ilk olarak 1905 yılında düzenlenmiş olan Rusya Müslümanlarının ilk kurultayındaki ele alınan kararlara yansımış, Çarlığın ikinci en büyük kesimini oluşturan Müslümanların da Ruslar gibi eğitimden hukuka, askeriye ve ekonomik faaliyetlerde eşit statülerde buluna bilme taleplerinde görülmektedir.

Azerbaycan'daki yeni kuşak aydınların önceki kuşaklardan başlıca ayrıştığı fark sosyalist görüşlerin ön planda olmasıyla beraber liberalist ve milliyetçilik gibi ideolojik çeşitliliğin mevcutluğu ve halkın bilinçlendirilmesinin kültürel ve eğitimle sınırlı kalınmaması gerektiği yönündeydi (Mostashari, 2006: 426). Eğitim, aydınlanma ve modernleşmeyi önceleyen ve siyasi bağlamda pasivist yaklaşımda bulunan aydınlardan farklı olarak 3. nesil aydınlar; halklarını milli bir uyanışa götürmenin ve taleplerinin karşılık bulmasının politik bir zemine oturtulması gerektiği anladılar. Bitaraf olanın bertaraf olacağı fikrinden hareketle bağımsızlık ve modernleşme taleplerini dönemin siyasi fikir akımlarıyla besleyen aydınlar ancak ve ancak halklarına karşı olan borçlarının ve içinde bulundukları cenderenden kurtuluşun siyasal bir kazanımla olacağının bilincine ulaşmışlardı. Bir önceki kuşakların eğitim alanındaki modernleşme çabalarının ürünü olarak değerlendire bileceğimiz üçüncü kuşak temsilciler, Rusya Müslümanları için Hroch teorisi çerçevesinde ele aldığımızda modernleşmenin siyasi evresine geçişin gerekliliğini savunmaktaydılar. Entelijansiyanın başlıca sorunu millileşmeden öte uluslaşma ve 1917 devrimleriyle beraber oluşan ulus-devlet inşa süreciydi. Bu yönde dil konusunda farklı görüş ayrılıklarına girmeden önce üçüncü kuşak aydınların kimliklerine ve faaliyetlerine kısaca deyinmekte onların yürüttükleri mücadeleleri anlamak açısından faydalıdır.

3.5.1. Ali Bey Hüseyinzade hayatı ve düşünceleri

Azerbaycan Türkleri arasında kültürel anlamdaki türkçülükten siyasi türkçülüğe geçiş Ali Bey Hüseyinzade'nin adıyla bağlantılıdır. Yusuf Akçura bu düşünceleri ele alarak Ali Bey Hüseyinzade'nin Azerbaycan'da yalnız dil ve edebiyat alanında değil, siyaset teorisinde de, merkezi Osmanlı devleti olmak üzere, Türkçülük, Türk Birliği ve Turançılık hareketine ilk hayat veren fikir adamı olduğunu söylemektedir (Akçura, 2021: 170).

Filozof, şair, edip, gazeteci, ressam, doktor olan Ali Bey Hüseyinzade 1864 yılı 24 Şubat Salyan kasabasında doğmuştur. Tiflis Müslüman Mektebinin muallimlerinden olan Molla Hüseyin Hüseyinzade'nin oğludur. Annesi Kafkas Şeyülislamı Ahund Ahmet Salyani'nin kızıdır (Ehmedli, 2017: 179). Ebeveynlerinin her ikisini erken yaşta kaybetmesiyle Şeyülislam olan dedesinin himayesinde büyümüş, dini eğitimin yanı sıra milli mefkure yönünde de ahund dedesinin etkisi büyük olmuştur. Türk halklarının geçmişi, tarihi ve çağatay edebiyatının, uyğur dilinin incelikleri üzerine bilgiler edinmiştir (Turan, 2007: 22). Ali Bey ilk eğitimini Tiflis'de müslüman okulunda, orta eğitimini Tiflis Birinci Klasik Jimnazyumunda aldıktan sonra, Petersburg Üniversitesinde Fizik-Matematik (1885-1889), İstanbul Darülfununun Askeri Tıbbiye'sini (1889-1895) bitirmiştir (Turan, a.g.e.: 22). Eğitimi boyunca rus, fars, arap ve alman dillerini öğrenmiştir. Tiflis'deki Jimnazyumda eğitim aldığı süreç içerisinde eğitim gören gençler arasında olgunlaşma evresindeki milliyetçi görüşlerden etkilenmiş ve Mirze Fatali Ahundzade, Abbaskulu Ağa Bakıhanov gibi önceki nesil aydınların dedesiyle arkadaşlıkları sayesinde milliyetçi-türkçü düşüncelerini pekiştirmiştir. İstanbul'dayken İttihat ve Terakki Cemiyetinin fikri gelişmelerine katılmış, 1895-1897 yıllarında Haydarpaşa Askeri Hastanesinde Cildiye doktoru olarak çalıştığı zaman içerisinde Yunan-Osmanlı savaşında tıbbi doktor olarak hizmet vermiştir. Savaş sonrası 1900 yılında İstanbul Darülfununda doçent olarak çalışmıştır (Uca, 2011). Abdülhamid rejiminin İttihatçılar üzerinde baskıcı etkisi kurucuları arasında ismi anılmaya başlanan Ali Bey için sorun teşkil etmiş, 1903 yılında Azerbaycan'a geri dönmek zorunda kalmıştı.

Azerbaycan'da gazeteçilik faaliyetlerine başlayarak 1905-1906 yıllarında Ahmet Bey Ağaoğlu'ya beraber "*Hayat*" ve "*Füyuzat*" gazetelerinde milli basının gelişmesine öncülük etmişti (Uzun, 2005: 146). Gazetecelik faaliyetinin yanı sıra Osmanlı'dayken milliyetçi düşüncelerin politik aktivizm boyutunda aktif görev alması, kısa süre içerisinde Azerbaycan Türkleri arasında da mücadeleye rehberlik eden kişiler arasında yerini bulmaya sebep olmuştu. 1905 yılında Kafkas Müslümanlarını temsiliyeten Başbaşı Vitte ile görüşmek için Petersburga gönderilen heyetin içerisinde Ahmet Bey Ağaoğlu, Adil Han Ziyadhan, Ali Merdan Bey Topçubaşov, Farruh Vezirov vd. ile birlikte Ali bey Hüseyinzade de yer almaktaydı (Turan, 2007: 23).

Bakü'deki gazeteçilik yaptığı ilk yıllarda “bizler türküz, türkün her yerde terakki ve tekamül ile mutlu olmasını arzu ederiz” (Heyat, 1905) beyanlı Türkçü fikirlerini aktardığı ve tarihlerini ele alan “*Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?*”, Müslümanlar arasında süregelen dini ve dünyevi okul tartışmalarına ışık tutmak adına “*Bize Hangi İlimler Lazımdır?*”, dil konusunda ise üçüncü nesil aydınlar arasındaki romantik akımın temsilçiliğini üstlenmesiyle Osmanlıcanın tüm Rusya Müslümanları için ortak edebi dil olarak görmüş ve bu yönde “*Türk Dilini Öğrenmenin Fevaidi*”, “*Yine Dil Müşkülâtı*” başlıkları altında yazılar ve Rusya’da cereyan eden siyasi gelişmeleri anlatan “*Rusya İnkılabının Ehemmiyeti-Alemiyyesi*”, “*Hürriyyet*” vs. gibi makaleler yayınlamıştır. *Hayat* gazetesinin iki yıllık yayın faaliyetinden sonra Zeynelabidin Tağıyev tarafından finanse edilen toplam 32 sayısı yayınlanan *Füyuzat* dergisinde baş editörlük etmiştir. *Füyuzat*, Azerbaycan edebi ve kültürel düşünce dünyasında önemli yere sahiptir (Turan, 2007: 28).

1908-1910 yılları arasında *İrşad* (1908), *Terakki* (1908), *Hakikat* (1909) gazetelerindeki görevlerinin yanısıra yeni tip okullarda pedagojik faaliyetlerde bulunmuş, Türkçe dil dersleri tedris etmiştir. Ali bey Hüseyinzade Ahmet Bey Ağaoğlu ve diğer Azerbaycanlı aydınlarla beraber Stolipin’in baskıcı başbakanlığı döneminde Osmanlı’ya gelerek siyasi faaliyetlerini burda devam ettirmiştir. 1910 yılında Türk Yurdu Cemiyetinin kurulumuna katılmış, 1913 yılındaysa İttihat ve Terakki Cemiyetinin Merkezi Komitesine üye seçilmiştir (Uzun, 2005: 146).

20. yüzyılın farklı ideolojik görüşlere sahip siyasi aydınlarının önünde hedef uluslaşma süreci olmuştur. “Farklı taktik, ortak hedef” doğrultusunda ilerleyen entelijasiyanın fikir ayrılığına düştüğü başlıca konu dil meselesidir. Bu süreçte, edebi alanda realistler ve romantikler akımının temsilcileri milli kimliğinin oluşmasında dil konusunda Türkçe (Osmanlıca)’ya karşı ulusal aidiyet bağlamında Azerbaycan dili fikrini savunmuşlardır. Dil farklılığını doğuran etken ulus devletin yaygınlık kazanması sonucu milli bilincin egemenliğini elde edememiş etnik cemaatin ulusal hareketinin hız kazanmasıyla, ortak tarihi mirası ve etnik yapıyı paylaştığı cemaatler içerisinde modernleşmeye öncülük etme potansiyelini kendinde doğurduğu özgüven sonucu oluşmuştur. Umumtürk kimliği ile Azerbaycan milli kimliği arasında fikir ayrılığı Azerbaycanlı aydınlar tarafından organik bağlarının diğer Müslüman

Türklerinden esnetildiği ve kendi sınırları içerisinde uluslaşma yoluna gidilmesi yönünde açıklana bilinir (Develi, 2021: 249). 20. Yüzyılın ilk çeyreğindeki sanat ve edebiyat alanındaki “geçmişe övgü” ve “şanlı maziye” diriltme yönünde Üzeyir Hacıbeyov tarafından M. Fuzuli’nin aynı adlı mesnevisine bestelenen “Leyli ve Mecnun” operası Azerbaycan’ın ilk operası adını almakla, ulusal aidiyetlerini Azerbaycan kimliği çerçevesinde tarihi devalılıklarına dayanarak belli etmek açısından önem teşkil etmektedir.

Edebi dilin Azerbaycan Türklerinin konuşma dili esasında geliştirilmesini teklif eden “Azerbaycanlılar”la (realistler) Osmanlıcanın edebi dil kullanılmasında ısrar eden “Osmanlıcılar” (romantikler) arasındaki süregelen polemika Azerbaycan Türklerinin milli kimlik sorunuyla doğrudan bağlantılıydı. Her iki akımın temsilcileri Azerbaycanlıları Türk dünyasına mensub olduğu fikrinde ortak düşüncedeydiler. Ali Bey Hüseyinzade’nin başını çektiği Osmanlıcılar *Hayat* ve *Füyuzat* gibi matbu kuruluşlarında ortak dil birliğinin teşkilini, Rusya Müslümanlarının da dahil olacağı Osmanlı çatısı altında Türk Devletinın teşekkülünün ilk adımı olarak değerlendirmekteydi (Swietochowski, 1988: 89). Hüseyinzade ve onun *Füyuzat* ekolünün karşısında Azerbaycanlıların ulusal kaderlerinin tayin hakkını ve ulusal dili Azerbaycanlılarda olması gerektiği fikrini savunanlar ise Celil Memmedkuluzade’nin rehberlik ettiği *Molla Nasreddin* ekolü olmuştur.

Füyuzat temsilcileri arasında Abbas Sehhet (1874-1918), Muhammet Hadi (1879-1920), Hüseyin Cavid (1881-1941), Ahmet Cavad (1892-1937), Abdullah Şaik (1881-1959) gibi görkemli Azerbaycanlı şairlerin yanısıra Kırımli aydın Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938) da yer almaktaydı. Temsilcilerin öne sürdükleri edebi dil olarak Osmanlıcanın İstanbul şivesidir ki, diğer dillerdeki yabancı unsurların çeşitlilik göstermesi birinin diğerini anlamakta zorluk çekeceği için herkesin müşterek dilde anlaşma bilmesi yönünden elzemdir. Hüseyinzade bu konuya değinerek *Füyuzat* gazetesinin 1907 yılı 21. sayısında şöyle söylemektedir (Füyuzat, 1907):

“ana dilinde bir münacati-edebiye yazmaya muvaffak olan kalem sahibi, siyasi, felsefi, ilmi bir makale yazamaz. Çünkü ana dili dediyiniz bu dilin asrlardan beri terakki eden siyaset, felsefi ve ilim ile münasebeti

olmamış, o yüzden de bu yoldaki tekamül ve terakkiden mahrum kalmıştır

Ali Bey Hüseyinzade'nin temsil ettiği romantik akım temsilcilerine göre parçalanmış Türklerin başarılı olamayacağını, Türk Tarihine referanslarla dile getirmekteydiler. *Füyuzat*'ın kapanmasından sonra Osmanlı'da faaliyetlerini devam etmesine rağmen, Hüseyinzade'nin savunduğu ortak dil birliği fikri temsilcileri tarafından *Yeni Füyuzat*, *Şelale*, *Dirilik* gibi kimi dergilerde Kafkas şivelerinde yayın yapmanın yeteri kadar insana ulaşmadığı için etkisiz olduğunu belirterek (Swietochowski, 1988: 59-60) Osmanlıca üzerinden sürdürmüşlerdi.

Ali Bey Hüseyinzade'nin siyasi türkçülüğünün temelini “*Ne çeşit bilgilenmeye ihtiyaç var*” başlıklı yazısında ilk kez “*türkleşmek, islamlaşmak, avrupalaşmak*” şiarı altında dile getirmiştir (Hüseyinzade, 2007: 80). Hüseyinzade bu şiarıyla tüm Rusya Müslümanlarının gelişiminin etnik aidiyetin İslamla sentezlenmiş şekilde çağın talepleri doğrultusunda batının gelişmelerini takip etmekle elde edebileceğini vurguluyordu (Balayev, 2012: 19). Hüseyinzade'nin düstur edindiği düşünceler içerisinde ümmetçilik fikrini ön planda tutmuş ve Azerbaycan kimliği üzerinden bir ulus devlet inşası fikrine sıcak bakmamıştır (Balayev, 2012: 32). Ali bey Hüseyinzade'nin bu düşüncelerinin esin kaynağı İttihat ve Terakki Cemiyet kurucularıyla arkadaşlık ilişkileri sayesinde onların da esinlendiği Alman romantik ekolü olmuştur. Orta Çağ Kilisesinin tekelinde bulunan dilin “yeniden doğuş” ile sorgulanmaya başlanması sonucu Avrupa'daki değişen dengeler yeni gelişmeleri doğurmuş ve iktidarın el değiştirmesi, tüccar sınıfının söz sahibi olması sonucu (Faulkner, 2016) yerel matbacılığın aktif hale getirilmesiyle “sessizliğe gömülmüş dillerin” gün yüzüne çıkması zamanla oluşmaya başlayan modern ulus devletlerin inşası sürecinde önemli rol oynamıştır (Orkhan, 2020: 112). Alman romantik ekolünün temsilcilerine göre de Alman dilinin milliyetçilik sürecinde bir Almancılık aidiyetinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Aksakal, 2015: 81). Bu anlamda Ali Bey Hüseyinzade henüz siyasi deneyim tecrübesi olmayan Rusya Müslümanlarının etnik kimlik olarak kendilerine en yakın gördükleri İttihat ve Terakki Cemiyetinin başarılarına öykünmüş ve politik örnek olarak onları kabul görerek yeni bir mücadeleye girmektense önderlerin çatısı altında toplanmayı daha makul ve zahmetsiz

bir başarı olarak adletmiştir. Bu sebeple Osmanlı çatısı altında toplanmayı girişecekleri yeni ve zaferi garanti olmayan bir savaştan daha evla görmüştür.

Ali Bey Hüseyinzade'nin sürdürdüğü milliyetçi-Türkçü düşünceler Azerbaycanlı aydınları etkilese de fikirlerine karşı çıkan, eleştirilerde bulunan aydınlar da vardı. Celil Memmedkuluzade'nin *Molla Nasreddin* okulunun temsilcileri Azerbaycan halkının uzun yıllar zaten Çarlığın sömürgelerine boyun eymek ve hegemon kültürlerini dayatmasıyla, kendi benliklerinden çıkarak Ruslaştıklarını söylemekle Osmanlı çatısı altında varlıklarını sürdürmesinin de yine aynı şekilde Osmanlı kültürünün etkisi altında aidiyetlerinden uzaklaşacağını vurgulamaktaydılar (Swietochowski, 1988: 60). *Molla Nasreddin* dergisinde karikatizüre edilerek mizahi yolla eleştirdikleri bu görüşlerine ortak edebi Osmanlıca dilinin eğitimsiz toplum nezdinde anlaşılamayacağını, yeni-yeni inşa edilen edebi dilin ve halka ulaşmaya çalışan tiyatro dilinin Osmanlıcaya aktarılmasıyla toplumdan uzak sınırlı aydın zümre etrafında kullanılacak dil olduğunu da söylemektedirler.

Realistlerin bu tutumu ortak dil birliği fikrinde olan İsmail Bey Gaspıralı tarafından da eleştirilerek, edebi dilin yerel dilden farklı olması gerektiği yönünde olmasının önemi, realist temsilciler ise bu dili yerelleştirerek adeta “köylüleştirilmesine” sebep olmasıyla eleştirilerde bulunmuştur (Develi, 2021: 258).

3.5.2. Molla Nasreddin Ekolü

Bilindiği üzere Azerbaycan'da milli hiciv basınının ve eleştirel-realist edebiyatın temeli, Celil Mehmetkuluzade editörlüğünde yirmi beş yıl Tiflis, Tebriz ve Bakü'de faaliyetini sürdüren ünlü "Molla Nasreddin" dergisi ile atılmıştır. Geniş anlamda Türk-Müslüman dünyasının ilk hiciv dergisi olan *Molla Nasreddin* Doğu ülkelerinde hiciv basınının ve edebiyatının, demokratik kamuoyunun gelişmesine ciddi bir ivme kazandırmıştır. Doğu dünyasına hiciv güneşi ilk kez *Molla Nasreddin*’den doğdu. Rusya Müslümanlarının uyanışı, dirilişi ve bağımsızlığı için kapsamlı, sistematik ve tutarlı mücadele bu dergi sayesinde başladı.

Molla Nasreddin Türk-Müslüman dünyasında demokratik basın mihenk taşıdır. Dergi, vatan, millet, anadil, ifade hürriyeti, çok partili sistem, cumhuriyet gibi kavramlarla ilgili büyük ve ülke çapında fikirleri basına ve edebiyata taşımıştır. *Molla*

Nasreddin dergisi sadece Azerbaycan’da değil, tüm Rusya Müslümanları arasında popülerliği ile bilinmektedir (Habibbeyli, 2016). Haftada beş bin tirajla satılan dergi kolay anlaşılan diliyle ve karikatürleriyle diğer dergilere kıyasla ön sırada yer almaktaydı (Swietochowski, 1988: 90). Celil Mehmetkuluzade’nin derginin programını belirlemesi, *Molla Nasreddin* edebiyatı ve ulusal basın anlayışının gelişmesi anlamına geliyordu. *Molla Nasreddin* dergisinin ilk sayısında yayınlanan materyaller, yeni edebiyat ekolünün ana ilkelerini içeren programatik nitelikte örneklerdir. İlk sayısında ana makale olarak sunulan “*Sizi Deyip Gelmişem*” yazısı, *Molla Nasreddin* dergisi ve aynı adlı edebiyat ekolünün manifestosudur. “*Sizi Deyip Gelmişem*” başlıklı yazısında *Molla Nasreddin* edebiyat ekolünün özelliği açıklar nitelikte Müslümanlara hitaben, toplumların basına ve edebiyata kazandırılması, eleştiri hedeflerinin somut olarak belirlenmesi, milli bilincin oluşması ve toplumun anadilinde öğrenmesinin önemi bulmuştur (Molla Nasreddin, 1906). Derginin tanıtım amacını güden ilk sayısındaki yazısında Celil Mehmetkuluzade şu sözlerle halka hitab etmektedir (Molla Nasreddin, 1906):

“Sizi deyib gelmişem, ey benim Müslüman Kardeşlerim. Ey benim Müslüman Kardeşlerim. Eğer bilmek istiyorsanız kime gülüyorsunuz, o vakit koyunuz aynayı önünüze ve dikkatle cemalinize bakınız.”

Molla Nasreddin ekolünün temsilcileri arasında Tiflis’teki iyi yayın faaliyetlerinde Celil Mehmetkuluzade’ye eşlik eden Ömer Faik Numanzade (1872-1937)’ye başlamış daha sonra Mirza Alekber Sabir (1862-1911), Mehmet Sait Ordubadi (1872-1950), Cafer Cabbarlı (1899-1934), Aliğa Vahit (1895-1965) gibi görkemli şahsiyetlerin katılımıyla genişlemiştir. Ekolün temsilcilerinin üzerinde durduğu başlıca konu dil sorunuydu. Daha önce de belirttiğimiz üzere romantik ve realist akımların destekçileri olarak iki grup şeklinde edebi faaliyetlerde bulunan aydınlardan Molla Nasreddin ekolü realist görüşlerini Osmanlıcanın çok fazla Arapça ve Farsça unsurların bulunmasıyla ecnebi dillerin etkisi altında olduğu vurgusunu yaparak, ortak edebi dil için uygun olmadığını söylemekteydiler (Balayev, 2012: 33). Fakat o dönemde Azerbaycan’da kullanılan günlük dilin ve edebi dilde de çok fazla Farsça kelimenin bulunmasına yönelik Molla Nasreddinçiler dergilerinde yabancı kelimelerden arınmış “özleştirilmiş” yerel dilde sunmaktaydılar. Onlar bu yönde milli

ve bağımsız dilin gelişiminin sonucu olarak uluslaşmanın da kısa sürede gerçekleşebileceğini düşünüyorlardı. Edebi mektebin temsilcilerine göre uluslaşmanın önündeki engel müstemlekedir. Bu yüzden Çarlık Rusya'sına karşı oluşan hınç ve öfkeyle beraber Osmanlı'nın emperyal yapısına, özellikle Abdülhamit istibdatına karşı da tepkililerdi. Akımın ilkeleri arasında “demokratik, çağdaş, bağımsız, yerel anadilin inkişafı” yer almaktaydı (Memmedkuluzade, 2004: 25).

Ekolün ideolojisini savunucularından olan Feridun Bey Köçerli'nin *Molla Nasreddin*'de kaleme aldığı “*Ana Dili*” makalesinde yerel dil ve dilin aidiyet açısından önemini belirten yazısında şu sözlerle değerlendirmektedir (Molla Nasreddin: 1913: 2-3):

“Her milletin kendine has ana dili vardır ki o, onun şahsi varlığıdır. Ana dili milletin manevi diriliğidir, hayatını gayesidir...Bizim Azerbaycan Türklerinin dahi kendilerine has dili vardır. Uzun yıllar İran devletinin etkisi altında yaşamakla dahi dilimize bir nevi Farsça unsurlar karışmıştır. Buna rağmen dilin anlam bütünlüğünü bozamamıştır...Şimdi gazetelerimizin ve jurnallerimizin dilini okuyup anlamak olmuyor. Ana dilini öğretmek için yazılan eğitim kitaplarımız zor dilde yazılıyor ki onlar vasıtasıyla ana dilini unutmak mümkündür. Ne gazetelerimizin belirli dili, ne de yazarlarımızın ki okurlar da onu anlayıp, sevsinler”

Köçerli dil sorununun milli kimlik üzerinden vurgu yaparak Osmanlıcılığı Ruslaştırma güden Çarlıkla yan-yanı koyarak eleştirmekteydi (Ebülfez, 2006: 99). Daha da ileri giderek, Ali Bey Hüseyinzade'nin dil konusundaki yaklaşımını sert dille eleştirerek ithamlarda bulunarak, saygıdeğer faaliyetlerini takdir etmekle ana dilini bozmakta ve Kafkas halkına yabancı olan bu dille uğrunu yaptığı faaliyetleri bozmaya çalışanları “taklitçi” olduğunu belirtmişti (Nesibli, 2021: 283).

Köçerli dahil olmak üzere realist akım edebi temsilcilerin geliştirdikleri dildeki yerelleşme modernleşmenin C evresindeki siyasi mücadele için Azerbaycanlılık kimliğinin altyapısını oluşturmuştu. Bu doğrultuda Celil Mehmetkuluzade'nin 1917 yılında *Molla Nasreddin* dergisinin 24. sayısında yayınlanan “*Azerbaycan*” adlı

makalesinde kimlik üzerine düşüncelerini şu ifadelerle aktarmaktadır (Molla Nasreddin, 1917):

“-Dilin hangi dildir?

-Azerbaycan dili.

-Yani Vatanın neresi?

-Azerbaycan Vilayetidir.

Çünkü dilimin adı Türk-Azerbaycan dilidir, malum olduğu gibi vatanım da Azerbaycan Vilayetidir.

-Azerbaycan neresidir?

-Azerbaycan'ın çoğu kısmı İran'dadır ki merkezi Tebriz şehrinde, kalan kısımları da Gilan'dan kadim Rusya hükümetiyle Osmanlı hükümeti sınırları içerisinde ki bizim Kafkas'ın büyük kısmıyla Osmanlı Kürdistan'ından ve Bayezid'den ibaret olsun”

Söz konusu realistler ve romantikler arasındaki dil üzerindeki gelişen tartışmalar yeni boyutlara ulaşarak, milliyetçi, Türkçü, halkçı, kozmopolit yönünde aydınların çoğalmasına sebep oldu. Kozmopolit aydınlar grubu Rusya'daki sosyalist hareketleri destekler nitelikte yazılar kaleme almaktaydılar. Bu çatı altındaki aydınlara karşı kinayeli yaklaşımlar da zaman-zaman dergi-basın kuruluşlarında ele alınmış, eleştirilmiştir (Nesibli, 2021: 284). Milliyetçilik kanadındaysa siyasi kimliğin önemli temsilcilerinden biri de Ahmet Bey Ağaoğlu olmuştur.

3.5.3. Ahmet Bey Ağaoğlu hayatı ve düşünceleri

Gazeteci, yazar, politikacı ve türkolog olan Ahmet Bey Ağaoğlu (Ağayev) 1869 yılında Karabağ'ın Şuşa şehrinde dünyaya geldi. Soyunun 18. Yüzyılda Erzurum'dan Gence (Azerbaycan) şehrine ve daha sonra Karabağ'a göç etmiş Türk soylu kabilelerinden gelindiği bilinmektedir (Ağaoğlu, 1940: 152). Soylu ve zıyalı ailede dünyaya göz açan Ağaoğlu eğitimini de Şuşa'daki mahalli okulunda başlamıştır. Buradaki eğitim gördüğü zaman içerisinde Arapça ve Farsça dilleri öğrenmiştir. Annesinin ailesinden gizli teşebbüsleriyle bu dönemlerde rusça dersler de almıştır

(Akçura, 2021: 174). Annesinin dindar olmasına rağmen Şuşa şehrindeki Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki eğitim açıdan uçurumun farkındaydı. Bu sebeple de eğitilmiş biri olması için Ermeni-Rus okulundaki 5 Türk öğrenciden biri olmuştur (Akçura, a.g.e: 174-175). Daha sonra 1881 yılında Şuşa’da yeni açılmış 6 sınıflı “*Realni Mektebi*”nde dünyevi eğitimler almıştır. Okuldaki eğitim gördüğü hocalarından inkılabçı fikirleri ve batıdan cereyan eden ideolojileri öğreniyordu (Ağaoğlu, 1940: 70). Daha sonraki eğitimini Tiflis’deki jimnazyumda sürdürmüş ve burada halkçı (narodnik) cemiyetinin gizli toplantılarına katılmıştır. Petersburg’da Teknik Üniversitesi’ni kazanmasına rağmen 1888 yılında Fransa Sorbonne Üniversitesinde önce Tarih ve Filoloji, daha sonra hukuk üzerine yüksek eğitim almıştır (Uzun, 2005: 153).

Ağaoğlu’nun Paris’te tanıştığı Ernest Renan, Barbier de Maynard, Schaffer gibi önemli bilim insanlarından dersler almış, hocalarının etkisiyle paniranist düşüncelerin etkisi altında kalmıştır. Ağaoğlu’daki gelişen paniranizm Çarlık Rusya’sından önceki toprakların coğrafi özellik ve mezhebsellik sebebiyle ve Azerbaycan’ın eyalet olarak merkezi Tebriz’de bulunmasından kaynaklanıyordu. Bu düşüncelerin altyapısını oluşturan en önemli etken de Çarlığın Azerbaycan’ı işgal etmesiyle başlatılan ruslaştırmaya karşı geliştirilen hınçtır.

Ağaoğlu’nun gazetecilik faaliyetleri de Fransa’da gelişmiştir. Zend-Avesta üzere araştırmacı James Dermesteter’in yardımlarıyla fransız dergisinde ilk yazısını kaleme almıştır. Şiilik üzerine ve Paniranist görüşleri ele alan yazılar sayesinde ilk gazetecilik deneyimini başlatmıştı (Mövsümlü, 2021: 126-127). Fransa’da eğitimi sürdüğü zaman Dr. Nazım, Ahmet Rıza gibi önemli İttihatçılarla yakın temaslarda bulunmuş, İslam dünyasında reformist görüşleriyle büyük katkılar sunmuş Cemaleddin Afgani’yle tanışmış ve onların siyasi ve ideolojik düşüncelerinden etkilenecek İslam ve Türkçülük fikirlerini benimsemiştir (Akçura, 2021: 178-181). Yine Fransa’daki gazetecilik serüveninde İslamcı ve Türkçü düşüncelerini aktardığı yazılar kaleme almıştır (Sakal, 1999: 13). Azerbaycan’a döndükten bir süre Tiflis ve Şuşa okullarında Fransızca öğretmenliği yapmıştır (Shissler, 2005: 186). Gazetecilik faaliyetlerine devam eden Ağaoğlu, Paris’deyken bile yazılarını yayınlayan *Kafkas* gazetesinde çalışmaya bir süre devam etmiştir (Akçura, 2021: 181). Bu sıralarda Azerbaycanlı sanayici Hacı Zeynelabidin Tağıyev’in *Kaspi* gazetesini satın alarak

Azerbaycan aydınlarının seslerini duyurula bilmesi açısında Rusça yayın yapan gazeteydi. Gazetenin yazı işleri müdürü Alimerdan bey Topçubaşov'du ve Ali bey Hüseyinzade, Hasan Bey Zerdabi, Feridun Bey Köçerli gibi yazarların yazıları neşredildi. 1897 yılında Hacı Zeynalabdin Taghiyev'in daveti üzerine Ahmed Bey *Kaspi* gazetesinde çalışmak üzere Bakü'ye geldi. Gazetede yazdığı yazılar daha çok Müslüman toplumun sorunları ve toplumdaki kadınların sorunları ile ilgiliydi. Ahmed Bey yazılarında, milli kurtuluşa giden yolun toplumun kültürel ve eğitimsel gelişmesinden geçtiğini ifade etmiştir. Kadın özgürlüğü fikirlerini yayan ve bunu özgürlük mücadelesinin ana unsuru olarak gösteren Ağaoğlu, Azerbaycan aydınları arasında kadınlara eşit haklar çağrısı yapan ilk aydınlardan biridir. Ağaoğlu'nun *Kaspi* gazetesinde yazılar yazması gazeteyi daha da popüler hale getirdi. Farklı zamanlarda gazetenin tirajı 10.000'e ulaşmıştı ve o dönem için büyük bir başarıydı bu (Shissler, 2005: 205). Gazetede yayınlanan "*İslam aleminde kadınlar*" ve "*İslam, ahund ve hatifülgeyb*" süreli yazısında İslam alemini ele almıştır. "*İslam Dünyasında Kadınlar*" adlı eserinde "özgür kadın olmadan ulusal kalkınmanın mümkünsüzlüğüne" dikkat çekmiştir. "*İslam, Ahund ve Hatifülgeyb*" adlı eserinde İslam'daki mezheplerin ayrımcılığını ve çokluğunu eleştirerek İslam'a en fazla ahund ve mollaların zarar verdiğini vurgular (Ağaoğlu, 2007: 35-49). Ağaoğlu'nun kaleme aldığı yazı ulema tarafından hoş karşılanmadı ve bunun sonucunda Ağaoğlu'na ölüm fetvası verildi. Bu süreç boyunca Ahmet bey 6 ay evine kapatılmış ve bu süre zarfında evi polis tarafından korunmuştur. Onu bu durumdan ancak H.Z. Tağıyev'in müdahalesi kurtarabilmişti (Ağaoğlu, 1940: 154-155).

Ağaoğlu, kadının İslam'da ve toplum hayatında önemi üzerine vurgu yaparak, kadının geri kalmasını ve bununla beraber kullanılmakta olan alfabenin İslam aleminin iki önemli düşmanı olarak değerlendirmiştir. "*İslam'a göre ve İslamiyet'de kadın*" başlıklı eserinde şöyle söylemektedir (Agayev, 1901):

"Müslümanların kurtuluşu ve maddi, manevi, siyasi yükselişi sadece iki meselededir; kadın sorununun çözümü ve alfabe reformu. Günümüz Müslüman kadını, hür ve bilgili bir anne ve eş olması şartıyla sosyal görevlerini faydalı bir şekilde yerine getirebilir. Ancak bu şartlar altında

çocuklarına sosyal hayatta çok önemli olan sağlıklı bir karakter ve irade aşılayabilir. Onlara yüksek duygular ve asil düşünceler aşılayabilir.”

Ağaoğlu daha sonra 1905 yılında 1 senelik süreyle Ali Bey Hüseyinzade'yle beraber editörlüğünü üstlendiği *Hayat*, gündelik gazete olan *İrşat* gazetesinde tek başına çalışmış (Akçura, 2021: 183), 1907 yılındaysa Azerbaycanlı sanayici Murtaza Muhtarov'un desteğiyle Rusça yayın yapan *Progress* gazetesinde faaliyetini sürdürmüştür (Ülken, 2019: 604).

Ahmet Bey gazetecilik faaliyetinin yanı sıra siyasi faaliyetlerde aktif görev almıştır. Çarlık Azerbaycan'ındaki yenilenme hareketinin siyasi temsilciliğinde *Difai* örgütünü kuran isimlerden biridir. *Difai*, 1905-1906 yıllarında Bakü, Gence ve diğer şehirlerde patlak veren Ermeni-Müslüman kavgalarında Müslümanlar tarafından kurulan ilk siyasi teşekküllü örgüttür. Örgütün amacı Çarlığın da gücünü arkasına almış olan Taşnak çetelerinin Azerbaycanlılara karşı gerçekleştirdikleri terör olaylarını önlemektir (Baykara, 1966: 145). Gizli şekilde kurulan teşkilat daha sonra faaliyetlerini siyasi parti olarak sürdürmüştür. Partinin kuruluş amacı Çarlık istibdadına karşı mücadeleydi. Ayrıca parti programı toprak beylerinin topraklarının köylülere ücretsiz olarak dağıtılmasının, din ve mahkeme dahil olmak üzere tüm yerel yönetimlerde özyetimin tahsis edilmesini, Kafkasya ve Transkafkasya Müslümanlarına özerklik verilmesi gibi maddelerden oluşmaktaydı (Şeyhzamanlı, 1997: 25-26). Ahmet ağaoğlu parti tüzüğünü kendisi hazırlayarak *İrşat* gazetesinin 1906 yılında yayınlamıştır (İrşat, 1906).

Ağaoğlu'nun sürdürdüğü siyasi faaliyetler Çarlık yetkililerin dikkatini çekmiş, giderek büyüyen Ermeni-Müslüman çatışmasında Müslümanları örgütleyen ve Çarizme karşı mücadele ateşini yakan lider olarak baskılara maruz kalmıştır. Osmanlı'daki II. Meşrutiyetin gerçekleşmesi sonucu Ali Bey Hüseyinzade gibi, Ahmet Ağaoğlu da 1909 yılında Azerbaycan'ı terk ederek, İstanbul'a yerleşmek zorunda kalmıştır (Nesibli, 2021: 285). 1918 yılına kadarki süreç içerisinde Osmanlı ve Türk milliyetçiliği üzerine makaleler kaleme almış ve siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür. 1918 yılında Azerbaycan'da Bağımsız Cumhuriyetin kurulması aşamasında aktif faaliyetler yürütmesi sonucu parlamentoda milletvekili olarak görev almıştır. Paris Barış Konferansı için Ali Merdan Bey Topçubaşov liderliğinde Azerbaycan'ı temsil

etmek için giden heyet içerisinde olmasına rağmen, Osmanlı'da İngiliz askerleri tarafından İttihatçılık ve muhalif gazeteçilik kimliğinden dolayı Malta'ya sürülmüştür (Yakublu, 2018: 460). 1921 yılında İngiliz esirleriyle Malta adasına sürülmüş olan Osmanlı aydınlarını arasında karşılıklı serbest bırakılması sonucu İstanbul'a geri dönerek, ömrünün sonuna kadar burada yaşamış ve Türkiye Büyük Millet Meclisine Kars bölgesinden milletvekili olarak girmiş, aynı zamanda Ankara Hukuk Okulu'nda profesörlükle beraber *Hakimiyeti-Millîye* gazetesinde baş editör olarak çalışmıştır.

Ağaoğlu'nun millet ve milliyetçilik üzerine görüşleri başlıca olarak Paris'te eğitim alırken derslerine katıldığı Ernest Renan'ın düşünceleri yönünde şekillenmiştir. İran milliyetçiliği yönündeki görüşlerinde de olduğu gibi Türkçülük ve İslamcılık sentezini savunması Renan'ın din ve millet üzerine yaptığı yorumlar, Ağaoğlu'nun düşünce altyapısını oluşturmuş desek dorğu olacaktır. *Türk Yurdu* dergisinde kaleme aldığı yazılar üzerinden de bunu görmek mümkündür. Ağaoğlu'nun millet tanımını milliyetçilikten ayırarak, ırkı, dini ve dili milliyet için önemli olan ögeler olarak değerlendirirken, millet oluşumu için dil, din, ırk gibi ögelerin insan vicdanından toplumsal vicdanı, ortak akla ulaşmanın şart olduğunu vurgular. Ağaoğlu'na göre, ortak ırktan olan toplulukların farklı milletler ortaya çıkarttığını, ortak dine mensup cemaatlerine mezhepsel farklılıklar dolayısıyla ayrı-ayrı milletlerden teşekkül olduğunu ve aynı dili konuşan toplumların da farklı milletler inşa ettiklerini Amerika ve İngiltere örneğiyle anlatmaktadır (Ağaoğlu, 1915: 92-93). Millet tanımındaki öğelere dahil ettiği toplumsal ortak vicdan olarak, milli bilincin oluşa bilinmesi için dilin öncülüğü altında edebiyat, basın, performans sanatları vasıtasıyla insanlar arasında birleştirici duyguların, ortak arzu ve düşüncelerin geliştirilmesinin zaruri olduğunu söylemektedir.

Öte yandan, Ahmet Ağaoğlu her milliyetçiliyin gerçekçi olduğu fikrine karşı çıkmıştır. “Gerçek milliyetçilik” tanımıyla kendi milletinin eksikliklerini, kusurlarını görmezden gelmek, ulusa karşı yapıcı eleştirel yaklaşımdan yoksun olmak, mevcut sorunları, dertleri söylemekten aciz kimselerin milliyetçilik anlayışına olumlu yanaşmamaktadır (Nesibli, 2021: 285). Milliyetçiliğin “geçmişe özlem ve geçmişi idealleştirmek” yerine, tarihten ders alınması gerektiğini vurgular (Kaspi Gazetesi, 1905):

“Gelin açık ve samimi konuşalım.Ecdatlarımız bize neyi miras koyup gitmişlerdir? Onlara ne için saygı göstermeliyiz? ...Ah şu geçmiş zamanlar! Bizden ne istiyor? O bizim hayatımızı akli, maddi, manevi ve ahlaki harap etmiştir. Dilimizi, inancımızı ve milliyetimizi harap etmiştir. Müslümanların gölge gibi İslam aleminde sefil gibi yaşamalarını sürdürmelerine de ikna olmamaktadır. Geri kalan kırık ruhları da yok etmek artık onun elinde olan bir şey değildir”

Ağaoğlu, Türk ve İslam sentezi üzerinden düşüncelerinde Türklerin tarihsel arka planında mezhepsel ve siyasi bağlamında dönem-dönem farklı kültürlerin etki alanına girerek, kültürel varlıklarını ve dillerini kaybetmiş, Fars dili, Rus dilinin etkisiyle ve her ikisinin medenileştirme misyonu çatısında geleneklerinde kayıplar yaşamışlardır. Anadolu üzerinden verdiği örnekteyse İslamcılığa geçiş sürecinde Arap ve Bizans geleneklerinin öncülük teşkil ettiğinin altını çizer. Uzun yıllar Arapça ve Farsça dil kullanımı Türkçenin yok olmasına sebep olduğunu ve bunun telafisinin sanatın, edebiyatın öztürkçeyle düzenlenerek yaşaya bileceğini söylemektedir (Ağaoğlu, 1911: 12-17).

20. yüzyılın ilk çeyreğinde modernleşme hareketinin siyasi ögesini temsil eden Azerbaycanlı aydınlar 19. Yüzyıldaki aydınlardan devraldıkları milli uyanışın “maariflenme ve maariflendirme” sürecine yeni tip okullar ve ana dilde basın faaliyetinin dahil olması sonucu toplum nezdindeki “biz kimiz?” sorusunun da yanıtını da bulmalarına yardımcı olmuşlardı. Milli mücadelenin de zeminin oluşturan bu gelişmeler, toplumun önde gelen kişilerini siyasi anlamda millet, milliyet, ulus-devlet gibi kavramları düşünmeye vadar etmiştir. Milli bilincin oluşumuyla geçmişini, tarihi köklerini öğrenme ve mevcut yabancı hükümet çatısı altında ezilen halk olması, ulus olarak şanlı geçmişlerine özlem ve ötekileştirilmiş millet konumundan kurtulma çabalarını doğurmuştur.

Azerbaycanlıların siyasi mücadelesine geçişte 1905 yılının Rusya’daki siyasi gelişmeler ve nispi özgürlük alanlarının ortaya çıkması sonucu yaygınlaşmıştır. “İki Devrim arası” olarak adlandırılabilir. Bizim zaman diliminde Azerbaycan Türkleri dahil olmak üzere Rusya Müslümanları siyasi gelişmelerinde ilerleme kazanmış, aydınların toplumu millileşme ve modernleşme mücadelesi siyasi boyutuna ulaşmıştır.

Bu süreç Resulzade'nin de belirttiği gibi “milli Azerbaycan hareketinin kültür ve ideoloji sahasından çıkarak hukuki ve siyasi beynelmilel bir mücadele şekline girdiğini” yönünde gelişmekteydi (Resulzade, 1935: 162).

1905 yılında gerçekleşen devrime kadarki Rusya Müslümanların kültürel ve iktisadi anlamdaki faaliyetleri mahalli olarak yürütülmüş, adeta birbirinden kopuk ve habersiz şekilde ilerlemeye çalışmışlardır. 17 Ekim Manifestosu'nun doğurduğu sosyo-politik faaliyetlerin önündeki engelleri kaldırma çabaları sonucunda Rusya Müslümanları arasında ticari faaliyetlerle sınırlı kalmayan, kültürel, siyasi fiki alış-verişi gerçeklenmeye başlanmıştı. Bölge Müslümanları arasında yarana bilecek ittifakın dirsek teması Tatar aydın Abdürreşid İbrahim Bey'in uzun süren mücadeleleri sonucu temellerini atmıştır (Develi, 2021: 271-272). Yoğun mesai neticesinde Rusya Müslümanların sorunlarını, gelecek akıbetini, başta eğitim, topraksız köylüler, dini kurumların faaliyetleri başta olmak üzere siyasi anlamda da bir takım istek ve taleplerin görüşüldüğü Rusya Müslümanların toplantıları faaliyete başlamıştı (Devlet, 2014: 127-128).

Öte yandan Rusya'nın farklı etnik gruplarının aydınlarının girişimleri sonucu gizli kurulan siyasi parti ve dernekler gün yüzüne çıkmış, sosyopolitik teşkilatlanmalarını yürütmekteydiler. Azerbaycan aydınları tarafından da bölgenin siyasi partileri kurulmaya başlanmıştı. Bakü, Çarlığın büyük ekonomik merkezlerinden biri olması sebebiyle, Rusya'nın büyük şehirlerindeki siyasi gelişmeleri burada da yaşanmıştı. Devrime öncülük eden sol fraksiyonlu siyasi partilerin yerel şubeleri burada 1905 öncesinden de gizli şekilde faaliyette bulunmaktaydı (Nesibli, 2021: 291-292). Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin (RSDİP) bolşevik ve menşevik kanadının istibdat rejimine karşı mücadelesi ve geniş halk kitlelerini birbirine kenetlemesi, Bakü'nün de 19. Yüzyılın sonlarından itibaren yükselmeye başlayan Ermeni-Müslüman kavgalarına son vere bilme umuduyla da Müslüman aydınlar arasında olumlu karşılanmaktaydı. Bu süreç içerisinde Mehmet Emin Resulzade, Sultan Mecid Efendiyev, Mehmethasan Hacinski gibi genç siyasi aktivistlerin rehberliğinde Tiflis'te Hümmet partisi kurulmuştu. Hümmet partisi ayrıca Neriman Nerimanov ve Meşhedi Azizbeyov gibi Azerbaycan siyasi tarihinde önemli yere sahip olan önemli kişileri tarih sahnesine çıkarmıştır (Swietochowski, 1988: 81).

3.6. HÜMMET TEŞKİLATI/PARTİSİ

1904 yılında Kafkasya’da ilk Müslüman sosyal demokrat teşkilatı olan “Hümmet” kuruldu. Teşkilatın kurucusu kadrosu; M.E. Resulzade, Neriman Nerimanov, Meşhedi Azizbeyov, Mehmethasan Hacinski, Kara Bey Karabeyov ve diğerlerinden oluşmaktaydı. 1905 yılında Resulzade rehberliğinde aynı isimi gazete de faaliyete başlamıştır. Kurucuları arasında da yer alan Sultan Mecid Efendiyev, Hümmet partisinin teşekkülünün bizzat RSDİP’le bağlantılı olduğunu ve partinin Bakü Komitesi rolünü görmekteydi (Ahmet, 2018: 12). İşçi hareketinin birliği ve faaliyetlerin koordine edilmesi yönündeki ortak fikir birliğinin sağlanması dışında Hümmet’in Azerbaycan’daki varlığı bağımsız şekilde yürütülmekteydi. RSDİP’in sosyalist görüşlerin zaten Çar ve yerel yönetimlerden rahatsız olan Müslüman halk nazarında tanıtılarak propaagandaya dönüştürülmesi RSDİP’ye daha önceden üye olmuş Müslüman aydınlar vasıtasıyla hayata geçirilmekteydi. Öte yandan teşkilat içerisinde İşçi Partisiyle doğrudan bağlantısı olmayan M.E.Resulzade, Mehmethasan Hacinski, Abbas Kazımlade gibi kişiler de mevcuttu (Swietochowski, 1988: 80).

Partinin resmi yayın organı olan Hümmet gazetesi de Çarın baskıcı rejimi altında ve yerel polis denetimi altındayken gizli faaliyetini yürüte bilmiştir. 1905 devrim dalgasıyla basınlarını daha özgürlükçü ortamda sürdürmeyi başarmışlardır. Gazetenin kuramsal çerçevesi diğer gazetelerle kıyasta daha az zeminde tutulmuştur. Değerlendikleri başlıca konular olarak eğitimin yenilenmesi, ana dilde eğitim hakkının tanınması, kadınların sosyal hayata kazandırılması, Çar zulmünün bölgesel gücü olarak dini kurumların toplum nezdinde itibarsızlaştığını ele alan konular kaleme alıyorlardı. Genel çerçevede Hümmet’in sosyal demokrat ilkeler doğrultusunda yaratıldığı bilinse de, gazetenin yazarları arasında sosyal devrim üzerine çok az deyinilmekteydi (Swietochowski, a.g.e.:81). Sovyet tarih anlatımında, Çarlıkla mücadele süreci içerisinde Azerbaycanlı aydınlarının faaliyetlerini değersizleştirme yönündeki gayretleri çerçevesinde, “Hümmet’in Azerbaycan siyasi hayatında yeteri kadar popüler olmadığı” iddaları seslendirilmiştir. Buna rağmen, M.E.Resulzade’nin anılarından aktararak kaleme aldığı yazılarında Hümmet teşkilatı/partisinin kuruluş amacının petrol sanayisi başta olmak üzere tüm alanlardaki işçilerin Müslümanlardan teşkil olunması sebebiyle, onlarda devrim düşüncelerini sistemli şekilde oluşturulması

yönündeki düşünceler doğrultusunda kurulduğunu vurgulamaktadır (Baykara, 1975: 79-80).

Hümmet partisi ve gazete temsilcilerinin çoğunluğunun düşünceleri üzerinden değerlendirecek olursak, marksist düşüncenin henüz Azerbaycanlı aydınlar tarafından milliyetçilikten bağımsız ele alınmadığı gibi, temel gayelerinin ideolojik zeminden öte, dünyada baş veren olaylar ekseninde küçük devletlerin büyük devletlere karşı mücadelesinde bir halkasını teşkil etmekteydi. Bu nedenle Hümmet partisi, ortak etnik kimlikleri siyasi bir çatı altında birleştirerek, ulusalçı kimlik ile sosyalist görüşleri bir arada toplandığını söylemek mümkündür.

1905 devrimine müteakiben partiye RSDİP üyesi, devrimci, mühendis olan Meşhedi Azizbeyov (1870-1918) ve genç yazar, pedagog ve o zamanlarda Azerbaycanlı hayırsever H.Z.Tağıyev'in sağladığı bursla Odesa'da tıp eğitimi alan bolşevik inkılapçı Neriman Nerimanov (1870-1925) katılmıştır. Bu iki kişinin katılımıyla parti destekçileri artmış, ve partinin lider kadrosu güçlenmişti. Parti etki alanları artık sadece petrol işçileriyle sınırlı kalmıyor, diğer eyaletlerdeki işçilerden teşekkül hücreler oluşturmaktaydılar. Ayrıca Hümmet'in siyasi gücünün doruk noktasına ulaşması II. Duma seçimlerinde Zeynalov'un seçilmesiyle gerçekleşti (Swietochowski, 1988: 82). Fakat RSDİP ile olan ilişkileri ve Hümmet'in bağımsız parti olarak faaliyet göstermesi 1917 yılına kadar Azerbaycan'da sistematik şekilde Bolşevik kimlik doğrultusunda cereyan edememiştir. Hümmet temsilcileri tarafından Ermeni-Müslüman kavgasını önlemek ve RSDİP tüzüğündeki etnik kimlik yerine talep olunan yerel kimlik açısından 1906 yılında kısa süreliğine de olsa Ermeni-Müslüman ortak sosyalist yayını olan ve her iki dilde yayınlanan *Davet-Koç* dergisini çıkarmışlardır. Bakü Valisi tarafından derginin Çarlığın politikalarını eleştirerek, halkı kışkırtmak gerekçesiyle dergi kapatılmıştır (Swietochowski, a.g.e.:83). Rusya'da baskıcı rejimiyle tanınan Stolipin'in başbakanlığa gelmesiyle muhalif sesler üzerinden baskı gücü artmış, gazetelere polis baskınları sonucu N.Nerimanov ve Efendiyev gibi parti önderleri tutuklanmış, M.E.Resulzade, İbrahim Abilov gibi diğer kurucu kadro İran'a sürgün edilmişlerdir. Bu zaman içerisinde Hümmet partisi güç kaybetmiş, M.E.Resulzade sürgünden 1913 yılında döndüğünde Müsavat Partisine liderlik

etmiştir. Partinin sosyalist kanadı ise Komunist Partinin teşekkülüne kadar Azerbaycan dılında faaliyetlerini yürüte bilmişlerdir (Develi, 2021: 286).

Bu olaylar ekseninde Azerbaycan'da faaliyete başlayan siyasi partiler kısa süreli olmuş, Çarlığın saldırılarına karşı direnememişlerdir. Fakat partilerin kapatılması, oluşturduğu milli bilincin şekillenmesini ve açtığı yoldaki milli mücadelenin önünü kesememiştir. Azerbaycanlı siyasi aydınlar ulus devlet sürecinde Rusya Müslümanların ortak parti teşekkülü olan Müslümanların İttifakıyla oluşan siyasi ilişkilerini gevşeterek, Azerbaycan toprakları sınırları içerisinde siyasi haklarını elde etmek için yeni siyasi partinin gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu sebeple, 1911 yılında Müsavat Partisi siyasi hayatına başlamıştır. 1917 Şubat Devrimine kadar gizli faaliyette bulunan partinin temel gayesi, Rusya Müslümanları başta olmak üzere Türklerin milli özgürlük ve demokratik muhtariyet fikirleri etrafında toplanmaktı (Smith, 2001: 216-218).

3.7. EĞİTİMDE MODERNLEŞME SÜRECİ

19. yüzyılın son çeyreğinde Rus ve klasik dünya pedagojisinden etkilenen Feridun Bey Köçerli (1863-1920, Reşit Bey Efendiyev (1863-1942), Neriman Nerimanov (1870-1925), Haşım Bey Vezirov (1868-1916), Sultan Mecit Ganizade (1866-1938) gibi önemli şahsiyetler eğitimci kimlikleri ile başta Azerbaycan olmak üzere Rusya Müslümanların eğitim sistemlerinin oluşturulmasında büyük adımlar atmışlardı. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya genel valisi tarafından eski eğitim sistemi kaldırılmış, yerine yenisi getirilmişti. 1867 yılındaki nizamnameye esasen eğitim ücretli hale getirilmiş, müfredat genişletilerek halk eğitimi fenleri de dahil edilmişti. Guberniyalar nezdinde ilaveten halk eğitim merkezleri de kurulmuştu. Bu düzenlemeler Kafkas'taki eğitim sistemini Çarlığın merkez şehirlerine yakınlaştırmaktı. Fakat benzerliklerle beraber farklılıklar da mevcuttu. Kafkas'ta merkezi guberniyalardan farklı olarak bir ve iki senelik ilkokulları faaliyet gösteriyor ve bunun az sayıda olanı müslümanların yaşadıkları bölgelerdeydi (Talıbov, Sadıgov ve Guliyev, 2000: 215). Yine bu okullar da şehirlerle sınırlı kalmış, köylerdeki çocuklar eğitimden mahrum edilmiş olunuyordu. Bu sorunla ilgili M. F. Ahundov şöyle söylemektedir (Ahundzade, 2005: 210):

*“Eğer söylesek ki, köy halkı kalsın, ancak şehir ehli ilim
öğrensin, o zaman bir gül ile bahar olmaz, çünkü şehirli
halk köy cemaatinin yanında denizde bir katra gibidir”*

Bu sorun da 19. Yüzyılın 60'lı yıllarından itibaren giderilmeye başlandı. Lenkeran kazasının Ruslar yaşayan köyünde okul açıldı. Yerel yöneticilerin finansal desteği ile kurulan köy okulları bu okullardan mezun olan kişiler hesabına diğer guberniyanın kaza ve köylerinde açılmaya başlandı. Köy okullarının çoğalması sonucu müfredata Rusça eğitimin girmesiyle devlet desteği de sağlanmış olunuyordu. 19. Yüzyıl Azerbaycan'da eğitim ıslahatlarını 2 dönem şeklinde değerlendirmek doğru olacaktır. İlki, istiladan itibaren 70'li yıllara kadar olan süredir. Bu süreç içerisinde bölgenin araştırma ve değerlendirmesiyle, eğitim sisteminin alt yapısının oluşturulduğu dönemdir. Burada vurgulanması gereken de Kafkasya için hazırlanmış olan sistemleştirilmiş eğitim modelinin gelişimidir. İkinci dönem ise, Çarizmin Kafkasya'da sabitlenmesi ile eğitim sistemi başta olmak üzere birçok alanda reform faaliyetlerinin yürütüldüğü dönemdir. Gimnazyum ve “Realnı” okulların, yeni tip okulların, müslüman bölgelerde kız okullarının açılması ile değerlendirilebilir.

20. Yüzyıl, tarih sahnesine yeni gelişmelerle dahil olmuştu. Rusya'nın farklı şehirlerinde, aynı zamanda Bakü'deki inkılap rüzgarları Çar hükümetinin 17 Ekim 1905 yılındaki manifestosu ile sonuçlanmıştı. 1905 yılındaki özgürlükçü ortamda Azerbaycan'da pedagojik faaliyetler hız kazandı. Milli burjuva toplumun her kesimine eğitim sağlayabilmek adına kolları sıvamış, toplumun her alandaki eksikliklerinin eğitim kaynaklı olduğu fikrinden hareketle eğitimde yeniliklerin elzem olduğu fikri kabul görmüştü. Bu süre zarfında “Debistan”, “Rehber”, “Mekteb” pedagojik dergiler, “İrşad”, Terekki”, “İkbal” gazetelerinde eğitim alanındaki sorunlarını ile getirmişlerdir (Talibov, Sadıgov ve Guliyev, 2000: 278). Eğitimcilerin karşılaştıkları iki sorun dil ve din başlıkları altında toplanıyordu. Maarifçilik alanındaki Zerdabi ve Ekinçi gazetesinin açtığı yoldan ilerleyen aydınlar “hangi dilde eğitim” ve “hangi ilimler gereklidir” sorularını tartışıyorlardı. Muhafazakarlığı savunan bir grup aydın dini ilimlerin öğretilmesi şartını savunurken, yeni nesil eğitimciler dini eğitimi ön planda tutulmayacak şekilde dünyevi fennlerin de müfredata dahil edilmesinin zaruri olduğunu savunuyorlardı. Dünyeviliği savunan kişiler arasında dönemin gazetelerinde

de bu konuları kaleme almış H.Zerdabi, Mirza Elekber Sabir, Celil Memmedguluzade, Üzeyir Hacıbeyov gibi aydınlar yer almaktaydı. Üzeyir Hacıbeyov 1909 yılı “Terekki” gazetesinin 58. Sayısında eğitimin zaruriliği ve fikir ayrılığın olmasının da iyi yönleri olduğunu ve bunun da artık halkın, eğitimin de gelişme yolundaki faydasını anlamaktadır (Talıbov, Sadıgov ve Guliyev, 2000: 279). Yine bu yazılarında ana dilinde eğitimin ilkokullarda olmasını fikrini savunuyor ve bununla beraber rus dilini öğretilmesinin önemini Rusya üniversitelerinde eğitim ala bilmeleri için savunmaktadır.

Azerbaycan’da eğitim sistemi 19. Yüzyılın ortalarında sayıları 500-700 civarında olan medreselerdeki eğitimden ve Rus-Tatar okullarından ve yeni sistem olan Usul-i Cedit okullarından oluşmaktaydı. Medreselerde eğitim mollalar tarafından Arap alfabesi, Farsça ve kuran okuma gerçekleştiriliyordu. Daha sonra dini konularda kendini geliştirmek ve ahund, molla olmakla yetinmeyen kişiler Medine, İstanbul, Kahire gibi şehirlerde dini eğitimlerinde devam ede biliyorlardı. Fakat Azerbaycan’da yaygınlaşmaya başlayan Rus-Tatar okulları sayesinde geleneksel eğitim modeline ilgi giderek azalmaktaydı. 1887 yılında usul-i cedit okulların açılmasına kadar Bakü başta olmak üzere diğer guberniyalardaki okullarda da Hristiyan çocukların eğitime katılımı daha fazla iken müslüman çocuklarında bu rakam daha düşük idi. Bunun başlıca sebepleri olarak, eğitimin ücretli olması ve okullarda dini eğitimin tedris edilmemesiydi. Müslümanlar arasında Rus tipi okullarda okunmanın caiz olmadığı, orada eğitim alanların dinden çıktığı gibi batıl inançlı mollaların sözleri dolanıyordu. Rusça eğitim veren okullar Bakü, Gence, Şeki, Şuşa, Şamahı, Guba, Nahçıvan gibi büyük şehirlerde faaliyet gösteriyordu. Fakat burada da eğitim veren öğretmenlerden sadece Rusça dersinin hocasının maaşı devlet tarafından karşılanıyordu. Diğer öğretmenler için yerel halk arasından para toplanarak maaş ödenmekteydi. Bu sebeptendir ki, bu tarz okulların faaliyetleri kısa sürmüştür.

Bakü’de Rusça eğitim veren okullara; ilkokul: Turgenev, Aleksandr, Mihail okulları. Ortaokullar: “Realni” okul, “Kutsal Nina” kız okulu, Maria kız okulu, Azerbaycan’da toplam 7 Maria kız okulu vardı ki, 1827 öğrencinin sadece 37’si müslümandı (İlkin, 2006: 146). Müslüman kızların daha fazla eğitime katılması için 1901 yılında Petrol zengini Hacı Zeynel Abidin Tağıyev’in girişimleri sayesinde

müslüman aleminde ilk dünyevi kızlar okulu açılmıştır. Bakü’de bir kız okulu açmak isteyen Hacı Zeynel Abidin Tağıyev, önce İmparator Çar III. Aleksandr’dan ricada bulunsa da olumlu yanıt almıyor. Çar II. Nikolay’ın tahta çıkmasıyla 1895’te, Nikolay’ın taç giyme töreninde Transkafkasya Müslümanlarını temsil eden Hacı Zeynel Abidin Tağıyev, Çar’ın eşi Aleksandra Fyodorovna’nın adını taşıyan bir kız okulunun açmak istediğini söyledi. Çar ve yetkililerin ısrarlı müracaatlara 4. Yılın sonunda onay vermesiyle Bakü’de “İsmailiye¹⁶” binasının yanına bir Müslüman kız okulu inşa edildi (İlkin, 2006: 147). Daha sonra bu binada Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu bulunuyordu. Günümüzde Azerbaycan Bilimler Akademisinin El Yazmaları Enstitüsü olarak faaliyet göstermektedir.

1876 yılında Kafkas halkları için ilkokullarda eğitim vermek adına öğretmen yetiştirecek Gürcistan’ın Gori şehrinde Gori Öğretmenler Okulu (Seminarya) açıldı. Gori Öğretmen Okulu, Azerbaycan eğitim tarihinde, milli kültürünün gelişmesinde, pedagojik basınının oluşmasında ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasına öncülük eden kişilerin düşünce serüveninde önemli bir rol oynamıştır. Tarihe adı Gori Öğretmen Okulu olarak geçen Transkafkasya Öğretmen Okulu’nun Rusya şubesi, 1875 yılında Gori şehrinde kuruldu. Transkafkasya Öğretmen Okulu Mayıs 1918 yılında Gori’ den Kazah’a nakledildi. 1918 yılında Transkafkasya Öğretmen Okulunun Azerbaycan şubesi Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin mali kaynakları hesabına Kazah şehrine devredilmiş ve Sovyet iktidarının kurulmasından sonra Kazah Pedagoji Okulu adı altında faaliyet göstermiştir. Bu eğitim merkezinin Kazah şehrine taşınmasında seçkin bir eğitimci, pedagog, metodist, edebiyat eleştirmeni ve yayıncı Feridun Bey Köçerli’nin büyük katkısı olmuştur. Kazak Okulu öğrencilerinden olan Samed Vurgun, Mehdihan Vekilov, Osman Sarıvelli, Mehdi Hüseyin, Seyfulla Şamilov, İsmail Şıhlı ve diğerleri edebiyat alanında önemli söz ustalarındandır. Transkafkasya Öğretmen Okulunun Azerbaycan şubesinin Şamahı, Göyçay vb. yerlere nakledilmesi için 1918 yılına kadar çok sayıda yazılı ve sözlü

¹⁶ İsmailiye sarayı-Bakü’lü milyoner Musa Nağıyev tarafından oğlu İsmail adına Gotik tarzda yaptırılmıştır. Binanın mimarı Jozef Plosko’dur. Saray önceleri Müslüman Yardım Cemiyeti’nin karargâhı olarak kullanılmışsa da günümüzde Azerbaycan Bilimler Akademisi Başkanlığı olarak hizmet vermektedir.

teklifler verildiğini belirtmek gerekir. Ancak bu teklifler her zaman ilgi odağının dışında kaldı (Talibov, Sadıgov ve Guliyev, 2000: 115).

Azerbaycan’da modernleşmenin referans noktasından en önemlisi şüphesiz ki, Cedit okulların veya Avrupa tipi okulların açılması olmuştur. İsmail Gaspıralı’nın İstanbul ve Paris’te görüp müslüman okulları ve çocukları için uyarladığı bu yeni öğretim metodu Azerbaycan’daki mütefekkirler tarafından ilgiyle karşılanmıştı. Sistematik şekilde uyarlanmadan önce Abbaskulu Ağa Bakıhanov’un eğitimin ıslahı ve modern müslüman eğitim sistemi projesini tasarlamıştı. Kafkas’ın hâkimi General Rozen’nin şahsi arşivinden öteye geçemeyen proje daha sonraki dönemde S. M. Ganizade, H. B. Zerdabi vd. tarafından hayata geçirilmişti. Cedit okulları şehirlerde faaliyet gösteren medrese okulları içerisinde dini ve dünyevi eğitimlerin bir arada öğretildiği uygulamaydı. Öğrencilerin yerde değil, sandalyelerde oturup yazı yazdığı, öğretmenini tahtada ders işlediği sistemdi. Cedit okullarında başlıca özellik eğitimin anadilinde gerçekleşmesi ve coğrafya, matematik, tarih, doğa bilimleri, Farsça ve Rusça dersleri verilmekteydi. 20. Yüzyılda Cedit okulların Bakü’de çoğalmasıyla, diğer şehirlerde de benzer okullar faaliyete başlamışlardı.

Benzer okullara örnek olarak Bakıhanov ’un eğitim alanında açtığı yoldan ilerleyen Seyid Azim Şirvani (1835-1888) Şamahı Meclis Mektebi’nin kurucusu olmuştu. Azerbaycan Türkçesi ve matematik, Rusça derslerinin öğretilmesi için Bakü ulemasının destekleri sayesinde gerçekleşmişti (Bağırov, 1959: 36). Mehmet Tağı Sidgi (1854-1903) Mektebi-Terbiye, Mir Mövsüm Nevvab (1833-1918) Gövheriye Okulunu, Meşedi Molla İsmail Hacı Kazımov, Habib Bey Mahmutbeyov, Mirza Rıza tarafından anadilde usul-i cedit okulları diğer guberniyalarda faaliyet göstermişti. Bu kuşak ise ikinci ve üçüncü kuşak münevverler izlemiş Çarlık Rusya’sının devrilmesine kadar faaliyetlerini sürdürme bilmişlerdi. Finansal desteğin sağlanması müslüman kapitalistlerin sayesinde ve okulların açılmasının veya muhafazakar ulemaların engelleriyle karşılaşılmasını diye Çardan ricada bulunmaları yine de onların sorumluluğundaydı.

Ayrıca bölgenin yerel yönetimlerinde de söz sahibi olan Ruslar da Gürcü ve Ermenilere iş sağlanmasında yardımcı oluyor, okullar, dergiler, gazetelerin yayın yapmasına destek sağlıyorlardı. Ahmet Ağaoğlu, yerel ve yabancı gazetelerde

yazılarda bu konulara değinerek, Çar subay ve zabitlerinin kayırmacı tutumunu eleştirmektedir (Ağaoğlu, 2007: 341).

Azerbaycan'ın Çarlık tarafından işgalini genel hatlarıyla 3 sebep altında toplamak mümkündür. İşgalin başlıca sebebi Osmanlı ve İran'a karşı süren kara bağlantısının bulunduğu topraklarda genişlemek ve Azerbaycan'ı bu iki devletle yakın ilişkilerde bulunmasından dolayı askeri üs olarak seçmesidir. Osmanlı ve İran'ın etkisi ile bölgede meydana gelen ve Çarlığın işgaline karşı Dağlı halkların temelinde Müslüman-Hristiyanlık mücadelesi olarak benimsenen özgürlük hareketi olan Müridizmin yayılmasını engellemek ve ortadan kaldırmaktı. Aynı zamanda güneye inme ve olası düşman saldırısı için Kafkas dağlarının kalkan rolü oynaması Rusya'nın bu bölgeleri kendi sınırları içine alması fikrini doğurmuştu. Azerbaycan'daki kendi aralarında parçalanmış, tek bütün devlet aygıtının olmaması, mevcut hanlıklar, beylikler sistemi de işgal girişiminde Rusya'nın elini hafifleten nedenlerden olmuştur. Diğer yandan kendi sınırlarını ve bağımsızlıklarını korumaya çalışan hanlıklar, 19. Yüzyıl komşu devletlerin birbiriyle savaşlarında ağır yara almış ve güçsüz duruma düşmüşlerdi. Diğer yandan komşu Müslüman komşu devletler olan Osmanlı ve İran'ın kendi iç politikalarındaki farklı dinamikler ve değişimler hanlıkların dini mezheplerine göre bu iki devlet ile yakın ilişkilere girmesiyle hanlıklar arasında da mezhepsel temelli ve sınır güvenli savaflara yol açmıştır. Sonuç itibariyle zayıflamış, parçalanmış devlet yapısı Çarlık Rusya'sının işgaline engel olamamıştır. Bu süreç zarfında Azerbaycan'da toplumsal ve siyasi alanda gelişmeler kısıtlı kalmış, Çarlık Rusya'sının parçası olduktan sonra modernleşme belirli alanlarda Çarizmin kontrolü altında gerçekleşmiştir.

3.8. AZERBAJCAN'DA MODERNLEŞME HAREKETİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

18 ve 19. Yüzyıllarda Azerbaycan toprakları tarıma dayalı ekonomiye sahipti. Başta Kür ve Araz nehirleri kıyısındaki verimli tarım arazileri işgal sonrası han ve beylerden alınarak, Çar tarafından atanan yöneticilerine, komendantlara devredilmiştir. Eski sistemi aratmayan asker idaresinin tüm halk üzerinden ölüm cezası dışında haklara sahipti. Bu keyfi yönetim Çarın görevlendirdiği bölge müfettişlerinin gözlemlerinden yola çıkarak hükümette rahatsızlığa sebep olmuş,

ayrıca yerel halk içerisinde Kaçak harekâtını başlatmıştır. Çar yasalarına uymayan, yerel halk üzerinde uygulanan şiddet, iç huzursuzluk ve köylülerin vergiler üzerinden sömürülmesiyle mücadele etmek için dağlara çekilen eşkıyalar yöneticilere karşı saldırılar gerçekleştirmişlerdir. Çarlık bunun karşısını almak ve bölgedeki halkın hala olası dış tehdidi tetikleye bileceğinden Komendant idaresini kaldırdı. Yerine Kafkasya Genel Valiliği kuruldu. Kont Mihail Vorontsov ilk genel vali oldu. Doğrudan çara bağlı olan vali yönetiminde yine eski feodal beylerle iş birliğine girilmenin doğru olacağı kanaatindeydi. Eski gücünü elde eden feodal yerel beyler Rusya'nın yanında yer almış oluyordu (Swietochowski, 1988: 31-32).

Aynı zamanda Çarlık, bölgedeki devlet memuriyeti için yerel eğitimli halkı göreve alınmasının da önünü açtı. İlk aydınlar diye bileceğimiz kuşaklar bu şekilde ortaya çıkmıştır. Feodal bey, ağa, şeyh ve ahund ailesinden gelen milli aydınlar, eğitimlerini dini okullarda tamamladıktan sonra Rus okullarda devam ediyor ve daha sonra alt kademede mirza ve defterdar gibi görevlerde memuriyete başlıyorlardı. Çalışırken Müslümanların eğitimsizliği ve hükümetin hala devam eden sömürücü politikaları onları kültürel alanda halkı bilinçlendirmeye itmiştir. Milli bilincin gelişmesinin temelleri de bu aydınların faaliyetleri ile oluşmuştur. Yine aynı zamanda Çarlığın gazabına uğrayan ve iş birliğine yanaşmayan ağa ve bey soyundan gelen diğer aydınlar da sonu her zaman ezilen halkın zaferiyle biten eserler kaleme almışlar. Çarlık yetkilileri bu zümreye dahil olan kişilerin halk nezdindeki saygısından endişe duymuş, buna karşılık ulema sınıfını ve Çarlığın “sadık hizmetçileri” sayılan feodal beyleri halkı Çara karşı gelmenin ağır bedelleri olduğunu, ruhbanlar vasıtasıyla da aydınların kafir olduğunu dini konuşmalarında telkin ettirmiştir.

Azerbaycan'daki yenilenme hareketi Çarlığın merkezileşmiş ekonomik modelini hayata geçirmesiyle ivme kazanmıştır. İlkel yöntemlerle faaliyetlerini sürdüren tarımda yenilikler yaşanmış, bölgedeki ticaret ağları genişletilmiş, ruble milli para birimi olarak kullanılmaya başlandı (Swietochowski, 1988: 38). Dahili gümrüğün lağv edilmesi ile iç ticaret canlanmış, kapitalist ilişkiler gelişmiş ve tüccarlar sınıfı yaygınlaşmıştı. Vergi sistemindeki değişiklikler ve verginin para ile ödenmesi sonucunda büyük şehirlerde pazar faaliyetlerini aktivleştirmişti (Baykara, 1966: 38). Fakat bazı yasaların hala geç veya eksik uygulanması muhtemel Azerbaycan'ın Çarlık idaresinde periferik bölge olmasıyla da alakalıydı. Örnek olarak, 1861 yılında kabul

edilen serfliğin kaldırılması yasası bölgede 1870 yılından sonra yürürlüğe girmiştir (Ali, 2015: 521).

Petrol üretimine kadar bölgede hanlıklar döneminden beri var olan ipekçilik, pamukçuluk, şarabçılık, tütüncülük, halı dokuma, hayvancılık, balıkçılık, dağ-maden gibi ekonomide kalkınma üstlenen üretim alanlarında yenilenme faaliyetleri yaşanmıştı. Şeki’de İpek fabrikası, Mil-Muğan, Gence-Kazah bölgelerinde pamuk fabrikası, Zakatala’da tütün fabrikası, Nahçıvan’da tuz madenleri, Gedebe’de bakır maden üretim tesisleri kurulmuştu. Bu alanlardaki gelişmeler yabancı yatırımcıların da dikkatini çekmiştir. Gedebe’deki bakır madenciliği Siemens kardeşlerinin şirketleri tarafından çıkarılmaktaydı (Devlet, 2014: 31-32).

Petrol üretimindeki yaşanan sıçrama ile bölgeye yabancı yatırımcıların girişi çoğaldı. Başta petrolün elde edilmesi ile bölge hammadde üretim merkezine dönüştü. Petrol ile Bakü ve civar kasabalar dünya şehirleri listesine girmiş, dışarıdan akan sermaye ile iş gücü istihdamı da sağlamaktaydı. Gelişmelerin olumsuz yanlarından biri ise petrol başta olmak üzere diğer sanayilerde de Azerbaycan Müslüman Türklerinin hem toprakları hem de yatırımcılık faaliyetleri sıkıştırılıyor olmasıydı. Çarlığın petrol üretiminde ihale usulü ile toprak kiralaması düşük paralar karşılığında el değiştiriyor, yabancı sermayedarların eline geçiyordu. Topraklarını satmayan yerli Müslümanlar ise kısa sürede arazilerinden çıkan petrol sayesinde zenginliye kavuşmuşlardı. 19. Yüzyıl ikinci yarısında petrol sanayisinde faaliyet gösteren 167 girişimciden sadece 49-u Müslümandı (Neft Sanayisinin İnkişaf Tarihi, 2020). Müslümanların girişimcilik faaliyetleri Çar yetkilileri tarafından sınırlandırılmış, yabancılarla iş birliğine Rus ve Ermeniler teşvik edilmiştir. İpekçilik ve halı dokuma dışında birçok sektörde öncelik yine Rus ve Ermenilere devredilmişti. Fakat petrol zengini Müslümanlar açtıkları fabrika, dernek, okul ve diğer yerlerde müslümanların her türlü gelişmelerini ve kazanç elde etmelerini sağlamak adına girişimlerde bulunmuşlardı.

Petrolün işlevselliğinin artması aynı zamanda kentleşmeyi de beraberinde getirmişti. Bakü’de tren yolları, petrol boru hatları, merkezi kanalizasyon sistemi, bulvar salınımı gerçekleşmişti. Hazar denizinden petrol taşımacılığının yaygınlaşmasıyla Bakü önemli liman merkezine çevrilmişti. 20. Yüzyılda Bakü şehrinin baş mimarı Polonyalı Jozef Goslavski (1685-1904) seçilmişti. 1904 yılında

inşaatı tamamlanan Bakü Belediye Binası mimarın barok tarzda yarattığı eserler arasında en güzeldir. Govlavski proje için hiçbir emekten kaçınmadığı gibi, Kafkas Valisi ve Şehir belediyesi de bütçede kısıtlama yapmadı. Bina 400.000 manata mal oldu. Binanın cephesini süslemek için İtalya'dan kırmızı tuğla, metal, çiçekli mermer ve diğer gerekli malzemeyi tedarik ettiler (Süleymanov, 1987: 17). Bugün dahi Bakü'deki birçok devlet binalarının ve tarihi binalarında Goslavski'nin imzası vardır. Fakat 19. Yüzyılın sonlarında Bakü dışında şehirleşme çok yavaş ilerlemekteydi. Diğer guberniyalarda halk hala köylerde yaşıyor ve sanayileşme öncesi durum söz konusuydu. Bakü'de oluşan iş olanakları köylerde yaşayanlarla beraber, Çarlığın diğer bölgelerinden de işçi göçünü getiriyordu. Bakü her milletten insanın çalışa bileceği metropole dönüşmüştü.

Bu fırsatlar ve artan refah seviyesi demografik yapıda da değişikliğe yol açtı. En başından beri ele alacak olursak, Çarlığın işgali ile bölgede dışarıya göç dalgası yaşanmıştı. Rus-İran savaşı, Çarizme karşı dağlı isyanlarının yenilge sonuçları, işgalle gelen sömürge politikalar Osmanlı daha fazla olmakla dışarıya göç gerçekleşmişti. Çarlığın savaşlarla beraber bu bölgelere hristiyan halkların da yerleştirmesi ile homojen etnik yapı bozulmuş oluyordu. İç göçlerle de müslümanlar daha guberniyaların ücra yerlerine sürülmüş ve yerlerini hristiyanlar almış bulunuyordu. Böylece çarizmin ruslaştırma ve merkezietçi politikaları bölgede kurulmuştu. Dışarıya göç ile müslümanlar arasında mezhepsel anlamda değişim gerçekleşmiş, şii ve sünni nüfus oranlarında eşitlik bozulmuş, sünnilerin kitle halinde Osmanlı topraklarına göç alması şiilerin demografik olarak üstünlüğüne evrilmiştir (Swietochowski, 1988: 33). Bölgeye göç eden hristiyan halkına müslümanlara kıyasla daha fazla iş imkanı sağlanması ve Bakü'deki ekonomik fırsatlardan yararlanmak için dışarıdan akın eden işçi göçleri hem nüfus yapısında değişikliyi yaratmış, hem de milli bilincin halk nezdine inmesinde fayda sağlamıştır.

Özellikle Bakü'deki ermeni ve müslüman petrol işçileri arasında yaşanan olaylar modernleşmenin ve milli bilincin siyasi yönde önünü açmıştır. Devlet memuriyeti ve şehir meclisinde de ruslar ve ermenileri ezici çoğunluğu şehrin gayri müslüm halkı için avantajlar yaratırken, müslüman tebaa bu gelişmelerin dışında kalıyordu. Bu durumda ikinci kuşak aydınlar ve müslüman petrol milyonerlerinin

çabaları ile Çar ve bakanlar kuruluna ricalarda bulunarak müslümanların eğitimde eşitlik ve memuriyette istihdam sağlana bilmiştir.

Bu süreçte çileli aydınların üstlendiği görev, hristiyan aydınlarına kıyasla daha fazlaydı. Mevcut baskıcı rejim, alevlenmeye başlayan müslüman-ermeni kavgalarıyla beraber ruhban sınıfının müslümanların dünyevi ilimler verilen okullara gitmesini engel oluyorlardı. Bu da hayır işleriyle uğraşan burjuva temsilcilerin yetersiz kaldığı noktalardan biridir. Eksiklikler ve olumsuz gelişmeler sonucunda Azerbaycan'daki milli bilincin teşekkülünden önce uzun soluklu yenilenme hareketi dönemi yaşanmıştır. 19. Yüzyılın ikinci yarısından 20. Yüzyılın çeyreğine kadar devam eden süreç içerisinde Azerbaycanlı aydınların modernleşme hareketi genel hatlar çerçevesinde 3 grup aydın kategorisinde hayata geçmiştir. Azerbaycan Rönesansı olarak değerlendirilen Birinci Kuşak Aydınların faaliyeti 19. Yüzyılın 30-40'lı yıllarda başta Abbaskulu Ağa Bakıhavov gibi aydınlar öncülüğünde ümmetten millete geçişin ilk adımları atılmıştır. 1870'li seneleri kapsayan ve aralarında Mirze Fetali Ahundov, Hasan Bey Zerdabi, Seyit Azim Şirvani, Sultan Mecid Ganizade gibi aydınlar grupudur ki, milli basın, milli tiyatro, milli müziğin ve usul-i cedit okulların yaygınlık kazanmasıyla B evresinde gösterildiği gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır (Asker, 2021: 16).

1905 devriminin etkisiyle siyasi faaliyetleri gün yüzüne çıkan Üçüncü Kuşak Aydınlar grubu, ulus devlet inşa sürecini başlatmış ve milli mücadele yolunda önemli adımlar atmışlardır. Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Alimerdan Bey Topçubaşov, Mehmet Emin Resulzade, Neriman Nerimanov vb. gibi aydınların politik mücadeleleri bir önceki kuşak aydınların kültürel ve ekonomik alanlardaki modernleşme ve millileşme hareketlerinin temelleri üzerine inşa edilmiştir. Son kuşak temsilcilerin başlattıkları hareket sonucu Azerbaycan Türkleri ümmetçilikten milletçiliğe kesin geçiş yaşamıştır. Kimlik aidiyetinin toplum nezdinden bütünleştirici etkisi sonucu bağımsız devletin oluşturulması gerçekleşmiştir.

Azerbaycan'lı müslüman türklerin modernleşme hareketinde eğitim ve kültür-sanat önemli yere sahiptir. Var olan eğitim sistemi milli bilincin gelişimi ile ve milliyetçi zeminde oluşturulmuştur. Eğitimdeki yenileşme hareketleri sayesinde milli uyanış geniş halk kitlelerine yayılmıştır. Çarlığın işgali ile ele aldığımız Azerbaycan'ın

sosyo-politik tarihinde eğitim sistemi birkaç aşamadan geçmiştir. Dini okullardan medreseye, oradan rus-tatar okullarından milli okullara uzanan serüveni vardır. Mahalli seviyede dini okullarda arapça ve farsça dilbilgisi ve kuran öğretimi ile sınırlıydı. Dini medreselerde devam etmek isteyenler büyük şehirlere giderek dini eğitimlerle beraber dünyevi ilimler de öyrene biliyor bunun sonucunda ahund veya molla ola biliyorlardı. Çarlığın müslüman topraklarda ruslaştırma siyaseti eğitim sistemi üzerinden hareket etmiştir. Buna misyoner İlminski'nin yazılarında görmek mümkündür. Diğer taraftan rusça eğitim verilen rus okullarının avantajı bölgedeki kamu kurumlarında çalışmak için memur yetiştiriyordu. Unutmamak gerekir ki, müslüman türkler arasından yetişen aydın zümrenin ekseri rus-tatar okullarından yetişmişlerdir. Burada da önemli olan bir husus tüm müslüman çocuklarının bu okullarda eğitim ala bilecek paralarının olmamasıdır. Bu sebeptendir ki, bey, ağa, ahund ve diğer soylu ailelerinin çocukları bu okullarda eğitim ala biliyorlardı (Resulzade, 1990: 19). Dönemin büyük şehri olan Tiflis'te faaliyete başlayan okul daha sonra, 1840'lı yıllarda Azerbaycan'daki modernleşmenin hız kazanması ile çoğalmıştı.

Azerbaycan'daki gelişen olaylar Rusya'nın siyasi-sosyal yaşamı üzerinden değerlendirmek doğru olacaktır. 1905 yılında Rus-Japon savaşının mağlubu olan Rusya'da siyasi atmosfer değişmiş, adeta değişimin ayak sesleri hızlanmaya başlamış ve birbirini izleyen olaylar zinciri Rusya'nı çöküşün eşiğine getirmişti. Durulmayan siyasi atmosferi yakından takip eden Azerbaycanlı aydınlar da dünyada baş veren değişimleri takip ederek milliyetçilik ve ulus bilincini Rus baskısından bunalmış ve çıkış yolu arayan halka sunmak adına siyasi parti ve örgütler kurmaya başlamışlardı. Bu dönemde aydınlar Osmanlı ile ilişkiler de geliştirmişlerdi. Rusya'nın yüz yüze kaldığı iktisadi buhran siyasi ortamı daha da artırmış ve muhalif seslerin yükselmesine sebep olan 1905 yılında gerçekleşen Kanlı Pazar olayının etkileri sonucu Azerbaycan petrol işçileri başta olmak üzere birkaç eyaletlerdeki işçiler gösteri ve grevlere katılmışlardı (Çelik, 1996: 66).

Hroch'un belirttiği gibi, azınlık statüsündeki etnik grupların uluslaşma sürecinde entelijansiya önemli rol oynamaktadır. 19. Yüzyıl Azerbaycan'ında da azınlık durumundaki eğitilmiş aydınlar, mevcut oldukları sosyal sınıfın ve tüm katmanlarıyla toplumlarına karşı mesuliyet taşıyarak modernleşmenin tüm yükü

sırtlanmış, bunu da Çarlığın tüm olanaklarının dışında kalarak yapmaya çalışmıştır. Bu sebeple A evresinde değerlendirilmesi mümkün olan ikinci nesil aydınlar modernleşmenin siyasileşmeden önce toplumun geniş kesimlerine yayılmasını hedeflemişlerdir. Nesibli'nin de vurguladığı gibi 19. Yüzyıl aydınları arasında vatan ve millet kavramlarının somut karşılığı geliştirilmemiş, bu süreç onların kendini derk ve milli uyanışın geniş tabana yayma çabalarının tarihsel sürecidir (Nesibli, 2021: 229).

Azerbaycan'daki kapitalist gelişmelerin hızlanması ekonomik ve sosyal refahın artmasıyla 20. Yüzyılın ilk çeyreği milli bilincin B evresine geçişi temsil etmektedir. Bakü başta olmak etraf kasabalar birer petrol sanayisi sayesinde canlanma yaşıyordu. Aynı zamanda Gence, Şeki, Şamahı, Nahçıvan, Lenkeran gibi büyük şehirlerdeki Çarlığın kolonileştirme politikaları çerçevesinde büyük sanayi tesisleri ve ticaretin aktif yapılması yönünde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Modernleşmenin sac ayağını oluşturan ekonomik ilerleme Pazar ekonomisini, toplumsal alan ve egemen toplum ayrımını (Taylor, 2006) ortaya çıkartmıştır ki bu da millileşme sürecinde ekonomik faktörün önemini göstermektedir. Çarlığın sömürge politikalarına karşı olmakla beraber modern anlamda ulus devletin inşa sürecinin temelini oluşturan ekonomik, kültürel, sosyo-politik alanlarda yenilenme hareketi başlamıştır.

Millileşmenin B evresi aydınları 1905 yılındaki devrimci ortamında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu aydınlar toplumun çıkarları doğrultusunda bir önceki kuşaklardan dini tantanslı, gelenekselci yapıyı muhafaza eden yenilenmenin yerine seküler politikalar izlemişlerdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİ DEVRİM ARASI RUSYA MÜSLÜMANLARI

4.1. 1905 DEVRİMİ İÇERİSİN RUSYA'DAKİ SİYASİ ATMOSFER VE RUSYA MÜSLÜMANLARI

20. yüzyılın başlarında Rusya tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş dönemini devrimle ilerliyordu. Toplumsal sorunlar, ekonomik ve tarımda gelişen krizler, işçi sınıfının mevcut kötü durumu, yönetim sistemi ile başta entelijansiya olmak üzere toplumun geniş kısmı ile çelişkiler yaşanmaktaydı. Liberalistlerin bakış açısından sorunların giderilmesinde toplumun görüşleri dikkate alınmaması ve giderek etkisizleşen otokrasi modernleşmenin önünde engel teşkil ediyordu. Özellikle otokrasi ile halk kitleleri arasında 9 Ocak 1905 yılındaki emek gösterisinin kanlı sonucu toplum nazarında Çarizmin halkın ihtiyaçlarına kayıtsız kaldığının basit bir örneği niteliği taşımaktaydı. Bu ve süren 1904-1905 Rus-Japon savaşındaki yenilgi, imparatorluk tebaasının gözünde otokrasinin otoritesinin baltalanması anlamına geliyordu. Bu döneme kadar sakıncalı bilinen kişi ve grupların toplanma, dernek ve benzeri kuruluşlarında yer almasına yasaklar getirilmiş, muhalif gruplar bu döneme kadar faaliyetlerini gizli şekilde, yer altında sürdürmüşlerdi. Kanlı Pazar olayının tüm ülkede karşı yankı bulmasıyla şehirlerde protesto grevleri yaşandı. Kanlı pazarın doğurduğu sosyo-ekonomik kriz ve toplumsal değişiminden ortaya çıkan siyasi gelişimlerin birikmesi olarak baskılanmış ve geç kalmış bir devrimin itici gücü olmaktaydı. Muhalif fikirlerin kök saldıgı siyasi kriz ortamında hızla halk tarafından benimsendi. İşçi, asker, köylü sınıfları arasında siyasi aktiflik yükselmeye başladı. Fakat toplumda eşit şekilde dağılmayan devrimci görüşler, Çarlığın ayrı-ayrı gruplara kolayca saldırarak gelişmesini engelleyerek durumu kontrol altında tutmasına sebep oluyordu. Kitlesele mücadelelenin en büyük isyanları köylüler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Otokrasiye değil de acımasız toprak sahiplerine karşı yönelen karşı durma amansızca yetkililer tarafından bastırılınca, köylülerin diğer muhalif gruplardan destek almak ve destek sağlamak için Çar ve onun soylu sınıfı olan toprak sahipleri gibi ortak düşmanları oluşmuştu. Köylülerin geniş yankı bulan silahlı direnişisi sonucunda komün kendini yönetim bölgeleri ortaya çıktı ve Rusya Köylü Birliğı ilk teşekkül halini aldı. İşçi sınıfının temsilcileri olan Sosyal Demokratlar gerçekleştirilmesi hedeflenen

sosyalist devrim için köylülerin oluşturdıkları Köylü Birliğinin de önemli olduğu kanısındaydılar. Bunun üzerine Lenin, Çarlık yönetimine karşı kazanılacak zafer sonrası işçi ve köylü koalisyonlu hükümetin kurulması çağrısında bulunmuştu.

Ekim 1905 sivil itaatsizlik zaferi niteliğindedi. Grevi örgütleyen ve tek çatı altında birleştiren oluşum ise yoktu. Genel olarak farklı yönetim altında çalışan farklı grupların yönetimle iş birliği yapmayarak isyan bayrağını çekmesinden oluşmaktaydı. Kırılcımı yakan olay ise demiryolu işçilerinin 8 Ekim’de greve başlamasıyla duran demiryolu sistemi sonucu taşımacılıktaki aksamalarla krizde boğuşan ülke ekonomisini felç ettirmiş olmasıydı. 1905 yılında Rusya’da yüzyıllardır var olan devlet sisteminin temelleri sorgulanmaya başlandı. “Kahrolsun otokrasi!” sloganının 1905’teki popüleritesi, sol partilerin sistematik taleplerinin doğası ve ayrıca köylülerin eylemi, işçi hareketinin kapsamı, askerlerin ve denizcilerin savaş karşıtı duruşları, hükümet gösterileri, bir dizi silahlı ayaklanma- tüm bunlar Rusya’daki devrimci mücadelenin gelişimine tanıklık etti.

1905-1907 devriminin muhtemel kazanımı siyasetin ve yeni devletin oluşumunun temeli haline gelen “büyük koalisyon” kurulmasıydı. Ancak kendilerini aynı gemideymiş gibi hissetmeyen ortaklardan oluşmaktaydı. Genel talep ise kimin kazanacağını sorusuna cevap bulmaktan ziyade, muhalefet bloğunun iktidarı ele geçirebilmesi yönündeydi.

İnkılap sonrası çabuk bozulan düzenin nedenleri arasında devletin milyonlarca yurttaşı vatandaş olamadan tebaa olarak kalmış olması, başka bir deyişle Duma faaliyetlerinin Çarlığın tümünü kapsayamamış olmasıydı. Buna sebep olarak geleneksel yapılı ve çok etnikli toplumu modern topluma yeniden biçimlendirme görevinin çözülmesi için zaman gibi yeterli bilgi-birikimin olmamasıydı.

23 Nisan 1906 tarihinde II. Nikolay’ın düzenlediği anayasa Rusya’nın otokrasiden meşruti ve sınırlı monarşiye geçişinin özetiydi. Kabul edilen belgeye esasen anayasa giriş bölümü ve 82 maddeden oluşan 5 bölümden oluşmaktaydı. Rus tebaasının hak ve yükümlülükleri, Kanunlar, Devlet Konseyi ve Duma faaliyetleri hakkında ve Bakanlar Kurulu ve eylemlerini içermekteydi (Utverjdenı "Osnovnie Gosudarstvennie Zakonı Possiyskoy İmperii). Uzlaşma belge niteliğindeki 1906 anayasası ciddi eksikliklere sahipti. Yasa tasarısını hazırlamakla görevli olan Yasama

Meclisi sınırlı imkanlarla ve aralıklarla çalışmıştı. Ayrıca, Duma faaliyetlerinin özgürlükçü ortamda eşit ve evrensel haklar temelinde seçilmemişti. Sonuç itibarıyla 1906-1917 yılları arasında Rusya'nın siyasi ve yasal yapısında birbirine taban tabana zıt iki kurum ve ilke "birleştirilmişti". İlki egemenliği elinde bulundurarak tüm otorite ve yasaların kaynağını tekeline alan ve kendisi de bu gücün tek kaynağı olarak gören Çar. Aynı zamanda tüm meşruiyet türlerine de sahiptir: Tanrı'nın yer yüzündeki yüzü, demokrat (Romanov'lar 1613 yılında Kurucu Zemskiy Sobor tarafından yönetici olarak seçilmişlerdi), tarihsel veraset (300 yıllık saltanat). 1906 yılındaki manifesto ile modern devlet anayasası metnine de sahip oldu. İkinci güç ise kaynağını halktan alan Meclisti. Yasama gücünün yürütme erki önünde kısıtlanmış ve kontrolü dahilinde şekillendirilmeye çalışılsa da bütçe denetleme ve onaylaması gibi belli başlı konular Dumanın elindeydi.

"Bölünmüş egemenlik" Çarlık üyeleri için grevler dalgası sonrası ikinci bir tehdit anlamına geliyordu. Yeni düzen ile kontrolü tek başında elinde tutamaması tarım ve diğer yasa görüşmeleri bahanesi altında feshedilmesiyle Duma'daki üstünlüğü teşkil eden Kadetlerin¹⁷ Finlandiya'daki Viborg manifestosu sonuçsuz kalınca 3 aylık hapisle muhalefetin önemli liderleri 2. Meclis seçimlerinden mahrum edilmiş oluyordu (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 427). 5 Mart 1907 tarihli İkinci Dumanın ilk oturumuna kadarki süreçte de iktidar kendi lehine kararlar alabilecek sağ partilerin mecliste üstünlük teşkil etmesini sağlayamamış, Kadet ve Sol partilerin meclisteki sandalye sayısı %69'dan %68'e düşmüştü. Lenin'in liderliğindeki Bolşevik ve Martov'un önderliğindeki Menşevikler de toplamda 65 temsilci ile meclise gire bilmişlerdi. İşçi grubu (Trudoviki) ve Sosyalist Devrimci Parti (SR) de üstünlük sağlayarak 157 temsilci ile temsil ediliyordu (Kurat, 2020: 413).

İkinci Duma faaliyetleri Bolşeviklerin hükümeti devirme planlarının dönemin başbakanı olan P. Stolipin'in muhalifler arasına yerleştirdiği ajan ve her türlü baskıcı ve takip ortamının mevcudiyeti ile bilgilerin deşifre olmasıyla 16-sı Sosyal Demokrat olmakla toplamda 55 temsilcinin dokunulmazlığını kaldırılması ile 3 (16) Haziran 1907 tarihinde Duma dağıtıldı. Zeki ve hırslı reformist olan Stolipin'in emri ile dağıtılan Duma için gerekli kılıf olarak "Devlet Esas Kanunları"ndaki 87. Maddesine

¹⁷ Kadet- Anayasal Demokrat Partisi.

istinaden hükümetin geniş yetki alanlarına sahip olmasıyla devlete zarar verebilecek olası eylemleri engellemekte serbestti. Stolipin'in politikaları sonrası Duma faaliyetleri devletin istediği şekilde kontrol edilmesi için yeni seçim kanunu oluşturuldu. Üçüncü Devlet Duması 1 Kasım 1907 tarihinden 9 Haziran 1912 tarihine kadar faaliyet göstermesine rağmen, yine İmparatorun kararıyla feshedildi. Toplam temsilci sayısı 518'den 442'ye düşürüldü ve bunların 242'si Oktyabristlerden, 121'i sağ ve ılımlı sağ temsilcilerden oluşmaktaydı. Kadet'ler ise 54 vekil ile Mecliste halkı temsil etmekteydi.

Meclis gündeminde başlıca olarak tarım, işçi ve ulusal konular ele alınırken, iktidarı destekleyen merkez sağ partilerin mecliste üstünlük teşkil etmesi ile değerlendirilen konular toprak sahiplerinin çıkarlarını korumak ve Stolipin'in tarım reformunun isteklerine evrildi. Stolipin 1906-1911 tarihleri arasındaki uyguladığı politikalar devrimcilerle mücadele başlığı altında sıralanmaktaydı. Sosyalist Devrimcilerin polis, üst düzey memur, siviller ve ajanlara karşı yaptıkları террör eylemlerinde çok fazla insanın ölmesiyle Stolipin, sert tedbirler almış, basın-yayın kuruluşlarının bir çoğu kapatılarak gözetim ve inceleme altına alınmıştı. "Sakıncalı" fikirler yazan gazete sahipleri ise hapis cezasına çarptırılmıştı. Askeri mahkemelerce yargılanan devrimci ve muhalif kişiler idama mahkum edilmiş, geri kalanlar ise yurtdışına sürülmüşlerdi (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 485).

1905-1907 grevler döneminden I. Dünya Savaşına kadarki süreç, Rusya, Dünya Savaşındaki konumu ve kayıplarına rağmen sanayileşme yolunda önemli adımlar attı. Maliye Bakanı Vitte'nin demiryolların yapımının sanayi için önemli olduğunu vurgulaması, ülkeye yabancı yatırımı teşvik etmesi, ağır sanayinin aktif çalışması, ihracata dayalı ekonomi gibi önlemlerle, savaş ve krizler nedeniyle ortaya çıkan zarar gören ülke bütcesini dengelemeye çalışıyordu. Serflik sonrası özgür köylülerin ortaya çıkması ile ekonomik kriz sonrası yoksul köylüler kendi ürettiklerini tüketmekle yetiniyordu. Kendi geçimlerini kendi ürettiklerini tüketerek sağlamaya çalışan köylüler, aristokrat sınıfın topraklarını boş bırakmak zorunda kalınca, yeterli iş ve insan gücüne sahip olmayan soylu sınıf, işletemedikleri topraklarını bırakmak ve mümkünse geleceklerini ve ellerindeki imtiyazlı yaşamlarını başka ülkelerde devam ettirme eğilimi gösterdiler. Rusya'nın sahip olduğu geniş ancak kullanılamayan

topraklar nedeniyle ekonominin çarkı fabrikalar üzerinden dönmeye başlamıştı. Modern fabrikalar Rusya’da “gecekondular” gibi kısa sürede inşa edilip çoğalmıştı fakat yeterli eğitime sahip işçinin ve plansız üretim işleri aksatıyordu. Rusya üretiminin batı pazarlarında rekabet edememesi onu doğu ülkelerin pazarlarına yöneltmişti.

Hükümetin baskıcı ve lüzumsuz kontrolünün yanısıra yönetimi paylaştıkları soylu sınıfının çıkarlarını koruma güdümlü politikaları, halkın geri kalan geniş kesiminin gazabına ve devlete güvensizliğine neden olmuştu. Süren savaşlar ve ekonomideki yetersiz tedbirler, ekonomik ve siyasi bunalıma ülkeyi sürüklemişti. Ayrıca Rasputin’in Çar ailesi ile yakınlığı ve keyfi devlet kararları aldırma gücü, bakanların işlevselliğine ket vurmuştu. Rusya’nın II. Nikolay döneminde sanayide yakaladığı yükselme, Vitte hükümetinin değişimi ile batı devletlerinin çok gerisinde kaldı.

Rusya’daki Çar’ın yayınladığı manifesto ile doğan özgürlükçü ortam müslümanlar arasında da aktif faaliyetlere başladıkları yıllar olarak kabul ediliyor. Başta Kazan şehri ve Ural’lardaki maden işçileri olan türkler grevlere katılarak hükümet kararlarını boykot etmiş ve basın faaliyetlerine başlamışlardı. Aynı zamanda siyasi örgütlenmeler de yine İdil-Ural müslümanlarının gayretleriyle gerçekleşmişti. Osmanlı’daki siyasi gelişmeler ve Genç Türk’lerin etkisiyle hareket eden medrese talebeleri iki imparatorlukdaki değişimleri değerlendiriyor, milli bilincin oluşması için siyasi faaliyetlerini genişletiyorlardı. Faaliyetlerini 4 ayrı grup halinde sürdürmekteydiler: İttifakçılar, İslahatçılar, Tancılar ve Sosyal Demokratlar (Hablemitoğlu, 2005: 45). Henüz 1901 yılında Ayaz İshaki, Mahmut Almayev, Ali Asgar Kamal’ın desteğiyle *Terraki* gazetesi gizli yayın faaliyetine başlamıştı. Medresede eğitim gören gençler arasında geniş ilgi görse de yayın hayatı kısa sürmüştür. Ancak milliyetçi düşüncelere sahip gençlerin yeni atılımlara girişmesi için yeteri kadar altyapıya sahip ola bilmişti. Öyle ki, *Hürriyet* adlı siyasi dernek kurulmuştu (Demir, 2020: 220). Ayaz İshaki, Emin Ahmetov, Fuat Tuktarov, Şakir Muhammedyarov gibi önemli kişiler bu cemiyetin üyeleri arasında yer almaktaydılar (Devlet, 1998: 65). 1905 Devriminin yarattığı etkilere derneğin üyeleri de ilgisiz kalmamış, bu dönem Müslümanlar arasında sol ideolojinin de yükseldiği dönemler

olmuştur. Öne çıkan siyasi hareketler içerisinde Müslüman İttifakı ve sol kanatı temsil eden Tancılar olmuşlardı.

4.2. RUSYA MÜSLÜMANLARININ BİRİNCİ KONGRESİ (15 AĞUSTOS 1905)

Rusya Müslümanlarının ilk siyasi kongresi 15 ağustos 1905 yılında Nijni Novgorod şehrinde ticari amaçla düzenlenen ve genellikle türk-tatarların katılım sağladığı fuarda gizli şekilde gerçekleşmişti. 1905 devrimi öncesi kısıtlı imkanlarla faaliyet göstere bilen ve yasal engellere takılmayan tek örgüt “Müslümanları Aydınlatma Derneği” idi. Kültürel ve eğitim alanındaki faaliyetleri sadece merkez şehirlerdeki çocukların eğitimiyle sınırlı kalmıyor, köylerdeki çocukların eğitim seviyyelerini ve modern tarzı dersler almalarında yardımcı oluyorlardı (Devlet, 2014: 114). Dernek aynı zamanda ilk Duma seçimlerinde aktif faaliyet göstermiştir.

Ekim Manifestosu ile kaldırılan siyasi yasaklar sonucu İhtilalci Kadet ve Sosyal Demokrat’ların fikirleri doğrultusunda şekillenerek kurulan siyasi partiler basın faaliyetlerinde bulunmuş ve Tan, Ural gibi siyasi fikirlerini rahatça ifade ede bildikleri dergi ve gazete yayınlanmaya başlamışlardı. Bu dönemlerde Azerbaycan’da da siyasi katılım yükselmiş, 1904 yılında *Hümmet* partisi kurulmuştu. Sosyal Demokratların Müslüman kanadını temsil eden parti üyeleri arasında Neriman Nerimanov, Meşedi Azizbeyov, Mehmet Emin Resulzade, Muhammedhasan Hacınski vb. yer almaktaydı. Aynı zamanda Resulzade’nin editörlüğü altında aynı isimde gazete de yayınlanmaya başlamıştı. Partinin kurucularından Efendiyev iç tüzüğünü ve temel prensiplerini anlatarak yazmaktaydı:

“Bizim partimizde “Hümmet”in konumu Sosyal Demokrat Partisinin Bakü Komitesi olarak görülmekteydi. Partimizin temel ilkesi partinin ve işçi hareketinin birliği ve bölünmezliği ilkesine sadık kalmıştır. Sadece Müslümanlar arasında yürütülen çalışmanın özel şartları nedeniyle böyle bir gurubun bir tür ayrılık içinde var olmasına izin verilmişti. Böyle özel bir örgütlenme biçimi “Hümmet” açısından çok iyiydi, çünkü partimizin Bakü örgütünün hayatında şu ya da bu nedenle “Hümmet”in bağımsız hareket etmek zorunda kaldığı zamanlar oldu” (Ahmed, 2018).

Hümmet gazetesinin faaliyetleri Bakü petrol sanayisinin müslüman işçileri arasında ilgi toplamıştı. Kısa sürede Rusça eğitim alan Müslümanlar arasında milli düşünceler yaygınlaşmaya başladı. Öyle ki eğitim dili Rusça olan Müslümanlar öğretilmesi yasak olan Türkçe'yi kendi çabalarıyla öğrenmeye ve bu dilde şiirler, siyasi günlük broşürleri okumaya başlamışlardı (Resulzade, 1991: 13-14).

Ekim İhtilali Kırım tatarlarını da hareket geçirmişti. “Genç Tatarlar” hareketine her kesimden devrimci fikirlere sahip insanlar; Kırımlı toprak sahibi ağalar, mirzalar, beyler, tüccarlar tarafından hem fikri hem de finansal destek sağlanıyordu. Çar istibdadına karşı girişilen mücadele Genç Tatarların genç temsilcilerinden olan ve ilkokul öğretmenliği yapan Abdürreşid Mehdiyev, Menseyid Cemil, Süleyman İdris gibi öğretmenler ve Hüseyin Şamil Tohtargazi gibi şairler, hareketin yönetim kadrosunu oluşturuyordu (Hablemitoğlu, 2005, 46) (Devlet, 2014: 115). Sosyal Demokrat çizgide ilerleyen hareket üyeleri genellikle toprak ağalarının sebepsiz gaspettiği Kırım köylülerinin sorunlarına odaklanmış, “toprağı işleyen toprağın sahibidir” şiarıyla toprakların iadesini savunuyorlardı. Öte yandan köylülerin sırtına bindirilmiş ağır vergilerin kaldırılması gerektiğini, Çarlığın soylu sınıfının çıkarlarını koruyan yasalarını protesto ediyorlardı. Kırım'daki Genç Tatarlar hareketi halk nezdinde de gizliden gizliye yankı bulmuştu. Cafer Seyahmet Kırimer anılarını kaleme aldığı kitabında şöyle anlatmaktadır:

“1905 yılının Kanlı Pazar'ı sonrası ülkeyi saran grev dalgası Kırımlı Genç Tatarların da gösteriler düzenlemesiyle mücadele sürecine katılmışlardı. Temel taleplerinin arasında Kırımdaki etnikler arasındaki eşitsizliğin kaldırılması ve Ruslaştırma politikasının önüne geçilmesi yer alıyordu.”

1905 yılının siyasi atmosferi ile bu zamana kadar gizli yürütülen birtakım faaliyetler sonucu birbirinden bağımsız ceditçi hareketlerin baş göstermesine sebep oldu ve genellikle bu gelişmeler İsmail bey Gaspıralı'nın başlattığı modernleşme ve milli bilincin oluşmasından farklı talep ve ideolojiyi içinde barındırsa da Kırım türkleri için mücadelede birlik sergilenmiş ve Gaspıralı'nın da belirttiği gibi “yolumuz bir, taktik ayrı” (Hablemitoğlu, 2005: 46) yönünde cereyan etmiştir.

Rusya Müslümanları arasında Gaspıralı'nın açtığı yoldan ilerleyen kişilerden biri de Abdürreşid İbrahimov olmuştur. 1897-1900 yılları arasındaki Müslüman Doğu ve Avrupa ülkelerine ettiği yolculuk zamanı Batı ve Doğunun gelişmesi üzerine gözlem yaparak Rusya'ya dönüşünde aktif siyasi hayata başladı. o, Rusya'daki Müslümanların dini özerkliği için çağrıda bulunan "Çulpan Yıldızı" (Sabah Yıldızı) kitabını yazdı. 1904 yılından itibaren gayri resmi şekilde yürütülen Müslüman iş adamları kongrelerini daha geniş çapta yürütülmesi için şehir yöneticileri ile temaslara geçmeye başladı (Bozkurt, 2008: 122). 1904 yılından itibaren Müslümanların kongrelerini düzenleye bilmek için tüm Rusya'yı dolaşmaya başladı. İlk aşamada faaliyetlerini İdil-Ural Tatarları üzerinde yoğunlaştırmış, Orenburg, Troitsk, Ufa'ya giderek daha önceki hükümete iletilen taleplere ret yanıtı alınmasıyla "Menzelinsk'te (Mekerce'de) fuar esnasında kongre düzenlenmesinin doğru olacağı sonucuna vardı. Böylece fuara katılan iş adamlarını ikna ede bilmek daha kolay olacaktı. Bölgenin zengin tüccar ve toprak sahiplerine destek sağlamaları için mektup göndererek kongreye davette bulundu (Bigiyef, 1917: 3). Müslümanların yaşadığı bölgelerdeki ileri gelen şahsiyetlerle temas sağlandıktan sonra Yusuf Akçura¹⁸'nin Kazan'daki evinde Müslümanların sosyal ve medeni hakları üzerinde, Kuran-i Kerim'in türkçeye çevrilmesinden, okul ve cami yapımı gibi ve daha önce de dile getirilen fakat başbakan Vitte tarafından olumsuz karşılanan konuları dilekçe halinde hükümet yetkililerine bildirilmesi kararına varıldı (Hablemitoğlu, 2005: 98). Bu toplantıdan çıkan kararlar sonucu Petrograt'ta Rusya Müslümanları adından kongre yapmak için Kırım, Kafkasya, Kazak, Türkistan Müslümanlarına davet gönderdiler. I. Kongreye kadar Kırım'dan, Kafkaslardan, Türkistan'dan davet edilen temsilcileri hem sorunları çözmek, hem de bu zamana kadar topluluklar olarak birbirini tanımayanlar yakinen tanışma fırsatı sundu. Ancak Rus valisinin toplantıya izin vermemesi sonucu faaliyetler çok sayıda küçük çaplı ev toplantıları şeklinde düzenlendi. Tüm dilekçelerde ortak fikir oluşturulmuş ve müslümanların gelişimleri için zaruri olan sosyal kültürel ve siyasi konulara değinilmişti. Toplamda 12 sayfadan oluşan ve hükümet ile hiçbir sorunun olmamasının göstergesi olarak ilk 2 sayfayı Çarın yüceliğine ve ona en yüksek sadakatlarını

¹⁸ Yusuf Akçura (1876-1935)- Tatar tarihçi, gazeteci, yazar, siyasetçi.

belirttikten sonra 10 sayfa Bakanlar Kuruluna müslümanları alakadar eden yasaları tekrardan gözden geçirilmesi ve değiştirilmesi gereken bölümler için 13 maddeden oluşan liste hazırlanmıştı.

Bunların arasında müftünün halkın seçim yoluyla seçilmesi, cami, okul inşası ve medreselerdeki eğitim sürecinin gelişimi ile ilgili sorunları kendi yargı yetkisine devredilmesi, vakıfların doğrudan Orenburg Ruhani Meclisine tabi kılınması ve kullanılması; İslam din adamlarının Ortodoks ruhanileriyle eşit statüde tutulması, tüm müslümanlara kendi mahalli dilleri ve türkçede gazete ve dergi çıkarmak hakkının kısıtlanmaması, serbest meslek seçimi, ticari faaliyetlerde bulunmaları talepleri yer almaktaydı. Devletin en çok üzerinde durduğu konu müftülerin atanmasındaki değişiklikti. Bu talep milyonlarca müslüman üzerindeki etkili olan kontrolünü kaybetmek anlamına gelmekteydi. Mevcut mevzuatın değişikliği ise Türk burjuva sınıfı ve Tatar ileri gelen kişilerin tercihi ve cedidizmin savunucuları olan müftülerin bu konuma ulaşması anlamına geliyordu. Bu da aynı zamanda ihtilalci dalganın mevcut olduğu ve terör estirdiği yıllarda Rusya'nın müslümanları üzerinde kontrol edilemezliği anlamına gelmekteydi (Devlet, 2020: 132).

Çarlık yetkilileri için ikinci sakıncalı bulunan talep ise “özgür yaşam, gayrimenkul edinimi ve sosyal faaliyetler...” başlığı altında 1905 yılına kadar gizli faaliyetlerini sürdürdükleri cemiyetleri yasal statüye kavuşturarak Türkler arasındaki birliğin kuvvetlenmesiydi. Genel olarak 1904-1906 yılları arasında Kazan Tatar aydınları başta olmak üzere hükümete bu konuları hedef alan çeşitli dilekçeler yazıldı. 10 ağustos 1905 yılına kadar İdil-Ural, Kırım, Kafkasya, Sibiry ve kongreye davet edilen diğer bölge temsilcilerin çoğu Nijni Novgorod'daki düzenlenecek fuar için şehire gelirken, Vali fuarda kongre düzenlenmesine izin vermedi. Kongre yerinin fuar olarak seçilmesi hiç de tesadüfi değildi. Nijni Novgorod panayırı veya Mekerce Fuarı Kazan Hanlığı döneminde ülkenin doğu memleketleriyle ticaret yapabilmek için Ruslar tarafından kurulmuştu. Kafkas, İran, Sibiry'dan gelen tüccarlar, Ruslarla aralarındaki dil bariyeri nedeniyle Müslümanlarla da ticaret yapmak zorunda kalıyordu (Devlet, 2014: 129).

Kongreye katılanlar arasında Alimerdan Bey Topçubaşov, Ahmet Ağaoğlu, İsmail Gaspıralı, Seyid Geray Alkin, Ş. Abdullayev, N. Vezirov, Yusuf Akçura, Fatih Kerimov, ulemayı temsilen ise Abdürreşid İbrahimov, Musa Carullah Bigiyev, Abdullah Apanay ve bölgenin tüccarları da yer almaktaydılar. İhtilalcilerin sürdürdükleri eylemler neticesinde şehrin sıkıyönetim bahane edilerek kongre izin başvurusu yine kabul edilmemişti. Bunun üzerine Abdürreşid beyin Volga nehri üzerinde “Gustav Struve” gemisi ile gemi gezintisi süsü verilerek kongrenin gemide düzenlenmesi kararlaştırdı. Bu aynı zamanda çarın gizli polis teşkilatı olan “Okhrana” dan ve sosyal demokratlardan uzak ve güvenilir şekilde kongrenin elverişsiz ortamda hayata geçirilmesi anlamına geliyordu. Kurucu kongre ortak bir kararla Gaspıralı’yı başkan seçmiş, Y. Akçura ve A. Topçubaşov ise ideolojik liderliği üstlenmişlerdi. Transkafkasya imamı İmam Şakir Sadık Rahmangulu’nun Kuran okumasıyla başlayan kongrenin ilk konuşmacısı A. Topçubaşov, Rusya müslümanlarının siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve dini sorunlarını içeren uzun bir konuşma yaptı.

Kongre genel olarak müslümanların çıkarları doğrultusunda hareket edilmesi gerektiği fikri ile “İttifaq al-muslimin” (Müslümanların Birliği) adı verilmişti. 17 Ekim manifestosuna kadarki süreçte siyasi parti faaliyetlerinin yasal olarak çalışmaması sebebiyle organizasyonun yapısı belirli bölgesel unsurların bütününden düşünülmüştü. 120 kişinin katılımı ile gerçekleşen kongrede oy birliği ile 16 şubeye bölünecek şekilde faaliyetlerini sürdürmeleri kararlaştırılmıştı. Merkez Komitesi Bakü’den 16 şubeye aktarılan talimatlar yer almaktaydı.

Yaklaşık 13 saat süren “vapur kongresi” Rusya müslümanlarının mezhep gözetmeksizin birlik için attığı ilk adımdı. Kongrede kabul edilen kararların dönemin vuku bulan liberal duygular çerçevesinde ele alındığı ve “müslümanların yakınlaşması gerektiği” hukuki düzenin müslüman halkının kültürel ve dini taleplerini almak ancak bu süreçte devlet güçleriyle açık bir çatışmadan kaçınmayı içeriyordu. Acele ve gizli şekilde düzenlenen kongre müslümanların önünde neler yapabileceklerine ışık tutmuş, toplumlar arasında da pozitif izlenimler bırakmıştı.

4.3. RUSYA MÜSLÜMANLARININ İKİNCİ KONGRESİ (13-23 OCAK 1906)

Birinci Kongre sonrası ittifak adı altında çalışmaya başlayan Müslüman türkler Rusya genelindeki faaliyetleri Ekim manifestosu ve akabinde Azerbaycan'da gerçekleşen Ermeni-Türk/Tatar çatışmalarıyla bazı şubelerde aksaklıklara sebep olmuş, ayrıca siyasi parti faaliyetleri için müslümanlar arasında Rusya'da ortaya çıkan sosyalist ideolojinin şekillenmesi ile parçalanmalar yaşanmıştı. Kazan ve Orenburg şubeleri Duma seçimlerinde 20 milyonluk türk/müslüman potansiyelini göz önünde bulundurarak parti tüzüğündeki milletler arası eşitliği fikrini savunan Kadet partisi altında faaliyetlerini sürdürme kararını almışlardı (Hablemitoğlu, 2005: 107). Tüm engeller ve gelişmelere rağmen İkinci Kongre Kazan şubesinin liderliğinde 13-23 Ocak 1906 yılında Petersburg'da gerçekleşti. 17 Ekim Manifestosunun tanıdığı özgürlükleri elden kaçırmamak adına Yusuf Akçura'nın aktif girişimleri sayesinde kongreye 100-den fazla davetli katıldı (Devlet, 2014: 134).

Kongrenin teşkilatı yönünde Kazan Tatarları aktif katılım sağlasalar da, İttifak programının tasarımcıları Azerbaycanlı temsilciler tarafından düzenlenmekteydi. Manifesto'nun ilanından sonra Petersburg'da G. İbrahim, A.-M. Topçubaşov ve A. Ağayev'in katılımıyla toplantı düzenlenerek Müslüman partisinin programını oluşturulmaya başlanılmasına karar verildi. Ancak Kazan Tatarlarının sayca üstünlüğü ve kendilerine özgü eğitim yapıları, mali bir tabana sahip olmaları, Müslüman burjuvaziye temsiliyetleri ve toprak işçilerinin ulusal mücadele hareketi içerisindeki varlıklarına ilaveten Avrupa'da cereyan eden siyasi hareketlere hakim olma, batıdan yayılan modernleşme dalgasına yönelmeleri onları öncü bir role taşıdı. Tatarların gücü aynı zamanda hem ulusal merkezlerde hem de yerel olarak hareketin yapılarını oluşturmayı başaran önemli bir ulusal aktivist katmanının (yerel din adamları, orta ve küçük burjuvazi, muallimler, devlet okullarının öğretmenleri ve öğrencileri, öğrenciler, şakirt) varlığında da yatmaktadır (Habuddinov ve Muheddinov, 2005: 34).

Müslümanların İkinci Kongresine kadar Devlet Duma'da Müslümanların temsiliyeti ve programları doğrultusunda çeşitli toplantılar düzenlenmiştir. Alınan

kararlar genel hatlar itibariyle dini konular, eğitim programları ve kültürel alanlardaki faaliyetlerden oluşmaktaydı. Sonuç itibariyle Müslüman İttifakının nihai oluşumu ve Müslüman vekillerin kararlaştırılması İkinci Rusya Müslümanları Kongresinde ortak alınan karar doğrultusunda belirlenmiştir. 13-22 Ocak tarihleri arasında Petersburgda toplanan 100-den fazla delegenin katılımı ile gayri-resmi şekilde Müslüman evlerinde toplantılar düzenleyerek fikir alış-verişinde bulunmuşlardı. Bu da 23 Ocak tarihine kadar süren zaman içerisinde Rusya Müslümanlarının kongreyi Ekim Manifestosunun getirdiği özgürlükler içerisinde dahi “her türlü toplantı düzenlenmesine müsaade edilmektedir” ibaresinin göreceli özgürlük tanıdığının örneğidir. Bu doğrultuda, toplantılarda yürütücü konumunda bulunan İsmail Gaspıralı’nın “bunlar toplantıdır, kongre değildir” şeklinde ifadeleri hangi şartlar altında sürecin gelişmekte olduğunu gözler önüne sermektedir (Devlet, 2014: 135). Öte yandan organizasyondaki eksiklikler ve aksaklıklar da delegeler arasında sorunların oluşmasına, davetiyelerdeki eksik bilgilerden dolayı programa hazırlıksız katılan delegelerin aktif katılım sağlayamadığını da dönem gazetelerinde dile getirilmiştir (Devlet, a.g.e, 135).

Gaspıralı’ya ilaveten ana toplantılara başkanlığı Azerbaycanlı A.M.Topçubaşov da yapmıştır. Topçubaşov’un Rusça düzenlediği 23 maddelik İttifak nizamnamesi ve 79 maddelik programı değerlendirdi. Tüm delegelerin Kuran-ı Kerim’e yemin ederek Rusya Müslümanları adına kurulan İttifak için çalışacaklarını sözünü verdiler.

Oybirliğiyle kabul edilen parti programı tüm dinler ve uluslar için eşit haklara sahip, hukukun üstünlüğüne dayalı bir anayasal devlet kurulmasını öngörüyordu. Yasama görevi halk oylamasıyla seçilen parlamento devredilmesi gerekiyor, Bakanlar parlamento tarafından seçilecek ve parlamento karşı sorumlu olmakla birlikte çar tarafından onaylanacaktı. Yargının bağımsızlığı önemli maddelerin içerisinde yer almakla dönemin Rusya Müslüman aydınlarının batının gelişmelerini kendi topraklarında hızlıca geliştirmeye çalıştıklarının işaretidir. Öte yandan toplumun çoğunluğu üzerinde manevi etkiye sahip ruhanilerin baskısı ile nikah ve miras konularının şeriat mahkemelerinin yetkisi

altında kalması yönünde karar vermişlerdi. İşçi ve toprak konularında Kadetlerin programı takip edilmişti. Tek farkın ise toprak fonunun yerel özyönetim organlarının kontrolüne verilmesi olmuştur ki bu da Birinci Devlet Duması'nın Müslüman vekilleri tarafından kabul edilen programında belirtilmekteydi (Habuddinov ve Muheddinov, 2005: 36).

Programın diğer önemli bölümü mahalli-yerel özerklik, özyönetim ile ilgili bölümdür. Bu bölüme göre, devletin tüm toprakları vilayetlere (bölgelere) ve daha alt düzeydeki bölgesel birimlere bölünmüştür. Meclisler (vilayetlerin temsil organları) kendi yetki sınırları içinde yasama hakkına sahipti. Merkezden atanan memurlar devlet kanunlarının uygulanmasını kontrol etmekle görevlendirilmişti. Vilayet nüfusunun çoğunluğunun dili resmi dil olarak tanınmakla birlikte, diğer tüm halklar kendi dillerinde eğitim ve basın faaliyetleri yürütmekte serbestti (Habuddinov ve Muheddinov, a.g.e.: 37).

Kurultayda alınan diğer kararlar ise ittifakın nizamnamesine esasen Rusya Müslümanlarının tek çatı altında birleşerek kendi siyasi partisini kurmaları gerektiği yönündeydi. Ayrıca yeni kurulmuş İttifak'ın merkezi komitesi ve ona bağlı olan 16 bölgesi oluşturulacaktır. Her bölge kendi mahallelerinden oluşan meclis ve üyelerini seçerek aktif siyasi faaliyetlerde bulunarak düzenli şekilde merkezle bilgi akışında bulunması gerekiyordu. Partinin oybirliğiyle kararlaştırdığı merkezi 16 bölge Kafkasya, Kırım, Petersburg-Moskova, Astrahan, Yukarı Volga-Ufa, Orenburg, Sibir, Türkistan, Dala(Bozkır-Kazakistan), Omsk, Semipalat, Yedi Su, Akmollla, Hazarötesi'den oluşmaktaydı (Devlet, 2020: 136).

Partinin Tatar kolları arasında en aktif olanlar Kazan, Ufa ve Orenburg'du. Kafkasya şubesinin merkezi Bakü, Kırım şubesinin Simferopol, Türkistan şubesinin Taşkent, Bozkır şubesinin Uralsk, Omsk şubesinin Omsk, Semipalat şubesinin Semipalat, Alma-Ata, Akmolinsk şubesinin Petropavlovsk ve Hazar ötesi şubesinin Aşkabat idi. Orta, batı ve Sibiry bölgeleri hariç tüm bu bölgelerden Birinci ve İkinci Devlet Dumasına Müslüman milletvekillerinin seçildiğini belirtmek gerekir.

4.4. RUSYA MÜSLÜMANLARININ ÜÇÜNCÜ KONGRESİ (16-21 AĞUSTOS 1906)

Müslümanların modernleşme ve gelişme sürecini değerlendirirken Üçüncü Kongre arefesi önemli konuma sahiptir. Çünkü bu kongreye kadarki sürede ve daha yüzyılın başında temel hak ve özgürlüklerden muaf tutulan müslüman türkler için önceki kongreler rota belirleme ve siyasi gelişimin önkoşulu ve birleşme niteliği taşımaktaydı. Üçüncü Kongre ile toplum tabandan yeteri kadar destek görmüş, ayrıca toplumun gelişimi için önemli kararların alınmasında ve Çarlığın ve gerici din adamlarının eliyle dayatılan eski toplum yapısını az da olsa kırmaya nail olmuştu. Müslümanların sosyal ve kültürel gelişiminin altyapısını oluşturan modern tip eğitim sistemi gelişme sağlamış, okuma-yazma oranında artım gözlemlenmişti. Dağınık şekilde coğrafi yerleşimlere sahip olan müslüman türkler arasında oran farkları görülmekteydi. Hablemitoğlu'nun Abdürreşit İbrahim'den aktardığı bilgilere göre Orenburg'daki ve Perm'daki okuma-yazma oranı %100'e yakın iken, diğer eyaletlerde %60 civarındaydı (Hablemitoğlu, a.g.e. 130). Eğitimdeki pozitif gelişim sayesinde Türkler adeta kabuk değiştirerek, kaderlerini tayin hakkını ele alma çabasıyla kendi gelişim süreçlerini belirlemişlerdi. Üçüncü Kongreye hazırlık aşaması I. Dumanın Çar II. Nikolay tarafından 9 Temmuz 1906 tarihindeki emriyle kapatılması sonrası anarşist, sosyalist gibi düzeni bozan, “sakıncalı” bulunan fikirlerin önünü almak maksadıyla kongre, gösteri ve toplantıların yasaklanmasına veya sınırlı izinlerle, kontrollü şekilde düzenlenmesiyle oluşmuştu. Bu sebeptendir ki, Müslüman fraksiyonunun önder üyeleri İçişleri Bakanlığından kongre düzenlenmesi için izin başvurusuda sakıncalı fikirlerin geliştirilmesinden endişe duyarak ve müslümanların toplumsal ve dini yaşamlarındaki konular üzerine olacağını belirtmek durumunda kalmışlardı (Devlet, 2014: 138).

Duma'nın Çar tarafından fesh edilmesinden sonra Müslüman üyeler başkentte Müslüman cemaatle bir araya gelerek, Üçüncü Kongrenin vali konağının pencerelerinden gözle görülebilir ve gözlemlenebilecek sınırları dahilinde Nijni Novgorod'da yapılmasına izin verildi. Bu karar, yetkililerin kongrenin “fuar alanı dışında, yalnızca basın temsilcilerinin katılımıyla halka kapalı olması gerektiği” yönünde kararına uygundu. Önceki toplantılarda resmi

izin alınmaması sebebiyle bu toplantının alenen düzenlenmesi kalabalık katılımcı ile gerçekleşmişti. Arşiv belgelerine göre kongreye 500'e kadar delege ve 300'e yakın da "yetkisiz" ve farklı meslek gruplarından kişiler katılmıştı (TsANO, F. 916, Op. 3, D. 81, L. 138.).

Kongreye Kafkasya, Kırım, İdil, Sibiry, Türkistan ve Kırgızistan'dan delege katıldı. A. Topçubaşov kongrenin merkezi figürüydü ve yardımcılıklarını İsmail Gaspıralı, Abdürreşid İbrahimov, Mustafa Şirvanskiy, Sait Geray Alkin, Yusuf Akçura, Musa Carullah, Şahaydar Sırtlanov vd. üstlendiler. Delegeler arasında değişen Rusya'da ortaya çıkmış ve güçlenmiş liberal, sol ideolojilerin temsilcilerin de yer almasıyla muhafazakarların da katılımıyla 3 akıma bölünmüştü. Bu yüzden ki kongrenin başvuru dilekçesindeki açıklamalar bazı delegeler tarafından 20. Yüzyıla ait olmayan konular içermediğini belirtmişlerdi. Fikir ayrılıkların yaşandığı bir başka konu ise ümümmüslüman tek çatı altında toplamanın gerekli olup olmadığı yönündeydi. A. İbrahimov'un hükümet tarafından sınırlı konuşma çerçevesi dahilinde siyasi olmayan konuların dışında özellikle dini ve din eğitimi üzerinde konuları içeren raporunda ilk oturumda İttihadi-İslam düşüncesiyle müslümanların birlik ve beraberliğinin önemini vurgu yapılmıştı. Bu sadece Rusya'da yaşayan müslümanları değil, yeryüzündeki tüm müslümanların birliğini savunuyordu. İbrahimov'un fikirlerinde Afgani'nin dini felsefesinin izleri olduğu görülmektedir.

Yusuf Akçura "İttifak"ın Rusya Müslümanların birliğinin temsilen kurulduğunu vurgulamıştı (Arşaruni ve Gabidullin, 1931: 29). Yusuf Akçura fikirlerinde milliyetçi ve dini dogmalara dayanan güçlü ittifakın zaruriliğini savunarak, 17 Ekim Manifestosunun özgürlükleri savunmak ve siyasi faaliyetlerde bulunma serbestliği çerçevesinde gelişmeleri belirtiyordu. Müslümanların İslam çatısı altında örgütlene bilmesinin yasallaştırılması ve hükümet ile yerel cemaat ve topluluklar olarak örgütlenmiş milyonlarca ümmetini birleştirecek tek bir dini merkez yaratılması fikri de muhalifet tarafından seslendirilmişti. Yusuf Akçura aynı zamanda

"Amacımız Rusya Müslümanların birliğini teşkil ederek siyasi parti oluşturmak, rus partileri üzerindeki gücünün, etkisini artırmak gerek. Ayrıca

Bulgaristan müslümanları gibi ulusal ve siyasi haklar için mücadele etmek ve milliyetçi ilkelere dayalı siyasi parti oluşturmak şarttır”

sözlerinde bulunmuştur (NART, F.199 Op. 1 D. 722, L. 205).

Akçura aynı zamanda Hristiyanlığın ve misyoner faaliyetlerinin İslam dinini küçümsemesi ve ezmesi üzerine Rus sağ partilerin de bu yönde pozisyon aldıkları için örgütlenilmesinin zaruriliğini vurgulamaktaydı. İkinci kongredeki Topçubaşov tarafından önerilen program taslağı değerlendirilerek geçici olarak kabul edildi. İkinci oturumda ise kongreye davet edilmeyen işçiler adına konuşma yapan sosyalist G. İshakov müslümanların siyasi partiye ihtiyacı olmadığını, bunun yerine sadece dini ve kültürel topluluk oluşturulmasının yeterli olabileceğini açık bir dille ifade etmişti:

“Müslümanların birliğini örgütlemen istiyorsak, o zaman siyasi platformda değil, aydınlanmayı yayarak ve dini koruyarak birleşmeliyiz” (TsANO, F. 916, Op. 155,).

M. Bigiyev’in aktardığı üzere kongre delegelerinin solcu gruplara karşı genel bir düşmanlığı ve küçümseyici yanaşmaları kongre başından beri mevcuttu. Akçura’nın da bu konunun daha da üzerine giderek *“Partiler yalnızca sınıf çıkarları temelinde oluşturulamaz. Tümünde dini ve milli çıkarlara sahip birlikler görmediniz mi?”* (TsANO, agr, s. 156) sözleriyle milli duygulara sahip kongre delegelerinin çoğunluğunun gerçek ruh halini yansıtmıştı. A. Topçubaşov ise konuşmasında Rusya’nın İslam’a yönelik tutumundaki siyasi ve dini amaçların yattığını belirterek (Karakoyunlu, 2018):

“Rusya’da İslam’ın önündeki engel nedir? Misyonerlere bağlıta bulunan ve Petersburg’dan bize gönderen düşmanlarımızdır. Onlara karşı durmak gerekiyor...Bizim için en önemli şey din özgürlüğü...Din özgürlüğü her zaman hedefimiz...Dinsiz bir hayatımız yok, anlasınlar.”

gibi ifadelerini seslendirmişti.

Temel konu başlıklarından biri eğitim olmuştur. Başlarında eğitimci ve molla olan Abdullah Apanayev ve 15 kişiden oluşan eğitim alanındaki sorunlar komisyonu kurularak okul reformu başta olmak üzere bir dizi kararları içeren rapor oluşturuldu. Raporda genel hatlarıyla, tüm müslüman köylerde çocuklar için ilk öğretim okulları ve 2 yıllık ortaokulların açılması, bu okullarda eğitimin kendi anadillerinde ve arap alfabesiyle olması kararlaştırıldı. Rusça eğitimin ilkokullarında zorunlu olmayıp, ancak ortaokullarda öğretilmesinin programa dahil edilmesi, tüm müslüman eyaletlerinde ve yaşadıkları bölgelerde eğitim müfredatı aynı olarak ve zorunlu edebi türkçenin öğretilmesi, erkeklerle beraber kız çocuklarının da zorunlu ilkokulda eğitim alma kararlarını oy birliği ile kabul ettiler (Devlet, 2014: 140).

Yusuf Akçura başkanlığında Tatar dilinde yapılan G. Galiyev öncülüğünde oluşturulan dini reform komisyonunu hazırladığı 13 maddelik karar taslağı görüşüldü. Dini konulara ilişkin kararda devlet destekli misyonerlik faaliyetleri sert şekilde eleştirildi ve 17 Ekim Manifestosuna uygun şekilde vicdan özgürlüğünün tesis edilmesi talep edildi. Ayrıca Kafkasya, Ufa, Kırım ve Türkistan başta olmak üzere müslümanların yaşadığı tüm bölgelerde müftülerin halk tarafından seçilmesini ve din görevlilerinin maaşlarının rus din adamlarınıninkine eşit miktarda olması teklifi sunulmaktaydı. Aynı zamanda Topçubaşov Kafkasya'daki şii ve sünniler arasındaki mezhep çatışmaların İttifak'ın faaliyetine mani olmaması gerektiğini ve mezhep sorunlarını çözme yönünde adımların atılması teklifinde bulundu (Devlet, a.g.e., 144).

Genel olarak ele alındığında kongredeki siyasi konular dışında alınan kararlar müslümanlar üzerinde olumlu etkiler bırakmış oldu. Delegelerin çoğunluğunun ihtilalçi ideolojilerden olmaması ve hükümetle uzlaşma yolu arayan grubun üyeleri olması sebebiyle hazırlanan 11 bölüm ve 75 paragraftan oluşan program kabul edildi. Program Rusya müslümanlarının dini ve kültürel başta olmak üzere milli ve medeni hakları içermekle genel görünüm olarak liberal fikirleri yansıtıyordu. Rusya'nın mevcut siyasi yapısının meşruti monarşisini koruyarak özel mülkiyetin dokunulmazlığını savunuyordu.

4.5. RUSYA MÜSLÜMANLARININ BİRİNCİ DEVLET DUMA (27 NİSAN (10 MAYIS-8 (21) TEMMUZ 1906) FAALİYETLERİ

Çar II. Nikolay'ın emri ile açılan meşruti meclis-Devlet Duma'sına kadar Rusya Müslümanları basın-yayın faaliyetlerini diğer yandan siyasi parti ve aktif siyasi kongreler düzenlemekteydiler. Fakat 1905-1907 seçim yasalarının kısıtlayıcı çerçevesinin yanı sıra merkezi ve bölgesel yönetimin seçim kampanyalarını düzenleme sürecine doğrudan katılımı, devrim öncesine kadar Duma'nın varlığının tüm dönemi boyunca devam etmesine neden oldu.

Meclisin işleyişi ve oluşum kademeleri, Müslüman aydınların hangi şartlar altında çalıştıklarını öğrenmek açısından önem teşkil etmektedir. Rusya İmparatorluğu'nun temsili bir yasama kurumu olarak Devlet Duması İmparator II. Nikolay'ın 6 Ağustos 1905 tarihli "Devlet Duma'sının Kurulması Üzerine" bildirisine esasen oluşturulmuştu. Ekim ayında süregelen siyasi grev dalgası sonucunda II. Nikolay, 17 (30) Ekim 1905 tarihli manifestoyu yayınladı ve buna esasen Devlet Duma'sının kurulması ve yasama hakkının tanınması kabul edildi. "Devlet Duması Seçim Yönetmenliği" ve Başbakan Vitte tarafından hazırlanan 11 (24) Aralık 1905 tarihli Seçim Kanunu Duma'nın görev ve çalışma koşullarının yanı sıra seçimlerin yapılmasına ilişkin prosedürü de tanımlıyordu (Devlet, 2014: 146).

Devlet Duması, eyaletlerde çıkarılması gereken yasa tekliflerinden; bakanlıkların ve genel müdürlüklerin mali tahminleriyle birlikte devlet gelir ve gider bütçesinin değerlendirilmesinden; devlet demiryollarının inşası, hisse senetlerine dayalı şirketlerin kurulması ile ilgili davalardan; üst düzey askerler tarafından Devlet Duması'na sunulan davalardan; arazi vergilerinin tahminleri ve planlarından sorumluydu. Devlet Duması, yasadışı olduğunu düşündüğü eylemler hakkında bakanlara soru yöneltebilirdi (Rusya İmparatorluğu'nun Devlet Duması: 1906-1917 yıllar, 2019).

Devlet Duması 5 yıllık bir dönem için seçiliyor ve bu süre dolmadan önce, aynı anda yeni seçimleri ve toplanma zamanını belirleyen imparator tarafından feshedilebiliyordu. Kadınlar, askerler ve yoksullar seçim haklarından mahrumdu. Seçimler kürsü sistemine göre düzenlenmiş ve bunun için dört kürsü

oluşturulmuştu. Toprak sahibi, burjuva, işçi ve köylü kürsü üyeleri idi. Şubat - Mart 1906'da yapılan seçimlerde en büyük başarıyı Anayasal Demokrat Parti (Kadetler) elde etti. İmparatorluğun ilk Devlet Duması 72 gün boyunca çalıştı. Ana konu tarımdı: milletvekilleri birkaç proje önerdi, ancak hepsi Bakanlar Kurulu tarafından "koşulsuz olarak kabul edilemez" olarak reddedildi. Genel olarak, 2,5 aylık çalışma süresince Duma, hükümetin yasadışı eylemleri hakkında 391 soruşturma önergesi kabul etti ve iki yasa tasarısını onayladı: ölüm cezasının kaldırılması (milletvekilleri tarafından başlatılmıştı) ve hükümet tarafından getirilen ürün kıtlığı mağdurlarına yardım için 15 milyon ruble tahsis edilmesi. 8 Temmuz 1906'da hükümet Duma'yı feshetmeye ve yeni seçimler yapmaya karar verdi. 11 yıl içinde Rusya İmparatorluğu Devlet Duması'nın dört kere seçimler yapıldı. 6 (19) Ekim 1917 tarihli dördüncü toplantının Devlet Duması, 12 (25) Kasım'da Kurucu Meclis seçimlerinin yapılması ve seçim kampanyasının başlamasına bağlantılı olarak Geçici Hükümet tarafından feshedildi (Devlet, 2014: 146).

Ana muhalif parti olan Kadet, seçim öncesi tüm eyaletlerde kendi taraftarlarını toplama bilmiş ve 1905 öncesinde de İmparatorluğun ücra köşelerinde dahi hücreler halinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Bunun sonucudur ki meclis seçimlerinde büyük ara farkla üstünlük kazana bilmişlerdi. Kadet'in kazanmasındaki bir diğer faktör de toplumun farklı kesimlerinden Çarlığa karşı oluşan hoşnutsuzlukları kendi programlarına dahil etmiş ve başta işçi-köylü olmak üzere geniş kesimin çıkarlarını gözetmiş olmalarıydı. Kadet'in başlıca parti tüzüğü "Rusya'nın birliği ve bütünlüğünü" korumak ve bunu hangi yollarla yapılması gerektiğini açıklamaktı. "Süngü ve mermiyle Rusya'nın birlikteliğine nail olmanın mümkünsüzlüğü" fikrini savunarak, Çarlığın çatısı altında yaşayan farklı halkların adet-ananelerine, yaşam tercihlerine saygı duyulması gerektiğini belirtmekteydiler (Stelnik , 1983: 184).

Kadet partisi aynı zamanda Müslümanların 1905 Devrimi sonrası siyasi anlamda çabalarını yakından takip ediyor, partilerinin daha fazla insana ulaşabilmesi adına Müslümanların da güncel konusu olan muhtariyet ve eğitimin

ücretsiz olması yönündeki maddeleri programlarına dahil etmişlerdi (Seidzade, 2004: 131).

Birinci Devlet Duması'na Rusya Müslümanları hayli ilgi göstermiş, kongrelerin teşekkülüyle hedeflenen ortak parti kurma girişimleri henüz teşkilatlanma aşamasında olmasına rağmen, mecliste temsiliyet için İdil-Ural, Kafkasya, Kırım, Türkistan ve Bozkır eyaletlerinden Müslüman milletvekillerini temsil etmek için Devlet Duması'na seçtiren bilmişlerdi. Toplam 25 milletvekili çıkarta bilen Müslümanlar kendi fraksiyonlarını oluşturarak başına A.M. Topçubaşov'u getirmişlerdi (Seidzade, 1991: 43).

İlk Duma'da temsilciler arasında görüş birliği sağlanamamıştı. Kadetçiler liberal-demokrat prensipler doğrultusunda meşruti monarşiyi savunarak, köylülere toprak dağıtılması ve sosyal reformların yapılması fikrini savunmasına karşın, köylü milletvekilleri daha çok toprak reformu üzerinde görüş bildirerek, herhangi bir siyasi konularda fikir yürütmemekteydiler (Kurat, 2020: 393). Bu atmosfer içerisinde Rusya Müslümanları da yeteri kadar faaliyette bulunamamış, Azerbaycanlı temsilcilerin geç seçilmesi sebebiyle de oturumlara geç katılmaları sonucu yeteri kadar destek sağlanamamış ve genel olarak Kadet partisinin söylemlerini desteklemişlerdir (Devlet, 2014: 148).

Müslüman Fraksiyonu Haziran ayında düzenledikleri ilk toplantılarında 7 kişiden oluşan meclis için kurullarını belirlemişlerdi. Azerbaycan'dan A.M. Topçubaşov ve İ.Ziyadhanov dahil edilmişti. Müslümanların 22¹⁹ milletvekiliyle temsil etmesi onları toprak reformu, vicdan özgürlüğü, yurttaş eşitliği gibi konuların meclis gündeminde tartışıla bilinmesi için 30 milletvekilinin imzası bulunması şartını karşılamıyordu. Kırgızistan eyaletinden, Türkistan'dan, Semipalatinsk gibi birçok yerden henüz Müslüman vekiller meclise gelememişti. Ayrıca Müslüman İttifakı partisinin resmi olarak ilan edilmemesinden dolayı vekiller önemli konularda konuşmalarını da yapamıyorlardı.

¹⁹ Birinci Duma'da Müslüman Türkleri temsil etmek adına mebusların sayısına ilişkin çeşitli sayılar söylenilmektedir. Baykara 46, Dilara Seidzade 36, Kurat ve Devlet'in aktardığı sayılar 25 yönündedir. Bkz. Baykara, Azerbaycan'da İstiklal Mücadelesi Tarihi, 177, Dilara Seidzade, Azerbaydjanskiye Deputatı v Gosudarstvennoy Dume Rossii, 33, Kurat, Rusya Tarihi, 392, Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), 148.

Azerbaycan'dan Bakü ve Yelizavetpol (şimdiki Gence) eyaletlerinden 5 temsilciyle dahil olmuştu (Gosudarstvennaya Duma Pervago prizıva. 1906):

1. Mehmet Tagı Aliyev (1858-1918)- tüccar, gazeteci, Kadet parti üyesi
2. Asadullah Bey Murathanov (1866-1942)- publisist, siyasetçi, Kadet parti üyesi
3. Ali Merdan Bey Topçubaşov (1862-1934)- “Kaspi” gazetesinin editörü, Bakü Şehir Meclisinin Başvekili, (daha sonra 1918 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamantosunun Başkanı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin II. Dış İşleri Bakanı), Müslüman İttifakı fraksiyonunun üyesi
4. İsmail Han Ziyadhanov (1867-1920)-toprak sahibi, siyasetçi, Müslüman İttifakı Fraksiyonun üyesi, Kadet'in Müslüman kanadının üyesi
5. Abdurrahim Bey Hakverdiyev (1870-1933)- yazar, publisist, Kadet'in Müslüman kanadının üyesi.

Duma faaliyetini partiler arasındaki uyuşmazlık gibi sorunlar yüzünden kısa süreli tutmak zorunda kalmıştır. Bu yüzden de çoğunluğu Kadet parti üyesi olan Azerbaycanlı vekiller toprak reformu üzerine değinerek, Müslümanları endişelendiren vakıf topraklarının özelleştirilmesinin durdurulması ve vakfa ait toprak paylarının artırılması gerektiğini savunmuşlardı (Seidzade, 2004: 144). Toprak sorunu ekser vekiller tarafından çözüm beklenen konu olmasına rağmen hükümet tarafından reddedilmiştir.

Tavrida Guberniyasında da temsilci göndermek adına seçimler düzenlenmişti. Karma bir seçim metodu ile Rusya Devlet Duması'na 6 milletvekili seçmeye muktedir 96 kişi bulunabildi. Çünkü seçmen olma kriterlerinde asker olmama, kadın olmama ve yoksul olmama şartlarının aranması seçmen olmanın ön koşullarını belirliyordu.

96 seçmen arasına girme hakkı kazanmış sadece 8 şanslı Kırım Tatarı bulunabilmişti. Bu 8 şanslı azınlığın Kırımlı bir milletvekili seçmesi yönünde etkin propaganda ve yönlendirme şansını değerlendiren İsmail Gaspıralı'nın bu konuda neredeyse zaferle sonuçlanabilecek gayretleri ne yazık ki seçmenlerin siyasi ve politik tecrübesizlikleri yüzünden kendi şanslarını baltalamakla sonuçlandı. Bahçesaray Belediye Başkanı Mustafa Mirza Davidoviç'in seçilmesi için telkinlerde bulunan

Gaspıralı'nın talebi, deneyimsiz mirzaların muhafazakâr Oktyabristler ile liberal-demokrat Kadetler arasında kararsız kalmaları Rusya Duması'na hiçbir Rusya Müslümanının girememesi ile sonuçlandı (Kırımlı, 2010: 123-124). Ancak Karaimli Solomon Samoyloviç'in 6 vekilden biri olarak seçilmesi kısmen de olsa Gaspıralı'nı teselli edecek yönde bir gelişmeydi. Sonuç itibarıyla Tavrida Guberniyasından Devlet Duması'na seçilen 6 milletvekilleri Solomon Samoyloviç, Kirill Semyonoviç Neçiporenko, Aleksandr Vasilyeviç Novikov, Knyaz Vladimir Andreyeviç Obolenskiy, Semyon Petroviç Pritula ve Aleksandr Grigoryeviç Sipagin'den oluşmaktaydı (Kırımlı, a.g.e.: 124).

Genel olarak 2,5 aylık çalışma süreci içerisinde meclisin ana konusu toprak reformu oldu fakat bu yönde öne sürülen teklifler Bakanlar Kurulu tarafında reddedildi. Ölüm cezasının kaldırılması ve ürün kıtlığı mağdurlarına yardım edilmesi başlıklı sadece 2 yasa tasarısı kabul edilmişti. Çarın gönülsüz açtığı ilk meclis kısa zaman içerisinde dağıtılır gözüyle bakıldığı için, aynı zamanda temsilciler ve hükümet arasındaki anlaşmazlıklar devam ettiği için Duma kısa sürede Çar tarafından fes edildi. Meclisin keyfi sebeplerle dağıtılmasını protesto etmek adına aralarında 6 Müslüman vekillerin de (Azerbaycan heyetinden A.M. Topçubaşov ve İ. Ziyadhanov da yer alıyordu) bulunduğu heyet Finlandiya'nın Viborg şehrinde bildiri yayınladılar. Bildiriye esasen, hükümetin bu girişimini kınayarak, yeni bir meclisin açılmaması durumunda yurttaşlık görevlerini yerine getirmeyeceklerini belirterek imza topladılar. Vekillerin bu girişimleri bir sonraki Duma seçimlerinde siyasi yasak alarak Meclisten uzaklaştırılmalarına neden oldu (Devlet, 2020: 148).

Devlet Duması'na katılım Rusya Müslümanları açısından kısa süreli macera olmasına rağmen siyasi mücadelelerinde rota belirlemek, aynı zamanda diğer milletten olan yurttaşlarla eşit statülerde milli mücadele taleplerini dile getirebilmek demekti. Azerbaycan ve Kırım örneğinde bu girişimlerin ulus inşa sürecinde varlıklarını duyurmak ve Ruslarla eşit statüye geldiklerinin dolaylı olarak bir göstergesiydi.

Çar II. Nikolay'ın emri ile açılan meclis faaliyetlerine kadar Rusya Müslümanları basın-yayın faaliyetlerini, diğer yandan yerel siyasi parti ve kongrelerini sürdürmekteydiler. Yeni oluşan Rus parlamentarizmin özelliği sadece ülkenin reforma ihtiyaç duyulan siyasi yapısını etkilemekle kalmadı, Duma'da faaliyet gösteren

fraksiyonlar ve temsilci grupların mevcudiyetlerine fayda sağladı. Mebuslar özellikler muhalif olanlar daha sık ve istekli temsil görevini üstlenerek halkın sesi olma yoluna başvurdular.

4.6. RUSYA MÜSLÜMANLARININ İKİNCİ DEVLET DUMA (20 ŞUBAT (5 MART)- 3 (16) HAZİRAN 1907) FAALİYETLERİ

İkinci Devlet Duması Çarın kontrolü altında ılımlı şekilde düzenlenmişti. Bu sebeple de Birinci Duma'nın ana muhalif partisi olan Kadet mebus sayısında azalma yaşanmış, 98'e inmişti. Rakip konumundaki muhafazakâr Oktyabrist partisi ise sayca 44'ten 80'e yükselmişti. Lenin önderliğindeki RSDRP (Rusya Sosyal Demokrat İşçileri Partisi) partisi de seçime katılarak 65 temsilciyle azınlık konumunda yerini alabilmişti. Trudovikler (İşçi Partisi) ve SR'ler de bu mecliste temsilci sayısını 157'e yükselte bilmişlerdi. Rusya Müslümanları' da 35 milletvekiliyle meclise girmeyi başarmışlardı. Fakat Viborg olayı sebebiyle Topçubaşov, hapis cezası alan Yusuf Akçura ve Fatih Kerimi temsilcilikten mahrum edilmişlerdi (Devlet, 2020: 149). Öte yandan Tavrida Guberniyasından Abdürreşid Mehdiyev yarımadanın Rus ve Ukraynalı seçmenlerin oylarını da alarak meclise girmeyi başaran ilk Kırım Tatarıydı. Genç Tatarlar hareketinin temsilcisi olan Mehdiyev, SR'lerle yakın temaslarda bulunmasına rağmen seçim stratejisi olarak meclise Kadet listesinden girmişti (Kırımlı, 2010: 125).

20 Şubat (5 Mart) 1907 tarihindeki meclis oturumunda artık Rusya Müslümanlarının Fraksiyonu da kurulmuştu. Topçubaşov'un siyasi yasağı sürmesine rağmen Fraksiyonun başkanı olarak görüşmelere katılmaktaydı. Yeni mecliste genel görünüş itibarıyla sol ağırlıklı mebusların katılımına rağmen liberal-demokrat çizgide devam eden mebuslar da varlıklarını gösteriyorlardı. Rusya Müslümanlarının Kadeti desteklemesine karşın sosyalist işçi grubu içerisinde "Müslüman Hizmet Taifesi"ni oluşturan Müslüman mebuslar da vardı. Aynı zamanda *Duma* ismini verdikleri yayın organı çıkartarak, meclis içerisindeki süreci ve vekillerin demeçlerini yayınlanmaktaydılar. Liderliğini Ayaz İshaki ve Fuat Tuktarov gibi vekilliğe seçilmeyen kişiler bu gazete vasıtasıyla olayların yakından takip edilmesine vesile oluyorlardı (Devlet, 2020: 149).

İşçi grubuna üye olan vekiller Müslüman Fraksiyonun programına sadık kalarak, işçi partisinin taleplerini; toprakların köylüler arasında dağıtılması, yurttaş eşitliği ve sosyal haklar konusunda hemfikir idiler. Azerbaycan İkinci Duma seçimleri için aktif çalışmış, gazete vasıtasıyla Viborg olayı ekseninde Stolipin'in Kadetçileri toplum nezdinde değersizleştirmek adına propaganda yaptığını, fakat Kadet parti üyelerinin değerli şahsiyetleri anayasal düzenden ve halktan yana olduklarını unutmamak gerekir. Aynı zamanda muhalif gazetelerde demokratik düzenin sağlanmasının mecliste temsil edilecek vekiller sayesinde gerçekleşebileceğinden seçmenlik haklarını kullanma çağrısında bulunuyorlardı (Kaspi, 1907).

Topçubaşov' da *Kaspi* gazetesinin 8 Şubat 1907 tarihli sayısında kaleme aldığı "*Seçimlere Doğru*" süreli yazısında Kadet partisinin Rusya İmparatorluğunun siyasi hayatında oynadığı rolün önemini anlatarak, yeni mecliste de Kadet'in muhalif partiler ve gruplar arasında birleştirici unsur olarak faaliyetlerini halktan yana ve tüm milletler için eşit hakların tanınması yolunda mücadele edeceğinin kuşkusuz olduğunu aktarır (Kaspi, 1907).

Azerbaycan'ı temsil etmek adına Bakü ve Yelizavetpol Guberniyalardan toplam 6 vekil seçilmiştir. Vekiller aşağıdaki isimlerden oluşmaktadır (Çlenı Vtoroy Gosudarstvennoy Dumı, 1907) :

1. Fatalı Han Hoyski (1875-1920)- toprak sahibi, siyasetçi, daha sonra 1918 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Bakanlar Kurulu Başkanı (1918-1919), bundan başka İç İşleri Bakanı (1918), Adalet Bakanı (1918), Dış İşler Bakanı (1918-1920), Kadet Parti üyesi
2. Halil Bey Hasmehmetov (1873-1945)- toprak sahibi, siyasetçi. 1918 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Adalet ve Dış İşleri Bakanı, Kadet Parti üyesi
3. Mustafa Mahmudov (1878-1937)- köylü, Rus-Tatar okul öğretmeni, Azerbaycan Milli Şura ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamento üyesi, Kadet Parti üyesi
4. Mehmet Ağa Şahtatinski (1846-1931)-toprak sahibi, publisist, şarkiyatçı, Kadet Parti üyesi
5. Zeynal Zeynalov (1876-1935)- köylü, İşçi grubunun üyesi

Azerbaycan vekillerin fraksiyonun diğer Müslüman temsilcileri gibi ortak zeminde buluştukları konular üzerinden hareket etmişlerdi. Tüm milletlere eşit hakların tanınması, laiklik, anadilde eğitim, ücretsiz eğitim hakkı, toprakların köylülere dağıtımı, vakıf toprakların dağıtımının şeffaf şekilde kontrol edilmesi, köylülere, işçilere sosyal hakların tanınması gibi belli başlı konular üzerinden Azerbaycan örneğinde Rusya Müslümanlarının kendileri için modern ulus inşasına işaret ettiği, bu girişimlerin siyasi-aydınlar sayesinde büyük gelişme sağladığını göstermektedir (Baykara, 1975: 163-164). Öte yandan devletin yasama kurumunda yer almaları, aktif siyasi fikir alış-verişlerinde bulunmaları, devletin işleyiş mekanizmasını daha yakından gözlemleyerek ulus-devlet inşa sürecinde olayların artı-eksiklerini deneme fırsatı sunuyordu. Bunu Azerbaycanlı mebusların dönemin gazete ve dergilerinde dile getirdikleri düşüncelerden anlamak mümkündür. M. Mahmudov'un Kaspi gazetesinin 13 Şubat 1907 tarihli sayısında vekillerin temel gayelerinin “*vatanımızın çok milyonlu ve çileli ahalisinin azat hayatı ve kültürel gelişimi*” olduğunu vurgular (Kaspi, 1907).

İkinci Devlet Duma'sındaki Rusya Müslümanların iki farklı grup çatısı altında faaliyet göstermeleri meclis gündeminde olan toprak meselesi üzerinden fikir ayrımlarına yol açmıştır. İşçi grubun üye olan mebuslar “toprak sahiplerinden toprakların alınarak eşit şekilde köylülere dağıtılması” talebinde bulunurken, Müslüman İttifakı üyeleri ise “çiftlik sahiplerinden köylülere satılması” fikrini savunuyorlardı (Develi, 2021: 292). Toprak meselesiyle ilgili oturuma Kırımli Mehdiyev'in ateşli ve ihtilalci konuşması damgasını vurmuştu.

Mehdiyev Tavrida Guberniyasından seçilen çoğu temsilci gibi sosyalist görüşlere sahipti. Fakat meclise Kadet parti listelerinden girmesi ve sonrasında meclis kürsüsünden sosyalist görüşleri savunan konuşmalar yapması Kırım'daki seçmen kitlesi tarafından endişeyle karşılanmıştı (Kırımli, 2010: 125).

Meclisin ilk oturumlarında Müslüman Fraksiyonu çatısı altına girmiş, Müslümanların acil sorunları üzerine konuşmalar yapması sonucu büyük ilgi ve destekle karşılanmıştı. Unutmamak gerekir ki Müslüman Fraksiyonu içerisinde milliyetçi, muhafazakâr görüşleri savunan temsilciler olduğu kadar, sosyalist görüşlerde olan mebus ve temsilciler de vardı. Genç Tatarlar hareketinin lideri de olan Mehdiyev de fraksiyon içerisinde sol kanadı temsil etmekteydi. Mehdiyev aynı

zamanda fraksiyonunu bir dönem gelen sekreterliği de yapmıştır (Kırımlı, a.g.e.: 125-126).

Meydiyev'in kürsüde ilk konuşması Rusya'nın tüm bölgelerinde ağır koşullar altında çalışan işçiler ve köylülerin durumu üzerineydi. O, konuşmasında devrimle Rusya'nın yeniden inşa edildiğine ve yükselişin arkasında esas gücün köylüler ve işçi sınıfı olduğuna vurgu yaparak, hükümetin bu yapılanmanın görmezden gelmemesi gerektiğini sert bir dille eleştirmiştir. Aynı zamanda köylülerin feci yoksulluğa terk edildiğini belirterek, acil konu olarak tedbirler alınması gerektiğini ifade etmiştir (Kırımlı, a.g.e.: 126). Meydiyev daha sonraki meclis konuşmalarında da diğer Müslüman temsilcilerin üzerinde durduğu toprak meselesine değinerek, Feñç Tatarlar hareketinin de programının temel maddesi olan "Toprak ve Hürriyet" şiarına atıfta bulunarak ihtilalci tavrını konuşmasında sürdürmüştür (Devlet, 2020: 150).

İkinci Devlet Duması 1905 liberal devriminin yenilgisinin de bir sonucu olarak radikal sosyalist bir çoğunluk havasında faaliyetini sürdürmüştü. Müslümanlar arasında da popülerlik kazanan sosyalist görüşler Çarın keyfi yöntemlerle ilk meclisi kapatarak, karşı çıkan temsilcileri kontrol altında tutması sebebiyle endişeye sebep olmuştu. Birinci Duma'ya kıyasla daha fazla kendilerini göstermeye çalışan Müslümanları meclisin çoğunluk iki muhalif partisiyle fikir birliğine girmesi hükümetin de dikkatinden kaçmamış, iş birliğinin sağlanması hükümetin bazı tavizler vermesine sebep olmuştu. Bu sebeple de Başbakan Stolipin'in tavsiyesi üzerine Çar II. Nikolay 3 (16) Haziran 1907 tarihli fermanıyla Duma'yı fes ederek, aynı gün yeni seçim kanunun kabulüyle Üçüncü Devlet Duması için seçim maratonu başlatılmıştı. Meclis, Rusya Müslümanları açısından bir takım olumlu eylemlerin oluşmasına zemin hazırlamasına rağmen sistematikleştire bildikleri sosyal-kültürel, siyasi haklar ve odaklandıkları toprak sorunu gibi konuların meclisin kapanması sebebiyle yarım kalması mebusların da nihai amaçlarının da yarım kalmasıyla sonuçlandı.

4.7. RUSYA MÜSLÜMANLARININ ÜÇÜNCÜ DEVLET DUMA (1 KASIM 1907- 9 HAZİRAN 1912) FAALİYETLERİ

3 Haziran 1907 seçim yasası seçmen sayını çiftlik sahipleri ve büyük burjuvazi lehine değiştirerek oluşturulmuştu. Başbakan Stolipin'in tasarladığı yasaya esasen; çiftlik sahipleri 230 kişiden 1 milletvekili, şehirliler 1000 nüfustan, köylüler 60000,

işçiler ise 125.000 kişiden 1 milletvekili seçme hakkına sahiplerdi (Kurat, 2020: 419). Genel görünüm itibarıyla çiftlik sahipleri toplam seçmen sayısının üçte ikisini alırken, dörtte bir oranındaki seçmen işçi ve köylüler arasında dağıtılmaktaydı. Rusya Müslümanları açısından durum daha da kritikdi. Türkistan ve Kazak Türkleri seçim haklarından mahrum edilirken, diğer bölgelerde de kısıtlamalar getirilmişti.

Yeni seçim yasasına esasen Duma üye sayısı 524'ten 442'ye indirilmişti. Aynı zamanda halkın toplam %15'ni seçmen hakkına sahipti. Bir çok büyük eyalet merkezleri Bakü de dahil olmakla birlikte temsilcilikten mahrum edilmişti. İmparatorluğun uc noktalarında yaşayan gayri-ruslara da mecliste temsilci hakkı tanınmıyordu. Seçimler Rus olmayan milletleri yok sayarak ve mecbur kaldığı noktalarda da Rus milliyetçiliğini gözetken kararlar doğrultusunda yürütülmüştü. Transkafkasya bölgesinde yaşayan Rus ahaliye öncelik tanınmış ve meclise temsilci yerleştire bilme için şartlar hafifletilmişti (Seidzade, 2004: 171).

Üçüncü Devlet Dumasının bileşimi çeşitli tarihçiler tarafından farklı sayılar olarak belirtilse de genel görünüm itibarıyla muhafazakar ve milliyetçilerin üstünlüğü sağladığı mecliste sol fraksiyonu temsil eden partiler azınlık durumundaydılar: sosyal demokratlar (bolşevik-menşevik birlikte) 19, işçi partisi 13, daha önceki meclislere kıyasla liberal Kadet partisi 53 milletvekili çıkarta bilmişti (Devlet, 2020: 419, Kurat, 2020: 151, Gosudarstvennaya Duma. Tretiy Sozıv (1907-1912), 1907). Kafkasya'dan 2, Kırım'dan 1 milletvekili ile Rusya Müslümanları toplamda 10 milletvekili seçebilmişti (Devlet, a.g.e.: 151).

22 milyon Müslümanın yaşadığı Rusya'da kendi haklarını temsil etmek için getirilen kısıtlamaya devlet gazeteler vasıtasıyla açıklama getirerek yeni mecliste temsiliyet hakkının ve daha önceki meclisin fes edilme durumunda kalmasının suçunu milletvekillerinde olduğunu dile getirmişlerdir. *“Devlet yönetim şeklini anlamaktan yetersiz ve çoğunluğunun orta seviye eğitimde olması”* sebebiyle temsilciler arasında ayrımcılık yaparak, Kafkasya ve Türkistan, Bozkır bölgelerindeki temsilci sayının azaltılmasını aşağıdaki sözlerle ifade etmiştir (Bakinskiye Guberinskiye Vedomosti, 1907):

“Bu bölgeler İmparatorlukla tümüyle bütünleşemediklerinden, milletvekilleri de kendi çıkarlarıyla toplumun çıkarlarının genelliğini anlamaktan mahrumdurlar.

Yurttaşlık açısından gelişme sağlayamamış uç bölgelerde, Türkistan'da, sahra eyaletlerinde ve Yakutya eyaletinde ise seçimler geçici süreliğine askıya alınmıştır.”

Azerbaycan Üçüncü Devlet Duması'nda Bakü, Yelizavetpol ve Yerevan Guberniyalarının Azerbaycanlı ahalisi Yelizavetpol Guberniyasından temsilci olan H. Hasmehmetov'u ikinci kez Kadet partisinden seçmişlerdi (Seidzade, 2004; 174).

Tavrida Guberniyasından ise Kırım'ı temsil etmek üzere liberal Kadetin bu bölgede itibarsızlaşması sonucu muhafazakâr Oktyabristlerin taraftarları artmıştı. Müslümanların temsilci çıkartma ihtimallerinin düşük olmasına rağmen muhafazakâr soylu İsmail Mirza Müftüzade milletvekili seçilmişti. Aralarında 1 Kırım Tatarının bulunduğu Tavrida Guberniya milletvekillerinin tümü muhafazakâr görüşe sahiplerdi (Kırımlı, 2010: 129).

Çar ailesine yakınlığıyla bilinen aynı zamanda Rus ordusundan emekli albay olan Müftüzade, Kırım Tatarlarının soylu sınıfına mensup olduğundan geniş topraklara da sahipti. Siyasi görüşünden dolayı Müslüman Fraksiyonunun çoğunluğunun sosyalist görüşleri paylaştıkları için mesafeli durmaktaydı. Fakat Müftüzade meclis gündemine fraksiyonun da daha önceler savunduğu vakıf toprakların kullanım haklarının Kırım Tatarlarına verilmesini getirmişti (Kırımlı, a.g.e.: 131). Aynı zamanda Duma'nın Dini İşler Komisyonunun Müslüman temsilcilerinin azınlık halde olmasını söyleyerek, 22 milyon Müslüman nüfusa karşılık 2 Müslüman temsilcinin olmasını eleştiriyordu (Kırımlı, a.g.e.:131).

Üçüncü Devlet Duması milliyetçi ve muhafazakâr partilerin koalisyonu ve üstünlüğüyle yürütüldüğünden meclis kürsüsünde sık-sık dile getirilen konuşmalar Ruslaştırma politikalarına geri dönülmesi gerektiği, azınlıklar üzerinde kontrolün sıkılaştırılarak 1905 Devrimiyle elde ettiği hakların geri alınması yönündeydi. Rus-Tatar okullarının ve vakıfların kapatılması gibi radikal görüşler Başbakan Stolipin tarafından onaylanmasa da Müslümanların sosyalist görüşlerinden dolayı üzerlerindeki baskı arttırılmıştı (Devlet, 2020: 151).

Milletvekili seçilmemesine rağmen Müslüman Fraksiyonu başkanlığını yürüten A.M. Topçubaşov ve 8 üyesi yasa tasarılarının, meclis sorgularının hazırlanmasında yakından ilgileniyorlardı. Fraksiyon ayrıca Kadet partisi çatısı altında faaliyet

yürütülmesi yönünde ortak karara varmıştı (Seidzade, 2004: 176). Fraksiyonun kararlaştırarak gündeme getirdikleri konular; ana dilde ilköğretim eğitim hakkının tanınması, özyönetimin uygulanması, inanç özgürlüğü ve bu bağlamda devlet kurumlarına tatar dilinde konuşma hakkı ve ana dilde dilekçe verilmesi yönünde taleplerden oluşmaktaydı (Develi, 2021: 293).

Rusya Müslümanları modernleşme yönündeki temel sorunlara çözüm aramak için mecliste çalışmalar yürütürken, bir yandan taleplerinin tersi yönünde kararlar hükümet tarafından onaylanmaktaydı. 9 (22) Kasım 1907 tarihinde Stolipin'nin yüzyıllardır süregelen toprak sorunu, 1861 yılında serfliğin kalkmasıyla topraksız kalan ve sayıları 10,5 milyondan fazla olan köylülerin bu sorununu çözmek adına toprak reformunu hayata geçirmiştir. Reformun yapılmadaki amacı sosyalist grupların toprak sorunu üzerinden geniş halk kitlelerini arkalarına alarak hükümete karşı eylemlerde buluna bilmelerinden doğan endişeydi. Toprak reformuyla köylülerin ortak kullanım toprağı olan fakat hiçbir şekilde satılmasına müsaade edilmeyen “Mir” sisteminin lağvederek, köylülerin toprak sahibi ola bilmesinin önünü açtı (Kurat, 2020: 420).

4.8. RUSYA MÜSLÜMANLARININ DÖRDÜNCÜ DEVLET DUMA (15 KASIM 1912-1917) FAALİYETLERİ

Üçüncü Devlet Duma'sının Haziran 1912 yılında yasal sürecinin sonlanması ve Çarın “Devlet Dumasının feshedilmesi ve Devlet Duması seçim prosedürünün değiştirilmesine ilişkin” gösterişiyle kapatılmış, kısa süre içerisinde yeni meclisin faaliyete başlaması için seçim sürecini başlatmışlardı (Seidzade, 2004: 189). Önceki seçimlerde olduğu gibi yeni seçimde de seçmenlerin sayı toprak sahipleri ve büyük burjuvazinin lehine olacak şekilde yeniden dağıtıldı.

Hükümet ülkede süregelen iç karışıklığı ve huzursuzluğu “sessizce” lehine çevire bilmek, yasalar üzerindeki “baskının” yardımıyla Dumadaki muhalif partilere karşı konumunu korumak ayrıca Dumanın sola kaymasını engellemek adına istediğı milletvekili kadrosunu oluştura bilmek için büyük çaba sarfetmişti. Hükümet aynı zamanda Kutsal Sinod'un toplum üzerindeki etkisini kullanarak seçim sürecinde din görevlilerini de seferber etmiştir. Bu doğrultuda IV. Dumaya Oktyabristlerin Voronej eyaletinden seçilmiş olan milletvekili Mihail İliç Simyonov kaleme aldığı anılarında bu konulara değinerek şunları kaleme almıştır (İvançenko, 2008: 675):

“Kutsal Sinod’un baş savcısı V.K. Sabler’in din adamlarını, özel olarak rahipleri seçimlere katılmak üzere atamak ve doğrudan, şikâyet etmeden, körü körüne üstlerinin talimatlarını yerine getirecek şekilde seferber ettiğini hatırlamak yeterlidir. Piskoposluk makamının talebi yerine getirilmediği takdirde cemaatin birçok şeyden mahrum bırakılması tehdidine kadar tüm araçlar kullanıldı. Talep, hükümet için istenmeyen kişilerin başarısız olması ve din adamlarının birleşmesinin gerekli olduğu düşünülen bu yöndeki tüm adayların desteklenmesiydi.”

Sonuç itibariyle yeni ve çarlığın sonuncu meclisinde partilerin dağılımı şu şekildeydi: Sosyal Demokrat İşçi Partisi-15, Trudovikler- 9, İlerici Parti- 48, Kadet- 52, Oktyabristler-98, Milliyetçiler-120, Sağcılar-65 vekil, Müslümanları ise 6 milletvekili²⁰ temsil etmekle bağımsız ve küçük partiler dahil toplam milletvekili sayısı 442’di (Boioviç, 1913). Dördüncü Dumanın iktidar-muhalefet parti dağılımında üstünlüğü hükümet destekçisi partiler üstünlük sağlamışlardır (Kurat, 2020: 425).

Müslümanları temsil eden vekiller ise Ufa’dan:

İ.A.Ahtemov (hukukçu),

G.H. Bayteryakov (muhasibeci),

K.B. Tevkilev’den (subay) ibaret 3 kişi,

Orenburg Eyaletinden:

G.H. Yenikeyov (eğitmen, hayırsever),

Kafkasya ve Transkafkasya’dan toplam 10 milletvekili olmakla Bakü, Yelizavetpol (Şimdiki Gence-Azerbaycan) ve Yerevan Eyaletlerinden Müslümanları temsil etmek adına 2 vekil seçilmişti. Bakü’den Müslüman Fraksiyonunda:

²⁰ Prof. Dr. Nadir Devlet “Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917) adlı kitabında Duma’da Müslümanları temsil eden vekil sayısını 7 olarak belirtmiştir. Müslüman Fraksiyonu dışında Samara Eyaletinden Sağcı Partiden seçilen Tatar M. Minnigaleev olmuştur (Devlet, 2014: 153-154). Fakat Dördüncü Devlet Duma milletvekilleri listesinde Minnigaleev’in Müslüman Grubundan seçildiği bilgisi yer almaktadır (Boioviç, 1913: 279).

M.Y. Cafarov (1885-1938)- hukukçu, Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Sanayi ve Ticaret Bakanı (28 mayıs 1918- 17 haziran 1918), Dışışleri Bakanı (14 mart 1919-22 aralık 1919)

Ermeni kökenli M. Papacanov (1869-1929) ise Ermenileri temsil etmek adına Kadet'den seçilmişti.

Dağıstan Bölgesinden Hacıbekov ise Oktyabristlerden Müslümanları temsil etme hakkı kazanmıştı (İvançenko, 2008: 418), (Devlet, 2014: 153).

Müslüman Fraksiyonu daha önceki meclislerde olduğu gibi meclis içindeki koalisyonunu Kadet partisiyle kurmuşdu. Buna sebep ise fraksiyon üyelerinin Duma'da soru önergesi vere bilmesi için minimum 30 milletvekilinin imzasını sunması gerekiyordu. Müslüman temsilcilerin sayca az ve değişimden yana olmaları daima onları Kadet'le ittifakta buluşmaya zorunlu kılıyordu (Seidzade, 2004: 192). Aynı zamanda Çarlığın sonuncu Duma'sında Müslümanlar arasında da diğer partilerin çatısı altında bulunması Azerbaycanlı Müslümanlar tarafından gazetelerde “müslümanların kendi sorunlarını yeteri kadar ışıklandırmakta kıyafetsiz kalacağından kendi milli partisinin kurulması gerektiğı” yönündeki telkinleri milliyetçilik yönünde düşüncelerin toplum nezdinde karşılık bulduğuna işaret etmektedir (Seidzade, a.g.e.: 193).

Benzer hikayeler Rusya'nın çeşitli bölgelerinde basılan Müslüman gazetelerinde dile getirilerek, Müslüman milletvekillerinin yetersiz sayıda olması nedeniyle koalisyon içerisinde asli unsur olamamışlardır. Koalisyona liderlik edecek siyasi gücü tek elde toplaya bilecek kadar sayısal üstünlüğe sahip olmamaları “Müslüman Fraksiyonu” ancak alınan tüm kararlarda iştirak eden bir grup haline getirmiştir. Ögle ki kendine has programlarının ve iç dinamiklerinin olmasına rağmen Duma'yı konsolide etmeye muktedir güçten kabil olmaları gelecek planlarına ilişkin takvimi sürekli ertelemektedir.

Rusya Müslümanlarının Dördüncü Duma faaliyetleri meclisin uzun süreli tatillere girmesiyle yeterli kazanım elde edememiştir. Müslüman Fraksiyonu yeterli sayıya ulaşamadığı için din, soru önergesi, şehir yönetimi gibi önemli komisyonlarda yer alamamışlardı. Aynı zamanda meclisteki üstünlüğü elinde tutan sağ partilerin

fraksiyon ve üyelerine karşı lakayıt tavırları Müslüman milletvekillerinin gündem maddeleri görüşmelerinde seslerinin duyurulmamasına neden olmuştur. Fakat olumlu gelişmeler olarak 1914 yılının Haziran ayında düzenlenen “Rusya Müslümanlarının kongresi” ve 1917 yılındaki “Tüm Rusya Müslümanları Kurultayı”dır ki çarlığın sınırları içerisinde yaşayan Müslüman Türklerin siyasi-sosyal ve kültürel faaliyetlerini sistemli şekilde değerlendire bilmişlerdir (Devlet, 2014: 154-155).

Sonuncu Duma’nın faaliyetleri ülkede geniş çaplı buhran havası altında sürmekteydi. Çarizme karşı beslenen umutlar karşılıksız kalmış, meclisteki tartışılan, değerlendirilen kararlar ve yasalar sadece kağıt üzerinde varlığını sürdürmüştü. Toplumdaki hoşnutsuz hava Duma’nın iç koridorlarına kadar ulaşmıştı. Bu tehlikeli atmosferde kendilerini seçen halkın gazabından çekinen milletvekilleri sineyi millete dönmek zorunda kaldı. Bu hamlenin Çarı ve siyasi otoriteyi karşısına almak anlamına geldiğini bilmelerine rağmen varlıklarının devamını yine halkın rızasına bağlı olduğunun farkında olarak halkın yanında yer aldılar.

4.9. BÜTÜN RUSYA MÜSLÜMANLARININ 1-11 MAYIS 1917 TARİHLİ KURULTAYI

Şubat Devriminin toplumda ve yönetimde oluşturduğu değişim rüzgarları Rusya Müslümanları arasında da Birinci Dünya Savaşı arefesinde oluşan siyasi mücadeleyi alevlendirmişti. Çarlığın baskıcı ve başından beri süre gelen çifte standartlı yaklaşımı Müslüman aydınlar tarafından öfkeye ve hınca sebep olmuş, Şubat devriminin doğurduğu özgürlükçü ortam onları siyasi taleplerini gerçekleştirmek yönünde adımlar atmaya itmiştir. Devrim sonrası Geçici Hükümetin iktidarı ele geçirmesiyle halk tarafından sağlanan destek sonucu yönetimde de toplumu memnun eden kararlar alınmasına yönlendirdi. 20 Mart 1917 tarihli Kararnameyle halkların eşitliği ilan edilmiş, bu özgürlükçü ortam yeniden politik gelişmelerin oluşmasına zemin olmuştur. Böyle bir ortam içerisinde Rusya Müslümanları da yeni iktidar sahipleriyle ortak karara varmanın yollarını aramaya başlamışlardı.

Şubat devrimine hazırlıksız yakalanan Müslüman aydınlar ideolojik farklılıklarının olmasına rağmen ortak zeminde buluştukları nokta tüm Rusya Müslümanlarının hürriyetlerini elde etmesi ve kendi modernleşme süreçlerinin siyasi boyutunu aktifleştirmekten ibaret olmuştu. Çeşitli bölgelerde yaşayan aktivistler mart

ayından nisan ayına kadar süreç içerisinde toplantılar, kurultaylar ve kongreler düzenleyerek aktif siyasi faaliyete başlamışlardı (Devlet, 2020: 307).

Petersburg Müslümanları 4 Mart 1917 tarihinde düzenledikleri ilk toplantıda, başkentteki Müslümanları tek bir örgüt etrafında birleştirme, kentteki Müslümanları güncel olaylar hakkında bilgilendirmek için Tatarca bir bülten yayınlamaya başladılar. Amaç meydana gelen değişiklikleri tartışarak ve Müslümanların acil sorunlarını tespit etmek adına bir dizi siyasi konferans ve toplantı düzenlenmesi, bir Müslüman kongresi toplama, Ufa’da faaliyet gösteren Orenburg Ruhani Meclisi Müftüsü M. S. Beyazitov’un derhal görevden alınması ve yerine Müslümanların kendileri tarafından önerilen bir liderin getirilmesi için tedbirler alma kararı aldılar (İshakov, 2014: 122).

Kırım’da da “Hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve adalet” sloganları eşliğinde 17 Mart 1917 tarihinde düzenlenen gösterişler daha sonra Kırımlı aydınların önderliğinde yüksek katılımlı kongrenin düzenlenmesine öncülük etti. 25 Mart 1917 yılında Akmescit’te düzenlenen kongrede alınan kararlar başlıca olarak Kırım Müslümanlarının milli-medeni muhtariyeti, dini kurumlardaki Çarlık idaresi altındaki yönetimin lağvı ve buna bağlı olarak Vakıf topraklarının Müslümanlara geri verilmesi, yerel yönetimlerde temsilcilerin seçilmesinin halk tarafından gerçekleştirilmesi yönünde olmuştur (Devlet, 2020: 307-308).

Şubat Devriminin özgürlükçü rüzgarları Kafkaslarda da ilgiyle ve heyecanla karşılanmıştı. Buna başlıca sebep ise Romanovlar’ın yerine geçen Geçici Hükümetin ülke genelinde tüm yurttaşlar arasındaki dini ve milli özelliklere dair tüm engelleri kaldırmasıydı. Bu da Rusya Müslümanlarının yaşadığı bölgelerde değişen ve yenilenen iktidar ile aralarındaki ortak özellikleri belirten yönde yerel yönetimde daha fazla söz hakkına sahip ola bilen idari anlayışın inşasını oluşturmaktı.

Ülkenin petrol sanayisinde giderek başkent konumuna yükselen Bakü’de de iktidarı ele geçiren sol ideolojinin taraftarları çoğalmıştı. Bu bağlamda Bakü’de 2 şekilde cereyan eden siyasi hizipler mevcuttu. İlki köylü kökenli Sosyal Demokrat ve Sosyal Devrimcilerden oluşan ve başında Bolşevik Stepan Şaumyan’nın bulunduğu Bakü Sovyeti’ydi. Siyasi otoritesi güçlü ikinci hizip ise Müslümanlar arasında daha fazla tanınan ve Müslüman Halk Cemiyetleri çatısı altında toplanan hizipti. Genellikle

İslamcılık, Sosyalizm, Türkçülük ideolojileri etrafında şekillenen örgütlerin başında A.M. Topçubaşov, Yürütme Komitesinde ise M.H. Hacinski yer almaktaydı (Swietochowski, 1988: 124). Örgütün merkez komiteleri Bakü ve Gence şehirlerinde faaliyetlerini yarı gizli ve yarı açık şekilde sürdürmekteydi. Bakü’de aktif faaliyette bulunan, 1911 yılında kurulmuş ve 1917 Şubat Devrimine kadar gizli faaliyette bulunan Müsavat Partisiydi. Kuruluş amacı Rusya Müslümanlarının Ruslarla eşit haklara sahip olmasını savunmaktı. Kurulduğu andan itibaren önce İslamcı ve daha sonra Türkçü ideolojiler etrafından varlığını sürdürmesi geniş kesimlere hitap etmeye çalıştığını göstermektedir. 1917 yılına kadar yerlatında 3 kişilik hücreler şeklinde gizli yürütülen faaliyetler Kafkasya’dan ilave İran’da da faaliyetini sürdürmüştü. İlk başlarda halk tabanlı taraftarlarının olmamasına rağmen, Müsavat öğrenci, tüccar, aydınlar tarafından desteklenmekteydi. Öyle ki parti programını oluşturan 9 madde de orta sınıfın ekonomik, ticari ve kültürel sorunlarına odaklanmıştı (Swietochowski, 1988: 107). Şubat Devrimi sonrasında ise Müsavat Partisi Müslüman işçileri başta olmak üzere halkın geniş kesimi tarafından destekçiye ulaşmıştı. 1917 yılının Haziran ayında Müsavat partisi Difai Partisinin başını çektiği ve içerisinde N.Yusufbeyli’nin, H. Ağayev’in vb. bulunduğu Türk Adem-i Merkeziyyet Fırkasıyla birleşerek, Türk Adem-i Merkeziyyet Fırkası-Müsavat’ı oluşturmuştu. Parti programının üzerinde durduğu uluslaşma sürecinde idari yönetiminin hangi yönde olacağı yönündeydi. Müsavatçıların da sık-sık seslendirdiği fikir, Rusya içerisinde federatif cumhuriyet şeklinde Müslüman halkların demokratikleşme bileceğiydi (Swietochowski, a.g.e., 129).

Şubat Devrimiyle Kırım ve Azerbaycan başta olmak üzere tüm Rusya Müslümanları arasında uluslaşma sürecinin hızlandığı ve bunun ideolojik şekillenmesi başlıca olarak türkçülük ve sosyalist yönündeydi. Tüm Rusya Müslümanları Kurultayı da 1917 yılında bu düşünceler ekseninde Moskova’da hayata geçirildi. Kongre, Moskova’da Azerbaycanlı petrol zengini hayırsever Şemsi Asadullayev’in Müslümanlara hediye ettiği binada 900 kişilik katılımı ile gerçekleşmişti (Devlet, 2020: 311). Kongrenin diğerlerinden ayıran özelliği delegeler arasında 112’nin kadınlardan oluşmasıdır ki, Rusya Müslümanları arasındaki modernleşme hareketinde kadını geleneksel düşüncelerin karanlığından çekip almış, toplumsal gelişmelerde kadınlara söz hakkı vermişti. Kongre Kuran-i Kerim’in okunması, sonrasında başkanlık kurulu

seçimlerin yapılması ve daha sonra çeşitli bölgelerden gelen telegrafların okunmasıyla açılışını yapmıştı. Kongreye katılım sadece etnik kimliği Türk olan Müslümanlardan değil, Letonya, Litvanya, Polonya, Dağistan'dan gelen misafirlerden oluşmaktaydı. Ayrıca ideolojik olarak çeşitlilik de kongre konuşmalarında gözlemlenmektedir.İşçi, köylü, asker sovyetlerinin temsilcileri de dil, kültürel ve sosyal gelişmeler üzerinden konuşmalar yapmışlardı (İlgar, 1990).

Görüşülen başlıca konu dini meseleler üzerine olmuştu. Yeni iktidarın Hristiyanlara tanıdığı imtiyazları Müslümanlar için de göstermesi gerektiği, dini kararların Müslümanların kendilerinin seçtikleri dini görevliler tarafından alınmasının doğru olacağı yönde vurgusunu yapmışlardı. Ayrıca Yabancı Dinler Daire başkanı Kotlayerski'nin Rusya'nın çıkarlarını koruyarak Müslümanları tek çatı altında yaşamalarının her iki tarafa avantajlara sağlaya bileceği fikirlerini ifade etmişti (Devlet, 2020: 312). Kırım'lıları temsil eden Cafer Seydahmet de Müslümanların birleşmesi yönünde çağrıda bulunmuştu.

Aralarında A.M. Topçubaşov, Cafer Seydahmet vb. yer aldığı seçili Başkanlık Kurulu, Kongre programını Rusya'nın muhtemel idari yapısı altında Müslümanların kültürel ve mahalli özerkliğe, eğitim ve kültürel alanlardaki gelişmelerin Müslümanlar arasında yaygınlaştırılması, yerel yönetimlerde düzenlemeler, askeri, siyasi alanlardaki örgütlenmeler, tüm Rusya Müslümanlarının milli sovyetinin oluşumu vb konular başlığı altında sundu (İlgar, 1990).

Kongrenin ilerleyen günlerinde gündem maddesi Rusya'nın yeni siyasi yapılanması altında Rusya Müslümanlarının kendi kaderlerini hangi yönde tayin edecekleri hakkında olmuştu. Ahmet Salihov konuşmasında Rusya sınırları içerisinde dağınık şekilde yaşayan Müslümanların federatif yapı içerisinde değil de medeni muhtariyet elde etmesinin birliğe zarar vermeyeceğini belirtmişti (İlgar, a.g.e., 109). Federasyonunu olması durumunda alt etnik gruplara bölünerek paralana bileceği endişesine karşın, Kuzey ve Güney Kafkasya, Sırderya, Fergana, Semerkant, Hazar tesi vilayetlerini içine alan Türkistan, Bozkır vilayeti ve Sibirya'dan oluşan 4 mahalli idare fikrini ne sürüyordu (Devlet, 2020: 316).

Azerbaycan'ı temsil eden Mehmet Emin Resulzade de Ahmet Salihov gibi adem-i merkezîyet fikrini savunarak bu fikrini federasyon yapısının gerektiği yönünde şekillendirmekteydi (Devlet, a.g.e.,316):

“Rusya’nın 30 milyon Müslümanın 29 milyonu Türktür. Biz mahalli-millî muhtariyet esasına göre, Azerbaycan, Dağıstan, Türkistan vb. gibi ayrı mahalli hususiyetlere malik olan Türk kavimleri için muhtariyet istiyoruz”

Kongrenin devam eden günlerinde idarî yapı üzerinden yapılan oylamalarda Resulzade’nin savunduğu federal sistemli yapı lehinde 446, aleyhinde ise 271 oyla kabul edildi. Salihov’un fikrine ise aleyhinde oy veren sayı lehinde verenlerden iki kat fazla şeklinde 422 oyla kabul edildi. Bu oylama sonucunda alınan kararlar federal yapı sistemi ve toprak özerkliği olmayan milletler içinse millî-kültürel özerkliğe dayalı halkçı cumhuriyet yönündeydi. Buna ilaveten Rusya Müslümanlarının birliğinin sürdürüle bilinmesi ve dinî, eğitim, kültürel alanlardaki faaliyetlerini yürüte bilmek adına merkez komitesi kurulması kararı alındı (Devlet, a.g.e., 318).

Kurultayın kabul ettiği iki karar Rusya Müslümanlarının gelecek faaliyetleri açısından değerlendirdiğimizde başarıya ulaşmadan geçerliliği sadece yazılı şekilde kalmış, ilk maddenin-özerklik meselesinin sınırları, hangi şartlar altında gerçekleşeceği belirtilmemiştir. İkinci maddede ise kültürel, sosyal, eğitim ve dinî alanlardaki birlik, kısa süre içerisinde dağınık şekilde yaşayan Müslümanların farklı yollar izlemesiyle son bulmuştu.

11 günlük süren çeşitli başlıklar altında düzenlenen toplantılarda görüşülen kadın hakları, eğitim, işçi hakları, dinî işler başlıklı konular modernleşmenin gelişim evreleri açısından önem teşkil etmektedir. Eğitim konusundaki alınan kararlar 24 maddeden oluşarak başlıca bu kararları içermektedir:

-Eğitim ve kültürel alanlardaki faaliyetler her ulusun özyönetimi altında sürdürülecektir.

-Okullardaki eğitim dili yeniden işlenecek şekilde ilköğretim düzeyindeki dilin yerel lehçelerden oluşacak, ortaokullar ortak Türkçenin kullanımı zorunlu tutulacaktır, yüksek eğitimde ise ortak Türkçenin kullanılması kararlaştırılmıştır.

-Okul yaşına başlayanların okula kayıt yapması ve eğitime devam etmesi zorunludur.

-İlkokulların yeni tip okul modeli çerçevesinde düzenlenmesine ve içerisinde aynı zamanda dini derslerin yapılmasına;

-Eğitimde Rusçanın yabancı dil kategorisinde öğretilmesine;

-eğitim ve kültürel faaliyetlerinin sürdürüle bilinmesi için devlet desteğinin ve yerel yönetimlerinin desteğinin sağlanmasına;

-Yerel okullarda eğitimini başarıyla tamamlayan öğrencilerin Rus tipi okullarına sınavsız girmelerine izin sağlanmasına;

-Karma eğitim sisteminin yerine göre uygulanması yönünde kararlar alınmıştı (Bütün Rusya Müslümanlarının 1917-nci yılda 1-11 Mayıs'ta Moskova'da toplanan Genel Müslümanlar Kurultayı'nın 1917: 318-319).

Görüşülen önemli konulardan bir başkası ise Müslüman kadınların hakları başlığıydı. Kurultaya katılan delegeler arasındaki farklı görüşler özellikle muhafazakar temsilciler kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmaması yönünde görüşlerini savunurken, delegeler arasındaki liberalist ve sol görüşlü temsilcilerin üstünlüğü ile konunun görüşülmesine karar verilmişti. Rusya Müslümanları arasındaki ilerleme farkının bölgesellik gösterdiği gibi kadınların toplumsal hayata kazandırılması yönünde İdil-Ural bölgesi öncülük etmekteydi. Kafkaslar ve Kırım bölgesi ise şeriatın kuralları altında kadını arka planda tutma gayesindeydi. Kurultayda gerçekleştirilen oturumlar sonucu kadınlar ile ilgili kararlar şu şekildeydi: kadınların seçme ve seçilme hakkının olması gerektiği, kadın-erkek eşitliğinin düzenlenmesi, yerel yönetim ve ittifakın yerel meclislerinde kadınların seçimlere katılması. Ayrıca nikah konusunda kadın ve erkeğin rızası ile evlenmesine izin verilmesine, boşanma hakkının kadınlara da tanınmasına, 16 yaşından küçük olmayan kızların evlendirilmemesine, başlık parasının alınmamasına karar verilmişti (Protokolleri, a.g.e., 354).

10 Mayıs tarihli toplantılarda ise işçi meseleleri Sosyal Demokratlı temsilcilerinde talepleri doğrultusunda değerlendirilmeye alınmıştı. Kurultayda öne sürülen talepler başlıca olarak işçilerin çalışma ortam ve saatlerinin iyileştirilmesi, tatillerin düzenlenmesi, çocuklu kadın işçilerin izin işlemlerinde aksamaların giderilmesi, işçilerin emek haklarının işveren tarafından gasp edilmeden düzenli şekilde ödenmesi şeklindeydi.

Kurultayda Rusya Müslümanlarının daha önceki kongrelerde de üzerinde durdukları eğitim, kültürel, dini konulardan ilave siyasi mücadelelerini de tartışmışlardı. Müslümanların birlik ve beraberliğinin siyasi alanda da temsil edilmesi için Milli Şura siyasi partisinin kurulması kararlaştırılmıştı. Bu doğrultuda konuşma yapanlar arasında Ayaz İshaki'nin siyasi partinin önemi ve ideolojisi üzerindeki eleştirisi Rusya'nın değişen siyasi süreci içerisinde Rusya Müslümanlarının da ideolojik değişiklik yaşadığını ve aynı zamanda Çarlığın çöküşüyle Müslümanların da siyasal olarak yok olacağı yönündeki endişeleri yönündeydi. İshaki, Rus partilerinin Müslümanlara hiçbir fayda sağlayamayacağını belirterek, radikal sol ve sağ partiler arasında Rusya Müslümanlarının orta yolu bulmalarının gelecekleri açısından faydalı ola bileceğini belirtmişti (Devlet, 2020: 329).

1-11 Mayıs 1917 tarihinde Tüm Rusya Müslümanlarının Kurultayı çeşitli konular başlığı altında görüşmeler düzenleyerek Müslümanların genel sorunlarını ele almışlardı. Kurultayın önemi de bu yöndedir. Çünkü daha önceki kongreler gizli veya kısıtlı imkanlar doğrultusunda gerçekleştirilirken bunu sınırlı sayıda katılımcıyla sağlamaktaydı. Şimdi ise durum Müslümanların lehine deyişerek, toplumsal sorunlarla beraber siyasi taleplerini yüksek sesle dillendire bilmişlerdi. Modernleşme faaliyetlerini tüm Rusya Müslümanlarını kapsamadan kendi sınırları içerisinde geliştirmeye çalışan ekser Müslüman Türkler açısından Kurultayın önemi birbirlerinin karşısında isteklerini dile getirme şanslarının doğmuş olmasıydı. Kurultayın eksikliklerinin olmasına rağmen Müslümanların dönemsel sorunları üzerinde sistemli bir şekilde durarak derinlemesine incelemelerde bulunmaları olumlu değerlendirmedir. Kurultayın delegeleri arasındaki farklı ideolojik yaklaşımlarının olması ve iktidardaki sosyalist görüşlerin ekser Rusya Müslümanları arasında karşılık bulması fikir ayrılığına iterek, birlik şeklinde faaliyetlerini sürdürmelerine engel teşkil

etmiştir. Bu sebeptendir ki Temmuz ayında düzenlenmesi planlanan İkinci Kurultaya Kafkas ve Kazak Müslümanları katılım sağlamadılar. Daha sonraki siyasi süreçte ise Rusya Müslümanları parçalanmış halde kendi uluslaşma süreçlerini başlattılar.

SONUÇ

Modernite çağı seküler ve din arasında yeni bir yüzleşme aşamasının kapısını aralamıştır. Bir taraftan modern eğitim sistemi, insanların değişen günlük yaşam biçimleri, toplum bilinçlenmesi ve emek faaliyetleri dinin yaşam alanını daraltarak sınırlarını çizmiş, insan aklını ise rasyonel olan ile doldurmaktaydı. Kavramın tarihsel gelişim süreci Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da 17. Yüzyıldan ekonomik, siyasi, toplumsal sistemlerdeki değişim üzerinden cereyan etmesiyle daha sonraki yüzyıllarda farklı coğrafi bölgelerde yine benzer gelişmeler ışığında ilerlemesini sürdürmüştü. Kavram Batı Avrupa’da güçlü şehir merkezine sahip feodal ve mutlakiyetçi devletlerde ortaya çıkıyorken, Doğu Avrupa’da ise daha az kentleşmiş ve daha fazla despotik yapıda meydana gelmişti (Eisenstadt, 2007: 11-12). Farklı toplumların farklı başlangıç rotaları ve kendi modernleşme sürecinde ortaya çıkardığı koşullar ve bu koşullara bağlı olarak oluşan sorunlar, modernleşme hareketiyle çözüm yollarını bulmalarına sebep olmuştur. Öyle ki Latin Amerika’ındaki modernleşme hareketinin gelişim süreci ve evreleri “beyaz efendi” ve sahip olduğu geniş topraklarda çalışan yerli nüfus arasındayken, Japonya’daki modernleşme merkezi devletin gelişimiyle cereyan etmişti. Asya’da ise kolonyal sistem içerisinde iki farklı türün; geleneksel yapı üzerine inşa edilen modernleşmeyle ve edebi-dini geleneklerin hakim olduğu monarşik toplumlardaki modernleşme hareketi mevcut olmuştur.

Rusya Müslümanları da 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında, modernleşme hareketinin etkisi altında önemli değişimler yaşadı. Bu dönemde, Miroslav Hroch’un küçük devletlerin modernleşmesi teorisine dayanarak, Rusya Müslümanları arasında benzer bir modernleşme süreci izlendi. Modernleşme hareketi, toplumun farklı alanlarında sosyal, siyasi ve kültürel değişimleri içeren geniş kapsamlı bir süreçtir. Bu süreç geleneksel yapıların yerini alarak yeni fikirlerin, teknolojilerin ve değerlerin benimsendiği bir dönemi kapsamaktadır. Rusya Müslümanları bu modernleşme dalgasından etkilenecek kendi toplumlarında dönüşüm sürecine girdiler. Bu modernleşme hareketi, Rusya Müslümanları arasında çeşitli yönleriyle kendini gösterdi. Eğitim, siyaset, ekonomi ve kültür gibi alanlarda önemli değişimler yaşandı.

19-20. yüzyıl Rusya'sında ikinci etnik grup olan Müslümanlar, modernleşme sürecinin etkisiyle dini kimlik olan Müslümanlıktan etnik kimliğine geçiş sağlaya bilmiştir. Bu bağlamda çalışmamız kontrol edilebilir çerçevede tutmak için Kırım ve Azerbaycan üzerine odaklanmıştır. Yine bu doğrultuda ümmetten millete geçiş sürecinde mercek altına aldığımız etnik grubumuzun modernleşme hareketinin Çarlık dönemini kapsamıştır.

Hroch'un A evresi diye belirttiği ve bu evrede aydın sınıfının eğitimsiz soylu ailelerden veya çarlığın hizmetine gire bilmiş yoksul memurlardan oluşmuştur. Kendi imkanları doğrultusuna bilinçlenme ve dünyayı tanıma serüveni daha sonraki kuşak aydınları için de rehberlik etmiştir. Yine A evresi aydınları arasında "kendini tanıma ve anlama" doğrultusunda geliştiğini görülmektedir. Aydınlar sınıfının hedefi geleneksel düşünce şeklini, dini inanışın reformunu amaçlamaktaydı. İlk başta dilsel faaliyetlerde girişim yerel dillerde basın işlerinin yaratılması hedeflenmişti. Yine ilk aşamada siyasi anlam yüklü millet oluşturulma izlenilmemiş, ümmet kimliğinden kimlik bunalımı içerisinde yerel kimliklere bürünmüşlerdi.

Millet bilincinin ve uluslaşma sürecinin henüz bu dönemde ortaya çıkmadığını ise Rusya Müslümanlarının kültürel alanla sınırlı kalan faaliyetleri üzerinden değerlendirdiğimizde kendilerini Çarlıktan ayrı olarak düşünmüyor, Rusya'nı bir bütün olarak yönetimini ve kültürel üstünlüğünü kabul ederek bağlılıklarını ve hayranlıklarını gösterecek eylemlerde bulunmuşlardır. B evresi ve C evresine geçişte dünyanın merkezi konumundaki Avrupa'dan yayılan milliyetçilik dalgalarının etkisi Rusya Müslümanlarının milli bilincini oluşturmuştur. Osmanlı ile etnik bağlılıklarının kültürel ve siyasi faaliyetlere yayılmasıyla iki imparatorluk arasındaki aydınlar sınıfı, milliyetçi fikirler bağlamında Rusya'ya bağlılık fikrinden uzaklaşmışlardır.

Rusya Müslümanları Hroch'un da belirttiği gibi eğitimsel, kültürel, sosyal ve en son siyasi alanda toplumsal hareketliliğe katılmışlardır. Başlıca olarak eğitim, Müslümanların modernleşme hareketinin en önemli unsurlarından birini teşkil etmekteydi. Aydınların faal girişimleri sonucunda modern eğitim kurumları kuruldu ve batı tarzı eğitim yöntemleri benimsendi. Bu sayede, genç nesiller modern bilgi ve becerilerle donatılarak toplumun ilerlemesine katkı sağlamışlardır. Kültürel alandaki modernleşme ise Batı kültürü ve değerleri, Rusya Müslümanlarının yaşam tarzında ve

düşünce yapısında giderek büyük önem kazanmaya başlıyordu. Sanat, edebiyat ve müzik gibi alanlarda batı tarzı etkiler gözle görülür hale gelmiş ve yeni akımlar ortaya çıkmıştı. Bunun sonucu toplumun kültürel zenginliği ve çeşitliliği artmaktaydı. Dergi-gazete faaliyetleri Müslümanların aydınlanma sürecini teşkil etmektedir. Kazan'dan sonra Azerbaycan'da çok fazla sayıda matbaaların açılması Müslümanları alakadar eden sorunları ele alan, siyasi, ekonomik, edebi, günlük konular, dünyadan haberler başlığı altında çeşitli dergi-gazetelerin yaygınlaşmasına sebep oldu. Siyasi alanda da modernleşme hareketi etkili oldu. Rusya Müslümanları siyasi katılım ve temsil konusunda daha aktif hale geldiklerini söylemek mümkündür. İstekleri ve talepleri dile getirmek için siyasi teşkilatlar oluşturarak örgütlendiler. Bu sayede, kendi haklarını savunma ve toplumsal değişim taleplerini ifade etme imkânı elde etmiş oldular. Ekonomik alanda da modernleşme sanayileşme ve ticaretin gelişmesi Rusya Müslümanlarına yeni iş fırsatları sağladı. Geleneksel tarıma dayalı ekonomik yapı yerine modern endüstriyel üretim ve ticaret faaliyetleri öne çıktı. Bu da toplumun ekonomik refahının artmasına ve yaşam koşullarının iyileşmesine katkıda bulundu.

Ancak modernleşme hareketi sadece olumlu etkileriyle değil, bazı zorluklar ve çekişmeleri de beraberinde getirdi. Geleneksel değerlere bağlılıkla modern değerler arasında çatışmalar yaşandı ve bu da toplumun bölünmesine neden oldu. Ayrıca, modernleşme süreci bazı Müslümanlar arasında kültürel ve dini kimlik kaygılarına yol açtı. Sonuç olarak, Miroslav Hroch'un küçük devletlerin modernleşmesine dair teorisi, 19. yüzyıl sonu-20. yüzyılın ilk yarısında Rusya Müslümanları arasındaki modernleşme hareketini anlamamızı sağlar. Bu dönemde, eğitim, siyaset, ekonomi ve kültür gibi alanlarda görülen değişimler, toplumun dönüşüm sürecini yansıtırken, bazı zorlukları da beraberinde getirmiştir. Bu süreç, Rusya Müslümanlarının modern dünyaya uyum sağlama çabalarını ve kimlikleriyle ilgili mücadelelerini göstermektedir.

Rusya Müslümanları arasındaki ekser konulardaki görüşlerin ortak olmasına rağmen daimî birliğin sağlanamaması gözlemlenmektedir. Çalışmamızın ana aktörleri olan Azerbaycan ve Kırım üzerinden bu konuya eğilecek olursak, iki bölgenin de aydınları, milli kimliklerini ve haklarını savunmak için aktif bir rol üstlendiklerini söylemek mümkündür. Ancak, her bölgedeki toplumsal hareketlerin bazı özel

farklılıkları da bulundurduğu bir gerçektir. Öncelikle benzerlikleri ele alacak olursak milli kimlik ve bağımsızlık savunuculuğu hem Azerbaycan hem de Kırım aydınlarında kendi kültürel kimliklerini ve milli değerlerini korumak ve bağımsızlıklarını sağlamak için çaba gösterdikleri bilinmektedir. Her iki bölgedeki aydınlar, kendi halklarının haklarını talep etmek, kültürel miraslarını korumak ve ulusal bağımsızlığı desteklemek amacıyla siyasi hareketlere öncülük etmişlerdir.

Eğitim ve kültürel alanda hem Azerbaycan hem de Kırım aydınları, eğitimin ve kültürel faaliyetlerin önemini vurgulamış ve toplumlarını modernleştirme yönünde her iki alanında ilerlemeye odaklanmışlardır. Eğitim kurumlarının kurulması, okuryazarlık oranlarının artırılması ve batı tarzı bilgi ve düşünceyle donanmış bir aydın sınıfın oluşturulması gibi amaçlar, her iki bölgedeki aydınlar arasında paylaşılan hedeflerdi.

Siyasi Örgütlenme alanında her iki bölgedeki aydınlar, siyasi örgütlenmeler aracılığıyla ulusal taleplerini dile getirmeye çalışmışlardır. Partiler, dernekler ve kültürel kuruluşlar gibi yapılar, toplumsal hareketlilik için kullanılmıştır. Bu örgütlenmeler, ulusal bilinci güçlendirmek, politik temsiliyet sağlamak ve ulusal talepleri dile getirmek için önemli bir araç olmuştur.

Modernleşmenin temel ilkelerinin gelişmekte olan her toplum için adeta reçete olarak kabul edilip uygulamaya konulmasının kabul edersek, modernleşme için hız, alan ve dış faktörlerin önemiyle Rusya Müslümanlarının Kırım ve Azerbaycan kanadının benzerlikleriyle beraber farklılıkları da çalışma boyunca gözlemlenmiştir. Her iki toplumun gelişim aşaması temelde finansal etkiler doğrultusunda farklılık göstermiştir. Ekonomik altyapının etkileridir ki Kırım Türkleri arasında siyasi mücadele sürecini etkilemiştir. Bu sebeple de siyasi hedefler doğrultusunda Azerbaycan aydınlarının çoğunluğu, bağımsız bir Azerbaycan devleti kurma hedefiyle siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Kırım aydınları ise, Kırım Tatar milli kimliğini koruma ve Kırım Tatar özerkliğini elde etme amacıyla mücadele etmiştir. Siyasi hedeflerdeki bu farklılıklar her iki bölgedeki siyasi faaliyetlerin özgünlüğünü yansıtmaktadır.

Öte yandan coğrafi konum da siyasi süreci etkiler konuma sahiptir. Azerbaycan ve Kırım, coğrafi farklı bölgelerdir. Bu nedenle, her bölgedeki siyasi faaliyetler, yerel koşullar ve gelişmelerden etkilenmiştir. Azerbaycan aydınları, İran, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi komşu ve etkileyen güçlerle daha yakın ilişkilere sahiptir. Azerbaycan'ın Rusya İmparatorluğunun periferik bölgesi olması ve buna karşılık Kırım'ın jeopolitik konumu gereğince adeta “gözü üzerinde olan” bölge olması Kırım'ı her daim kontrol altında tutulmasına sebep olmuştur. Bu nedendir ki Kırımlı aydınlar çoğu zaman Rusya'nın etkisi altında ve Rus İmparatorluğu'na bağlı bir bölgede faaliyet göstermek zorunda kalmışlardır.

Rusya Müslümanlarının modernleşme hareketi, Hroch'un C evresi diye vurguladığı politik süreç, 1905-1917 iki devrim arasında siyasi boyuta ulaşmıştı. Devrimsel nitelik taşıyan C evresinde Rusya Müslümanları kendi kaderlerini tayin etme, yerel yönetimde söz hakkına sahip olma, mecliste temsiliyet hakkını elde ettiler. Özellikle Duma faaliyetleri siyasi süreci anlamamız açısından önem teşkil etmektedir. Rus parlamentarizminin doğası ve özellikleri, Duma'daki bireysel grupların ve milletvekili gruplarının faaliyetleri üzerinde ciddi bir etkiye sahipti. Duma projelerinin kanun hükmü kazanma şansı azaldıkça, Duma daha az “otoriter” hale gelerek ve temsil işlevine daha fazla önem vermeye başladı. Milletvekilleri, özellikle de muhalif milletvekilleri, temsil görevlerine daha sık ve daha istekli bir şekilde başvurdular ve “halkın sesi” olarak hareket etmeye çalıştılar. Bu açıdan Müslüman milletvekilleri de genel kuralın bir istisnası değildiler. Duma'nın evrimi ile Müslüman milletvekillerinin faaliyetleri arasında böyle bir doğrudan ilişki oldukça açık ve kaçınılmazdı.

Müslüman milletvekillerinin sayısının azlığı, Duma çoğunluğu ve geleneksel bürokratik yapılar üzerindeki etkilerinin önemsizliği, uzun vadeli ve etkili siyasi ittifakların yokluğu, Müslüman yasa ve projelerinin kısa süre içerisinde uygulanacağına dair umutların ve yanılsamaların giderek kaybolması- tüm bu faktörler Müslüman milletvekillerinin kendilerini öncelikle tüm emperyal organlardaki Müslüman nüfusun temsilcileri olarak algılamalarına katkı sağladı. Müslüman milletvekilleri kendilerini parti figürleri olarak değil, tüm Müslüman ümmetinin çıkarlarının savunucuları olarak konumlandırıdılar. Müslüman milletvekillerinin

konumunu, faaliyetlerini, belirli sorun ve konulara öncelik vermelerini ve Müslüman toplumla etkileşimlerinin niteliğini belirleyen bu koşullardı.

Siyasi görüşler açısından Müslüman milletvekillerinin çoğunluğu muhalif konumda yer alıyordular. Müslümanlar özellikle Kadetlere ve ulusalcı gruplara yakındı. Ayrı bir Müslüman hizip oluşturma girişimi Birinci Duma’da hayata geçirildi, ancak gerçekte ve yasal olarak Müslüman hizip sadece İkinci Duma’da gerçekleşebildi. Sayıca son derece az olmasına rağmen sonraki Duma’larda da faaliyet göstermişlerdi. Duma çalışmaları üzerindeki etkisinin derecesini ve lobi faaliyetlerini değerlendirecek olursak, Müslüman hizip oldukça zayıftı. Genel izlenim Müslüman hareketinin merkezi haline gelmiş olan Müslüman ittifakının, “sayıca az, zayıf ve hareketsiz” olduğu için görevinin üstesinden gelemediği yönündedir.

Rusya Müslümanlarının modernleşme hareketinin 1850-1917 yılları kapsadığı süreye Kırım ve Azerbaycan özelinden bakıldığında geleneksel toplum yapısından, erken uluslaşma sürecine evrildiğini söylemek mümkündür. Bu sürecin asli unsurları olan Müslüman entelijansiyanın, süreci tabana yayma gayretleri kuşaklar arasındaki ideolojik farkla darbe görmüş olsa da günün sonunda başarıya ulaşmıştır. Kırım ve Azerbaycan 1917 yılı sonrası ve SSCB’nin kurulmasıyla aynı çatı altına girdi. Ve fakat bu Sosyalist potada erime süreci tarihçileri iki ayrı guruba böldü. Çarlık çatısı altındaki Azerbaycan ve Kırım’ın daha sonra Sovyetler içerisinde de var olma çabaları bir grup tarihçi için, uluslaşma sürecinin yarıda kalması anlamı taşıırken, diğer grup tarihçiler için ise modernleşme sürecinin devamlılığı yönünde atılmış en somut adımı temsil etmekteydi (-öyle ya eğer modernizm bir devrim ve dönüşüm demek ise, Sosyalist devrim modernizmin dinamosu olacaktı).

KAYNAKÇA

- Abdiraşidov, Z. (2011). *İsmail Gasprinskiy i Turkestan V Naçalae XX Veka: Svyazi-Otnoşeniya-Vliyanie*. Taşkent: Akademnashr.
- Acar, K. (2014). *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*. İstanbul: İletişim.
- Agayev, A. (1901). *Jenşina Po İslamu i V İslam*. Tiflis: Skoropeç. M.Martirosyantsa, Mihaylovskiy pr. 81.
- Ağamalı, F. (2007). *XVIII esrin II Yarısında- XIX Esrin Evvellerinde Kuzey Azərbaycan Hanlıklarında Sosial-İktisadi Münasibetler*. Bakı: Bakı universiteti neşriyyatı.
- Ağaoğlu, A. (1911, Kasım 30). Türk Alemleri. *Türk Yurdu*, 1(1), s. 12-17.
- Ağaoğlu, A. (1915, Nisan 1). Milli Cereyan. *Türk Yurdu*, 5(80), s. 92-93.
- Ağaoğlu, A. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Şark-Garb.
- Ağaoğlu, E. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Şark-Garb.
- Ağaoğlu, S. (1940). *Babamdan Hatıralar*. Ankara: Zerbamat Basımevi.
- Ahmad, F. (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. (S. C. Karadeli, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahmed, D. (2018). Hümmet Nece Yaradıldı? *Türküstan*.
- Ahmet, D. (2018, Eylül 4-10). "Hümmet Nece Yaradıldı?". *Türküstan*, s. 12.
- Ahundov, M. F. (1985). *Kemalüddeve Mektupları*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Ahundzade, M. F. (2005). *Eserleri* (Cilt III). Bakü: Şark-Garb.
- Ahundzade, M. F. (2005). *Eserleri Üç Ciltte. III Cilt*. Bakü: Şark-Garb.
- Akçokraklı Osman Nuri Asanoviç. (2023, Mart 20). *Bolşaya Rossiyskaya Ensiklopediya*. <https://bigenc.ru/c/akchokrakly-osman-nuri-asanovich-73dc4c> adresinden alındı
- Akçura, Y. (2021). *Türkçülüğün Tarihi*. İstanbul: Kapra Yayıncılık.
- Aksakal, H. (2015). *Türk Politik Kültüründe Romantizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Akti Sobraniye Kavkaskoy Arheologičeskiy Komissi (AKAK)*, (Cilt I.). (tarih yok). Tiflis.
- Akyol, T. (1993). Ceditcilik. *TDV İslam Ansiklopedisi* (s. 211-213). içinde Ankara: TDV İslam Ansik.
- Alaç, M. (1960). Kurultay ve Kırım Parlamentosu. *Emel*, 1(1).
- Ali, A. (2015, 01). Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler Ve Milet Olgusunun Fikri Temelleri (19. yüzyılın sonu- 20. yüzyılın başı). *Yeni Türkiye Dergisi*(75), s. 516-535.
- Aliyev, F. M. (1979). *Missiya Poslannika Russkogo Gosudarstva A.P. Volinskogo v Azerbaydjane (1716-1718)*. Baku: Elm.
- Aluf, A. S. (1977). *Fevralskaya Burjuazno-Demokratičeskaya Revolyutsiya 1917*. Moskva: Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya.
- Andican, A. A. (2003). *Ceditizm'den Bağımsızlığa. Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Arabacı, H. M. (2008). Türkiye'de Kurulan İlk Kırım Türk Teşkilatları. 2(1).
- Arapov, D. Y. (2004). *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama V Rossiyskoy İmperii (poslednyaya tret XVII- načalo XX vv)*. Moskva.
- Arat, R. R. (1960). Cafer Seydahmet Kırimer. *Türk Yurdu*, 3(II), s. 23-24.
- Arşaruni, A., & Gabidullin, H. (1931). *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*. Moskva: Bezbojnik.
- Asker, A. (2021). Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikri Temelleri (19. yüzyılın Ortaları ve 20. Yüzyılın Başları. A. Asker (Dü.) içinde, *Azerbaycan Düşünce Tarihi. Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları ve 20. Yüzyılın Başları)* (Cilt 1, s. 1-43). Ankara.
- Aşırlı, A. (2009). *Azerbaycan Metbuatı Tarihi (1875-1920)*. Bakü: Elm ve Tahsil.
- Avcı, Y. (2006). Fıtrat'ın Hayatı ve İlk Devir Özbekçedeki Dil Bilgisi Terimlerinin Günümüz Özbek ve Türkiye Türkçesindekilerle Karşılaştırılması. *Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi*, 7(22), 7-22.
- Aydemir, Ş. S. (1993). *Suyu Arayan Adam* (4. b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, M. (2004, 01 01). 19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm Ve Rusya. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(15), 73-82. Şubat 10, 2022 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pauefd/issue/11128/133083> adresinden alındı

- Aydinoğlu, T. (2013). *Hasan Bey Zerdabi Hatıralarda (biyografik kaynaklar)*. Bakü: Aspoliqraf.
- Aykol, U. (2018, 11 07). Kırım Ahali Cumhuriyeti ve Kırım'da İlk Bolşevik İşgali (1917-1918). *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*(19), s. 75-103.
- Ayvazov, A. S. (2005). *Vatanım*. İstoriya Nasionalnogo Dvijeniya V Krimu: https://web.archive.org/web/20160508210559/https://vatanym.ru/?an=vs305_mpl adresinden alındı
- Ayvazov, H. S. (1908, Ocak). Rusya İnkılab-ı Kebiri. *İctihad*(2), s. 290-294.
- Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin köçürülməsi haqqında arxiv materialları*. (2018, 04 02). 04 14, 2022 tarihinde Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi: <http://milliarxiv.gov.az/az/azerbaycan-torpaqlarina-ermenilerin-kocurulmesi-haqqinda-arxiv-materiallari> adresinden alındı
- Babkin, M. A. (2017). *Konfessionalnaya Politika Vremennogo Pravitelstvo Rossii (Sbornik Dokumentov)*. Moskva: ROSSPEN.
- Bağırov, K. (1959). *Seyid Ezim Şirvani*. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Edebiyyatı Yayınevi.
- Bakıhanov, A. A. (2010). *Gülistan-i İrem*. Bakı: Berpaneşr.
- Balayev, A. (2012). *Memmed Emin Resulzade (1884-1955)*. Bakı: Çıraq Neşriyyat.
- Başer, A. (2010). Kırım'da Rus Kolonizasyonu (1783-1850). *Karadeniz Araştırmaları*, 6, s. 29-42.
- Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve Müphemlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baykara, H. (1966). *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri. XIX. Yüzyıl*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi.
- Belge, M. (2002). Batılılaşma: Türkiye ve Rusya. U. Kocabaşoğlu (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 3. Modernleşme ve Batıcılık* (Cilt III, s. 43). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Belge, M. (2012). *Militarist Modernleşme. Almanya, Japonya ve Türkiye* (2. b.). İstanbul: İletişim.
- Bennigsen, A., & Quelquejay, L. C. (1967). *İslam in the Soviet Union*. New York: Preager.

- Berkes, N. (2016). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapıkredi Yayınları.
- Berman, M. (2019). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor. Modernite Deneyimi*. (Ü. Altuğ, & B. Peker, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Beşiroğlu, E. (2016). *Neft Milyoncuları*. Bakü: Teknur.
- Beydilli, K. (2002). Küçük Kaynarca Antlaşması. *İslam Ansiklopedisi*, 26, 524-527. Nisan 14, 2022 tarihinde İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kucuk-kaynarca-antlasmasi> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2002). Küçük Kaynarca Antlaşması. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 26., s. 524-527). içinde Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları .
- Bigiyef, M. C. (1917). *Islahat Esasları*. Petersburg.
- Boioviç, M. M. (Dü.). (1913). *Çlenı Gosudarstvennoy Dumı: Portreti i Biografi. Çetvyortıy Sozıv, 1912-1917 g*. Moskova: T-va İ.D. Sıtına.
- Boytsova, E. V., Gankeviç, V. Y., Muratova, Y. S., & Hayredinova, Z. Z. (2009). *İslam V Krımı: Oçerki İstorii Funktsionirovaniya Musulmanskih İnstitutov*. Simferopol: Yelino.
- Bozkurt, G. S. (2008). *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Buçukcu, Ö. (2020). Milliyetçilik Çağında Türk Kimliği Ceditizm Örneği. *Akademik Hassasiyetler*, 7(14), 465-491.
- Buşev, P. P. (1978). *Posolstvo Artemiya Volnskogo v İran v 1715-1718 gg. (po russkim arhivom)*. Moskva: Nauka.
- Bütün Rusya Müslümanlarının 1917-nçi yılda 1-11 Mayda Meskevede bulgan Umumi Seyzdining Protokolleri*. (1917). Petrograd.
- Büyükbaş, H. (2003). Japon Modernleşmesi Üzerine (1868-1912). *Bilimname. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, III(3), 65-86.
- Caferoğlu, A. (1964). *İsmail Gaspıralı. Ölümünün 50. Yıldönümü Münasebeti ile Bir Etüd*. İstanbul.
- Carnoy, M. (2015). *Devlet ve Siyaset Teorisi*. (S. Coşar, A. Örküp, M. Pamir, & M. Yetiş, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Cirhinlioğlu, Z. (1999). *Az gelişmişliğin Toplumsal Boyutu*. İstanbul: İmge Yayınevi.
- Çapraz, H. (2011). Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hakimiyet Kurması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(24), 51-78.

- Çelik, D. (1996). XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan. *Bilig*(3), 60-79.
- Çlenı Vtoroy Gosudarstvennoy Dumı. (1907). Sankt-Peterburg: Puşkinskaya Skoropec.
- Çubukçiyeva, L. (2013). Jenskiy Vopros Na Stranitsah Jurnalı "Aleml Nisvan". *Kasırlar Avazı-Eko Vekov*, 1(2), s. 36-42.
- Çuyko, V. V. (Dü.). (1882). *Volter İ Ekaterina II: Dokumentalno-xudojestbennaya literatura*. Sankt-Peterburg: Novosti. İstoriçeskoy Portal: Dokumentı İ Faktı. adresinden alındı
- Dellaloğlu, B. (1998). *"Toplumsalın" Yeniden Yapılanması. Habermas Üzerine Bir araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Demir, T. B. (2020). Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (IJVUTS)*, 2(3), 219-224.
- Develi, T. O. (2021). *Azerbaycan'ın Psikososyal Yakın Tarihi. Milliyetçilik, Modernite ve Hınç*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi: İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi, 1917-1919*. İstanbul: Ötüken.
- Devlet, N. (2011). *Millet ve Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Doğan, H. (2020, Mart 20). Şefika Gaspıralı'nın Alem-i Nisvan Dergisi Üzerine Bir İnceleme ve Sistemaitk İndeks. *Küliye*, 1(1), s. 103-125.
- Ebülfez, S. (2006). *Millileşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- Ehmedli, B. (2017). *Azerbaycan Mühaciret Edebiyatı*. Bakı: Elm ve tehsil neşriyyatı.
- Eisenstadt, S. N. (2007). *Modernleşme. Başkaldırı ve Değişim*. (U. Coşkun, Çev.) Ankara: Doğu Batı.
- Eisenstadt, S. N. (1999). *Revalyutsiya İ Priobrazavaniye Obşestv. Sravnitelnoe izuçeniye sivilizatsiy*. (A. V. Gordon, Çev.) Moskova: Aspekt Press.
- Ekinci, Y. (1997). *Gaspıralı İsmail*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Ekinçi (1875-1877)*. (2005). Bakı: Avrasiya Press.

- Erkilet, A. (2015). *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları. Sorokin-Parsons-Dahrendorf-Merton*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Esenbel, S. (2019). *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı. Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Faulkner, N. (2016). *Marksist Dünya Tarihi*. (T. Öncel, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Fedotova, V. (2015). *Modernizatsiya i Kultura*. Moskova: Progress-Traditsiya.
- Fisher, A. (2009). *Kırım Tatarları*. (E. B. Özbilen, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Fisher, A. W. (1970). *The Russian Annexation of the Crimea 1771-1783*. Cambridge.
- Gaspıralı, İ. (1904, Mart 12). O razvode. Bahçesaray, Kırım, Rusya.
- Gasprinskiy, İ. (1881). *Russkoe Musulmanstvo. Mısli, Zametki i Nablyudeniya Musulmanina*. Simferopol: Tipografiya Spiro.
- Gasprinskiy, İ. (2017). *Polnoe Sobranie Soçineniy (Tom II)*. Kazan-Simferopol: İnstitut İstorii im. Ş. Mardjani AN RT.
- Georgeon, F. (2009). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*. (A. Berktaş, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Giddens, A. (2014a). *Modernliğin Sonuçları*. (E. Kuşdil, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2014b). *Modernite ve Bireysellik-Kimlik. Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. (Ü. Tatlıcan, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Gosudarstvennaya Duma Pervago priziva. Portreti, kratkiya, biografi i karakteristiki deputatov*. (1906). Moskva: Vozrozhdenie.
- Gosudarstvennaya Duma. Tretiy Sozıv (1907-1912)*. (1907).
- Gökalp, Z. (2018). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Karbon Kitaplar.
- Göle, N. (2001). Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Modernleşme ve Batıcılık* (Cilt III, s. 56-66). İstanbul.
- Grigoryeva, A. A. (2013). *Panslavizm: İdeologiya i Politika*. İrkutsk: Asprint.
- Gündoğdu, A. (2012). Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması. (R. Coşkun, Dü.) *Düşünce Dünyasında Türkiz. Siyaset ve Kültür Dergisi*(17), 11-24.
- Güngör, C. (2010). *Rusya Ve İsyanları*. Ankara: Barış Kitap.

- Habibbeyli, İ. (2016, Nisan 7). "Molla Nasreddin" Edebi Mektebi Ve Mollanasreddinçilik. *Azerbaycan Gazetesi*.
- Hablemitoğlu, N. (2005). *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917)* (2. b.). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Habuddinov, A. Y., & Muheddinov, D. V. (2005). *Vserossiyskie Musulmanskie Syezdi 1905-1906 gg.* Nijni Novgorod: Nijegorodskiy İslamskiy İnstitut.
- Halfin, N. A. (1960). *Politika Rossii V Sredney Azii 1857-1868*. Moskva: İzd-vo Vostoçnoy Literaturı.
- Hamid, T. (2022, 09 08). *Mirze Feteli Ahundov-Paniranizmin Banisi Kimi*. Azlogos : <https://azlogos.eu/mirz%c9%99-f%c9%99t%c9%99li-axundov-paniranizmin-banisi-kimi/> adresinden alındı
- Hatıf, O. K. (1918). *Gökbayrak Altında Milli Faaliyet*. İstanbul.
- Hobsbawm, E. J. (2014). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik. Program, Mit ve Gerçeklik*. (O. Akinhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hosking, G. (2019). *Rusya ve Ruslar. Erken Dönemden 21. Yüzyıla* (3 b.). (K. Acar, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Hroch, M. (1999). From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe. G. Balakrishnan (Dü.) içinde, *Mapping The Nation* (s. 78-97). London: Verso.
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da Milli Uyanış. Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*. (A. Özdemir, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hüseyinzade , E. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Şerq-Qerb.
- Hüseynov, C. (2001). *Natsionalno-Ocvoboditelnoe Dvijenie V Azerbaydjane V Naçale XX V. (1900-1907 g.g.)*. Baku: El-Alliance.
- Hüseynov, H. (2007). *Azerbaycan'da XIX Asr İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden* . Bakü: Şark-Garb.
- İlgar, İ. (1990). *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi* . Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İlin, A. P. (2010). Meidzi İsin i Sozdaniye Regulıarnoy Armii Yaponii. *Vestnik Moskovskogo Universiteta*(5), 116-126.
- İlkin, G. (2006). *Bakı ve Bakılılar*. Bakı: Nurlar.

- İlminskiy, N. İ. (1882, 02 11). *Nikolay İvanoviç İlminskiy'den Kutsal Sinod Başsavcısı K.P. Pobedonostsev'e mektup*. 04 15, 2023 tarihinde Azbuka Veri: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Ilminskii%CC%86/pisma-nikolaja-ivanovicha-ilminskogo-k-ober-prokuroru-sv-sinoda-k-g-pobedonostsevu/ adresinden alındı
- İnalcık, H. (1965). Cafer Seydahmet Kırimer. *Türk Kültürü Dergisi*(31).
- İshakov, S. M. (2014). Obşestvenno-Politiçeskaya Jizn Petrogradskiy i Moskovskiy Musulman Vesnoy 1917- Vesnoy 1918. *Peterburgskiy İstoriçeskiy Jurnal*(1), s. 121-135.
- İsmayıllov, M. (2007). Şimali Azərbaycanın Rusya Terefinden İstilası. Azərbaycanın İstilasının Başlanması. *Azərbaycan Tarihi. XIX Asr. VII Ciltte. IV Cilt*. içinde Bakı: Elm.
- İstoriya Tatarii V Materialax İ Dokumentax*. (1937). Moskva: Gos. Sotsialno-Ekomiçeskoe İzdatelsvo.
- İvançenko, A. V. (2008). *Vıborı v I-IV Gosudarstvenniye Dumı Rossiyskoy İmperii (Vospominaniya Sovremennikov. Materialı i Dokumentı)*. Moskova: Tsentralnaya İzbiratelnaya Komissiya Rossiyskoy Federatsii.
- Kalinin, N., Kadiyeviç, A., & Zemlyaniçenko, M. (2005). *Arkitektör Vişoçayşego Dvora*. Simferopol: Biznes-İnform.
- Kanlıdere, A. (2020). Mirza Kazım Bey. *TDV İslam Ansiklopedisi 30. Cilt* (s. 162-164). içinde Ankara: TDV.
- Kara, F. (2021). *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*. (Y. E. Tansü, Dü.) Elazığ: İksad Publishing House.
- Karahan, A. (2020). *Gaspıralı İsmail Bey'in Türk Dünyasında Yenileşme Çabalarına Bir Örnek: Alem-i Sıbyan Dergisi (1911-1912)*. İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Karakoyunlu, Y. (2018, Mayıs 16). *"Kurultayda Alimerdan bey Topçubaşov Rusiya Müselmanları İttifakının sedri seçildi"*. Moderator.az: <https://www.moderator.az/news/225435.html> adresinden alındı
- Karayev, E. (2010). *İrevan Hanlığı 1747-1828*. Bakı: Avropa.
- Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul : Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2016). *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keep, J. H. (1985). *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia. 1462-1874*. Oxford: Clarendon Press.

- Keleş, E. (2008). Rusya'nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*(21), 123-140.
- Khalid, A. (2001). *Representations of Russia in Central Asian Jadid Discourse*. Blooö.
- Khalid, A. (2001). *Representations of Russia in Central Asian Jadid Discourse*. Bloomington: İndian University Press.
- Kıncal, A. (2016). Japon Kalkınması: Tarihsel Süreç ve Politikalar. *Derin Dokuz Eylül Üniversitesi Araştırma ve İnovasyon Dergisi*(6), 76-86.
- Kırimer, S. (1961). *Nurlu Kabirler-Abdürreşid Mehdi'nin Kabri*. Ankara: Emel.
- Kırimer, S. (1993). *Bazı Hatıralar*. Ankara: Emel.
- Kırımlı, H. (2010). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu .
- Klopunov, V. G. (2016). İz İstorii Narodnogo Obrazovanniya V Krımu (XIX v.- 30-e gg. XX v.). *İstoricheskie Nasledie Krıma* (s. 186-193). içinde Simferopol: Antikva.
- Klyuçevskiy, B. O. (1995). *Kurs Russkiy İstorii*. Moskova.
- Klyuçevskiy, V. O. (2005). *Russkaya İstoriya Ot Drevnosti Do Novogo Vremeni*. Moskva: Eksmo.
- Kohn, H. (1991). *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*. (A. O. Güner, Çev.) Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Kurat, A. N. (2020). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kurat, A. N. (2020). *Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar (7 b.)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Lapitskaya, S. (1937). Zavoyevanie İ Kolonizatsiya Kırıma Tsaarizmom. *İstoricheskiy Jurnal*, 45-48.
- Lazzerini, E. (1988). *The Crimea Under Russian Rule. 1783 to the Great Reforms*. New York.
- Lazzerini, E. J. (2004). İsmail Bey Gasprinskiy (Gaspıralı): Modernizm Söylemi ve Ruslar. H. Kırımlı (Dü.) içinde, *İsmail Bey Gaspıralı İçin* (D. Akarca, Çev.). Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.

- Lewis, B. (2021). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (B. B. Turna, Çev.) Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Listsov, V. P. (1951). *Persidskiy pohod Petra I. 1722-1723*. Moskva.
- Loo, H. V., & Reijen, W. V. (2006). *Modernleşmenin Paradoksları*. (K. Canatan, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Makarov, D. V. (2012). *Dorogomi İslama Tsentralnoy Rossii*. Moskova.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi. Makaleler-4*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marks, K., & Engels, F. (2018). *Komünist Parti Manifestosu*. (T. Bora, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Massie, R. K. (2019). *Büyük Petro*. (H. Abacı, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Matthew, S. A. (2001). *Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler üzerine Bir İnceleme*. (İ. Eser, Çev.) İstanbul: YKY.
- Matuşevskiy, K. K. (1903). *K İstorii Otkitiya Tavriçeskogo Eparkialnogo Jenskogo Uçilişa*. TEV.
- McCarthy, J. (1997). *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923*. London: Long-Man.
- Melgunov, G. V. (1874). *Pohod Petra Velikogo v Persiyu. Russkiy Vestnik. Literanutniy i Politicheskij Jurnal*, 110, 5-60.
- Memmedkuluzade, C. (2004). *Eserleri-I*. Bakı: Önder Neşriyyat.
- Memmedov, İ. (2009). *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı. Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*. (E. N. Necef, & Ş. Necefov, Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Memmedov, Z. (2006). *Azerbaycan Felsefesi Tarihi*. Bakü: Şark-Garb.
- Memmedova, G. (2019). XVIII Asrın I Yarisında Safevi Topraklarını Bölüştürmek Uğrunda Mücadele: I Petro'nun Hazar Bölgesine Seferi. *Pedagoji Universitetin Xeberleri*, 67(2).
- Mercani, Ş.-i. (2014). *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*. (M. Kalkan, Çev.) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Meriç, C. (1967). *Saint-Simon (İlk Sosyolog-İlk Sosyalist)*. İstanbul: Çan Yayınları.

- Meyer, M. W. (2014). *Japonya Tarihi. Hanedanlık döneminden günümüz Japonya'sına*. (L. Deadato, Çev.) İstanbul: İnkilap Kitabevi.
- Milman, A. (1966). *Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana*. Baku: Azərneşr.
- Mostashari , F. (2006). *On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam In the Caucasus*. London: Tauris.
- Mövsümlü, C. (2021). *19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Milli Fikriyatın Gelişimi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Muhittin, M. (1957). Kırım Türk Kurultayı. *Kırım*, s. 9-12.
- Mustafayev, C. M. (1989). *Severnie Hanstva Azerbaydjana i Rossiya (konest XVIII-naçalo XIX vv.)*. Baku: Elm.
- Mütellimov, T. (2018, 04 14). *XX asr Azerbaycan Edebiyatı: Milli İntibah Üçün Böyük Tekan*. 06 20, 2023 tarihinde 525-ci gezet: <https://525.az/> adresinden alındı
- (tarih yok). *NART, F.199 Op. 1 D. 722, L. 205*. 02 10, 2022 tarihinde alındı
- Neft Sanayisinin İnkişaf Tarihi*. (2020, 01 31). AR Enerji Bakanlığı: <https://minenergy.gov.az/az/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi> adresinden alındı
- Nesibli, N. L. (2021). *Azerbaycan Tarihi. Millet-Devlet-Siyaset*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Orkhan, V. (2020). *Azerbaycan'da Milliyetçilik*. Ankara: Türkiye Notları Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2009). *İmrataorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2019). *Avrupa ve Biz*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öngen, T. (2002). Marx ve Sınıf. *Praksis*, 9-28.
- Özenbaşı, A. (2004). *Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası*. (İ. Otar, Çev.) Bodrum: Metin Ofset .
- Öztuna, Y. (1994). *Büyük Osmanlı Tarihi* (Cilt IV). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Perepiska Ekaterini II İ Gospodina Voltera*. (1805). (İ. Fabiyan, Çev.) Moskva: V Volnoy Tipografi Gariya i Kompanii.
- Petrov, Y. A. (2013, 02 05). *"Ulojennaya Komissiya" Ekaterini Velikoy*. Rtoit: https://www.rcoit.ru/lib/history/class_representative_democracy/16682/ adresinden alındı

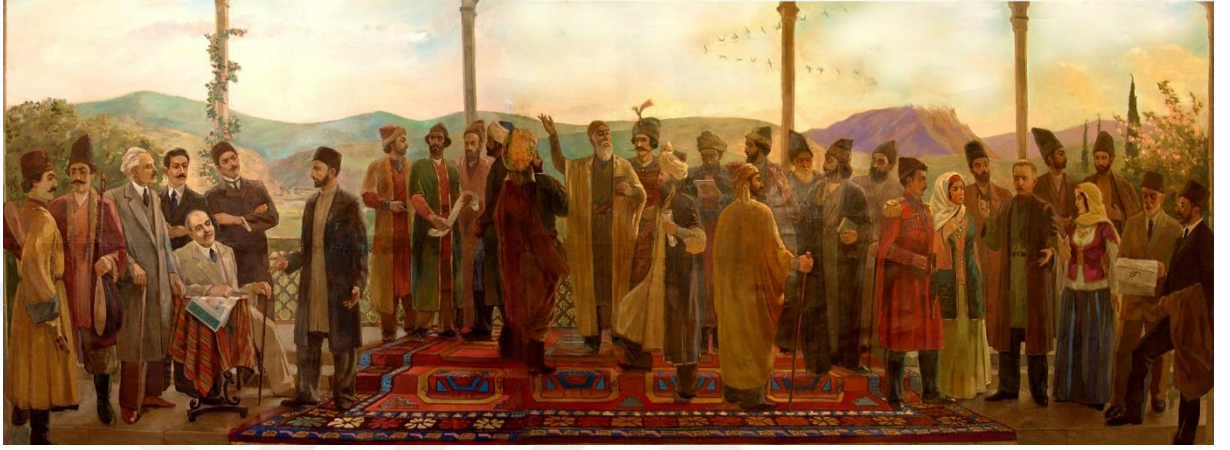
- Pınarar, A. (2020). *İsmail Gaspiralı: Türk Aydınlanmasının Kurucu Babası*. İstanbul.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii (1784-1788)b* (Cilt 22). (1830). Sankt-Peterburg.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii (1770-1774)a* (Cilt 19). (1830). Sankt-Peterburg.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii* (Cilt 21). (1830). Sankt Petersburg.
- Rahimov, S. (Dü.). (2006). *Gasprinskiy İsmail: İstoriko-Dokumentalniy Sbornik*. Kazan: Jen.
- Resulzade, M. E. (1935, Nisan). Kara Yıl Dönümünde. *Kurtuluş. Azerbaycan Milli Kuruluş Hareketinin Organı*.
- Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti. Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Resulzade, M. E. (1991). *Stalin'le İhtilal Hatıraları*. Bakı: Elm.
- Riasanovsky, N. V., & Steinberg, M. D. (2016). *Rusya Tarihi. Başlangıçtan Günümüze...* (F. Dereli, Çev.) İstanbul: İnkılap.
- Roy, O. (2018). *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi* (5. b.). (M. Moralı, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Rusya İmparatorluğu'nun Devlet Duması 1906-1917 yıllar*. (2019, Mayıs 10). Upravleniye Delami Prezidenta Rossiyskoy Federatsii: <https://www.prilib.ru/history/619233> adresinden alındı
- Rüstemova-Tohidi, S. (2019). Ehmed Ağaoğlu ve İran "İranlı Kimliği"nin Kaynakları. *Ehmed Bey Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyine hesr edilmiş Beynelhalk Simpoziumun Materialları*, (s. 169-210). Bakı.
- Sabol, S. (2002). *Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti* (Cilt 18). (N. Uslu, Çev.) Ankara.
- Sakal, F. (1999). *Ağaoğlu Ahmet Bey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Schendel, W. V., & Zürcher, E. J. (2004). *Orta Asya Ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları. 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek*. (S. Somuncuoğlu, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Seidzade, D. (1991). *Azerbaydjanskiye Deputatı v Gosudarstvennoy Dume v Rosii*. Bakı: Azerbaydjanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo.
- Seidzade, D. (2004). *Azerbaycan XX Asrın Evvellerinde: Müstekilliye Aparan Yollar*. Bakı: OKA Ofset.

- Senyutkina, O. N. (2018). Djadidizm Kak Čast Rossiyskogo İslamskogo Diskursa (Sovremennie İstoriografičeskie Otsenki). *İslamovedenie*, 9(2), 15-28.
- Shissler, A. (2005). *İki İmparatorluk Arasında. Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Siçayeva, G. (2015). Formirovaniye i Stanovleniye Krımsko-Tatarskogo Dvoryanstvo. *Privoljskiy Naučnyy Vestnik*.
- Sizemskaya, İ. N. (2016, 07 17). Modernizatsonnoe proyektı i praktiki v istoreçeskom opite Rossii. 04 18, 2022 tarihinde https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=19602 adresinden alındı
- Smith, M. G. (2001, Nisan). Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-1920. *Journal of Comtemporary History*, 2(36), s. 211-240.
- Solovyov, S. M. (2009). *İstoriya Rossii s drevneyşi vremen*. Moskva: Eksmo.
- Son Cevap. (1906 , Ekim 2). *Tercüman*.
- Stelnik , B. Y. (1983). Burjuaziya Azerbaydjana i I. Gosudarstvennaya Duma. *Sotsialno-Ekonomiçeskoe i Politiçeskie Predposilki Sotsialistiçeskoy Revolyustii v Azerbaydjane*. içinde Baku.
- Süleymanov, M. (1987). *Eşitdiklerim, Gördüklerim, Okuduklarım*. Bakı: Azərneşr.
- Süleymanov, M. (2014). *Gülüstan müqavilesi*. Bakı: Elm ve Tahsil.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. (N. Mert, Çev.) Ankara: Bağlam Yayınları.
- Şahin, Z. (2014). XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kültürel Gelişimi ve Batıya Uyum Çabaları. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 171-191.
- Şeyhzamanlı, N. B. (1997). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları*. Bakı: Azerbaycan Neşriyyatı.
- Şirvani, S. A. (2005). *Seçilmiş Eserleri. I. Cilt*. Bakü: Avrasiya Press.
- Tacıbayev, R. (2012). Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi. M. S. Kafkasyalı (Dü.) içinde, *Bölgesel Ve Küresel Politikalarda Orta Asya* (s. 169-209). Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Talıbov, Y., Sadıgov, F., & Guliyev, S. (2000). *Azerbaycan'da Mektep ve Pedagoji Fikir Tarihi*. Bakü: Ünsiyyet.

- Taş, S. (2020). Emile Durkheim'in Sosyolojik Anlayışında Toplumsal İşbölümü, Sosyolojik Yöntemin Kuralları, Din, Anomi ve İntihar. *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, 13(29), 442-449.
- Taylor, C. (2006). *Modern Toplumsal Tahayyüller*. (H. Koyukan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Tercüman Gazetesi, (1905, Aralık 28).
- Tekeli, İ. (2001). Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Modernleşme ve Batıcılık* (Cilt III, s. 19-42). İstanbul.
- Tolstoy, P. A. (2006). *Opisaniye Çernogo Morya, Egeyskogo Arkhipelaga i Osmanskogo Flota*. Moskva: Natalis.
- Touraine, A. (2004). *Modernliğin Eleştirisi*. (H. Tufan, Çev.) İstanbul: YKY.
- Toynbee, A. J. (2011). *Tsivilizatsiya Pered Sudom İstorii*. Moskva: AST Publishers.
- TsANO, F. 916, Op. 155, .
- TsANO, F. 916, Op. 3, D. 81, L. 138.
- Turan, A. (2007). *Eli Bey Hüseyinzade. Seçilmiş Eserleri. Önsöz*. Bakı: Şerq-Qerb.
- Turan, Ö., & Evered, K. T. (2005). Jadidism in south-eastern Europe: the influence of İsmail Bey Gaspirali among Bulgarian Turks. *Middle Eastern Studies*(4), 481-502.
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatlar Antolojisi (Nesir-Nazım). Kırım Türk-Tatar Edebiyatı* (Cilt 13). (1993). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Uca, A. (2011, Ağustos). Dr. Hüseyinzade Ali Bey. *Türk Yurdu*(288).
- Umudlu, V. (2004). *Şimali Azərbaycanın Çar Rusyası Terefinden İşğalı ve Müstemlekeçilik Aleyhine Mübarize (1801-1828)*. Bakı: Prezident Kitabxanası.
- Useynova, G. (2013, 10 12). Elektronaya Kopya Gazeti Proşlogo Veka Peredana Kırımskotatarskoy Biblioteke. *Golos Krıma*, s. 2016. 07 02, 2023 tarihinde <http://gasprinskylibrary.ru/2478/> adresinden alındı
- Utverjdenı "Osnovnie Gosudarstvennie Zakonı Possiyskoy İmperii*. (tarih yok). 07 26, 2022 tarihinde Prezidentskaya Biblioteka İmeni B.N. Yetlsina: <http://www.prilib.ru> adresinden alındı
- Uzun, T. (2005). *Türk Milliyetçiliği ve MHP*. Ankara: Ebabil.

- Uzunağaç, E. (2016). *1917 Kırım Halk Cumhuriyeti Başkanı Numan Çelebi Cihan (1885-1918): Siyasi Faaliyetleri, Fikirleri ve Eserleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Uzunağaç, E. (2022). *Cafer Seydahmet Kırimer (1889-1960): Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ülken, H. Z. (2019). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Ülküsal, M. (1961, Mayıs). Cafer Seydahmet Kırimer. *Emel*(4).
- Vernadsky, G. (2019). *Rusya Tarihi* (4 b.). (D. Mızrak, & E. Ç. Mızrak, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Walicki, A. (2009). *Rus Düşünce Tarihi* (1. b.). (A. Şenel, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yahşi, F. (2017). Modernleşme Kavramı Çerçevesinde Ernest Gellner'in Milliyetçilik Kuramına Bakış. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6(18), 699-709. 10 23, 2021 tarihinde [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/444185](https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/444185) adresinden alındı
- Yakublu, N. (2018). *Cumhuriyet Kurucuları*. Bakı : Nurlar Yayın .
- Yıldırım, E. (2020). *67 A 90 Numaralı Kırım Kadiasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1075-1075/1665)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Yusifoglu, R. (2012). Mirze Fatali Ahundovun elmi-nezeri görüşleri. *525-ci qezet*, 6.
- Yüksel, Z. (2003, Aralık 01). Kırım Tatar Milli Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(13), s. 421-434.
- Zakir, K. (2005). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Avrasiya Press.
- Zenkovsky, S. A. (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslam*. (A. N. Ongun, Çev.) Ankara: Günce Yayıncılık.
- Zerdabi, H. (1906). *Hayat Gazetesi*. 107.
- Zürcher, E. J. (1999). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim.

EKLER
Ek 1

Azerbaycanlı filozoflar. Nizami adına Azərbaycan Milli Edebiyat Muzesi.

Ressamlar: Sadık Şerifzade ve Salam Salamzade.

Ek 2

Nijni Novgorod fuarında Tatar Din adamları.

(Fotografçı Maksim P. Dmitriyev'in kolleksiyonundan)

Ek 3

Soldan sağa: İsmail Bey Gaspıralı, Hasan Bey Zerdabi ve Alimerdan Bey
Topçubaşov. Bakü 1903.

Ek 4

Rusya Müslümanları Rusya II. Devlet Duma'sında, 1907.

Alem-i Nisvan Dergisi

Ek 7

Simferopol Kadın Jimnazyumu